

ЭЛ ДЕСА НАВОЙНИ

Ҳазрат Мир Алишер Навоий
(ҳақида ривоятлар)
ХАЛҚ РИВОЯТЛАРИ

Тошкент «ЧУЛПОН» 1991

Рассом Л. ИБРОҲИМОВ

Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи

филология фахлари номзоди МАМАТҚУЛ ЖУРАЕВ

Муҳаррир ЦОРИ АВАЗ

Қадрили болалар!

Ушбу мажмуага жаҳон шеървати султони, туркий тилимисда ўнлаб улур ва умри боқий асарлар ёзган бобомиз ҳазрат Мир Алишер Навоий ҳақида халқ яратган ривоятлари жамладик. Бу китоб аллома бобомиз таваллудининг 550 йиллигига тўғна-сифатида тайёрланди.

82.3Уз

Э45

Эл деса Навоийни...: (Ҳазрат Мир Алишер Навоий ҳақида ривоятлар) // Тўпл. ва нашр. тайёрловчи М. Жўраев//; Рассом Л. Ибрагимов.—Т.: Чўлпон, 1991.—160 б.

Навои устами народа (предания, сказы и были про Алишера Навон).

ББК 82. 3Уз+83. 3Уз

Т 480362000—13 20—19
360(01)—91

ISBN 5-8250 0242-1

© Маматқул Жўраев, 1991

Алишер билан булбул

Ҳазрат Мир Алишер Навоий ҳақидаги ўзбек халқ ривоятлари

АЛИШЕР БИЛАН БУЛБУЛ

Илгари замонда Ғиёсиддин кичкина деган кишининг Алишер исмли ўғли бўлган экан. У ёшлигидан уддабурро, зийрак бўлиб ўсибди. Тўққиз ёшга тўлганда эса шеърлар ёза бошлабди. Одамлар у ёзган шеърларни қулоқ бериб тинглайдиган бўлишибди. Лекин бола ўзига ҳали тахаллус танламаган экан.

Алишер бир куни янги шеърини ёзибди-да, уни боққа чиқиб баланд овоз билан ўқий бошлабди. Шу пайт боғдаги теракка чирмашган қирқ оғайнининг шоҳида ўтирган булбул Алишернинг ёқимли овозини эшитиб қолибди. Ёш шоирнинг гоҳ қўнғироқдай жарангдор, гоҳ тонг шамолидай майин овози булбулни ўзига мафтун этибди. Қушча дарҳол унинг елкасига қўниб: —Эй, хушовоз шоир, сен ўқиган шеърлар булбулларнинг эрта тонгдаги навосидан ҳам ёқимли экан. Номингни, билсам бўладими?— дебди.

— Алишер!— жавоб берибди бола.

— Билдим, билдим, янги чиққан шоир экансан-да. Энди ўзингга чиройли бир тахаллус танлаб, шеърларингнинг охирига ўшани қўшиб кетгин.

Алишерга булбулнинг бояги «наво» деган сўзи ёқиб қолибди. Шундан кейин ёзган ғазалларининг тагига «Навоий» деб ёзиб қўядиган бўлибди.

БОШ ВА ҚИЛИЧ

Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ёшлигидан жуда қалин дўст бўлганлар, мактабда ҳам бирга ўқиганлар. Уларнинг домласи гоёт ўткир зеҳли киши экан.

У киши бир куни шогирдларининг зеҳнини, нимага қизиқишларини билмоқчи бўлибди. Ҳар иккаласига бош ва қилич расмини чизиб берибди-да, шарҳ ёзиб келишни топширибди.

Алишер бош ва қилич, доноликни таърифлаб ғазал

битиб келибди. Хусайн бўлса қиличга ҳамду санолар айтиб, жангу жадал ҳақида мадҳия ёзибди.

Домла шарҳларини ўқибди-да, осмонга қараб чарақлаган қуёшни Алишерга, қора булутни эса Хусайн Мирзога кўрсатиб, Алишерга: «Офарин!»— дебди.

Хусайн Мирзога эса инди мабди. Бундан ажабланган Хусайн Мирзо домла мени тақдирлашни унутди чоғи деб ўйлаб устозидан ўз «мукофотини» сўрабди. Домла шаҳзодага қараб: «Сизга водариг» мукофоти ёзилган экан»,— дебди.

Алишер ўз мукофотининг мазмунига тушуниб боши кўкка етибди. Хусайн Мирзо бўлса «мукофот» сирини тушуна олмабди.

Бош ва қилич расмида: Бош ақл рамзи бўлиб, инсонларга хизмат қилади. Қилич эса ақлга қарши туриб, бошига «водариг» кулфатини солади дейилган экан.

БИР МАТЛАЪ ТАРИХИ

Алишер Самарқандда таҳсил кўраётган йиллари бир матлаънинг асири, мафтун бўлди:

Кўкрагимдир субҳнинг пироханидин чокроқ.

Кипригим шабнам тўкилган сабзадин намнокроқ.

Алишерни ўзинга асиру мафтун этган бу байтнинг соҳиби бир гадо эди. Гадо Самарқанд бозорида эртадан кечгача баланд, ширали овози билан шу байтни такрорлар, уни қайта-қайта эшитиб, завқланувчи, садақа инъом этгучи аҳли дард, аҳли фазл оз эмас эди. Навоий гадонинг ёқимли ижросида матлаъни қайта-қайта тинглар, йўл-йўлакай зам-зама қилиб, хужрага қайтганда ҳам қулогиди жаранглаб, ҳатто кечалари унга уйқу бермас эди.

«Харидор бўлиб шу байтингизни менга сотинг десам, сотармикин?.. Балки сотар, балки сотмас!.. Қани, энди, сотса эди». Бу истак Навоийни тинч қўймади, гадо орқасидан эргашиб, харобасига боришга, қўлидан тугтиб илтимос қилишга ундади:

— Отаҳон! Шу байтингизни менга сотинг! Ақчам кифоя қилмаса, тўнимни ҳам пуллаб берай, йўқ деманг!

Илтимосни эшитган кекса гадо қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди, кейин бошини чайқаб, рад қилди:

— Кўрнингиздан қашшоқ муллабаччага ўхшайсиз! Шундоқми?

— Шундоқ.

— Ёдимга тушди! Ҳали ҳам ўша даъводан қайтма-
дингизми?

— Йўқ, ота! Ҳамон ўша ғазалининг асири, мафтун-
ман, ҳамон шайдоини харидориман!

Чол кулибди:

— Сотаман! Бироқ, олишга қурбингиз етса кошки
эди.

— Балким етиб қолар...

— Жуда кексайиб қолдим, энди уни баланд овозда
ўқишдан ожизман. Ҳақ сўзни айтганда, гадолик ҳам
меъдамга тегди! Қурбингиз етса, яхши ҳовли-жойга,
унинг яқинидан бир тегирмон ва бир эшакка эга қилин-
гу байт сизники бўлсин, мен ўлгунимча ҳаққингизга
дво қилиб, қолган умримни тегирмончилик билан кечи-
рай.

Алишер Навоий мамнуният билан: «Хўп!»— деди.
Чолнинг айтгани бўлди, унга даңғиллама ҳовли-жой,
тегирмон ва бир эшак сотиб олиб берилди. Соҳиби но-
маълум бўлган шох байт Навоийнинг зар харид мулки
бўлиб қолди. Шундан кейин шоир унга дадил даст уриб
мукаммал ғазал ҳолига келтирди:

*Қўкрагимдир субҳнинг пироханидин чокроқ,
Кипригим шабнам тўкилган сабзадин намнокроқ.*

*Бу кўнгли гамнокиндин то шодмон кўрдим сени,
Истарам ҳар дамки ўлғай хотирим гамнокроқ.*

*Лайли андин қўйди Мажнун кўнглида роҳат ғамин.
Ким, йўқ эрди манзил ул водийда андин бокроқ.*

*Ўйла, мижгон ханжарига ёпишибдур дард анинг —
Ким, магар андин тиним йўқдир вале бебокроқ.*

*Одамийлик тупрогин берса фано елига чарх,
Оҳким, йўқтур киши аҳли фанодин хокроқ.*

*Нечи ўқлонса Навоий кўнгли замин нок бўлур,
Кўрмадик, заҳмини тиккан сори бўл-ай чокроқ.*

ТУРТ ДОНИШМАНД

Ҳусайн Бойқаро бир куни тарихни варақлаб ўтирса,
у ерда шундай гап ёзилган экан: «Дунёга бир кунда ик-
ки қиз ва икки ўғил келади. Буларнинг бири—Султон Ҳу-
сайн, бири хизматкорнинг ўғли—Алишер, бири шаҳарлик

-- Шундоқ бўлса, байтни сотиб олиш пиятидан кечинг, текинга олинг-да, ёдлаб, ўқиб юра беринг! Бунинг учун менинг томонимдан қандай монелик бўлиши мумкин?

— Шунинг учун сотиб олишим керакки, у чоғда сиз бу матлабни куйлаб, тиланишдан маҳрум бўлурсиз.

Алишер Навоийдан бу даъвони эшитган гадо мийни-гада кулиб, тамагирона бош чайқади:

— Балки кучингиз етмас, балки шунинг шоҳликка ҳам алишмасман. Зероки, бу байт менга отамдан мерос, уни қирқ йилдан бери такрорлайман, шу йўл билан қоринимни тўйгазаман, бола-чақа боқаман!..

— Отаиғиз шоирмидилар?

— Шоир эмас, боғбон эдилар, бу байтни баланд овозда куйлаб боғни парварини қилар эдилар.

— Фақат бир байтнинг ўзимиди ёки тўла, мукаммал газал эди-ю, сиз шу байтнинггина ёдда қолдирганимисиз?

— Йўқ! Отам ҳам шу бир байтни такрорлар эдилар.

— Қайси зотнинг асарлари эканини ҳам билмасиз?

— Афсус, ному тахаллусларидан хабарсизман. Отам ҳам билмаган бўлсалар керак!.. Алишер Навоий ғамгин сукутга чўмди, гадо сўзини давом эттирди:

— Сиз ёд олиб, ўқиб юришингиз учун менинг ризолигим кифоя қилмайдими?

— Сизнинг ризолигингизсиз ҳам ёд олиб, замзама қилиб юрибман, лекин мен учун бу кифоя эмас.—Шундай қилиб умиди узилган шоир бўшашиб ҳужрага қайтди.

Орадан бир неча йил ўтди. Ҳусайн Бойқаронинг таклифи билан Алишер Навоий Ҳиротга жўнаб кетди. Салтанатда бош вазирлик мартабасини эгаллади. Султон Ҳусайн Бойқаро давлат, салтанат султони мақомида бўлса, Алишер Навоий Шарққа «ғазал мулкининг султони» бўлиб танилди. Орадан ўн йилдан кўпроқ вақт ўтгандан кейин Навоий давлат иши билан Самарқандга йўли тушиб, қадрдонларига меҳмон бўлди, бир суҳбатда Алишер Навоий ўзини асиру мафтун қилган ўша байт билан унинг соҳиби —гадони эслади. Ҳамсуҳбатлар шоирга ўша гадонинг ниҳояти кексайиб қолганлиги, энди бозорма-бозор, растама-раста кезиб юролмай, бир ерда букчайиб ўтирганча байтни пичирлаб айтиб тиланаётганидан дарак бердилар. Алишер Навоий эртаси кун гадони кашшон бўсағасидан топиб, зиёрат қилиб, сўнг ўзини танитди:

— Ёдингизда борми? Байтга харидор бўлган эдим, сиз рад қилган ёдингиз.

тўплаб жанг-суронлар қилиб мақсадига эришибди. Юртга подшо бўлибди. Шаҳарнинг қоқ ўртасига боғ бино қилиб, унга борадиган кўчанинг номини «Боғ кўча» деб атабди. Ундан подшо ва аъёнларидан бошқа ҳеч кимнинг юришига ҳаққи йўқ экан. Кимда-ким бу кўчадан ўтиб қолса, посбонлар дарров тутиб, подшога олиб келарканлар.

Султон Ҳусайн «Мен юрган кўчадан юрибсан», деб уни гуноҳкор қилиб зиндонга ташларкан. Бу орада ой-дап-ой ўтиб, йилдан-йил ўтибди. Алишер ўқишни тугатиб, шоирларнинг шоири бўлиб, Ҳиротга қайтибди. Ҳамма шоду хуррамлик билан уни қарши олибди. Аммо негандир дўсти Ҳусайн Бойқаро келмабди. «Келганимни эшитмагандир, балки подшолик юмушлари кўпайиб кетгандир. Яхшиси, ўзим бориб кўриб кела қолай», — дебди-да, ёнига севган қизи Гулини олиб йўлга чиқибди. Икковлон гаплашиб кетаётди, билмасдан «Боғ кўча»га кириб қолишибди. Бир пайт қоровул подшо кўчасида бемалол ҳеч нарсадан хабарсиз роҳат қилиб гаплашиб келаётган Алишер билан Гулини кўриб қолибди-ю, икковининг йўлини тўсибди. «Боғ кўчадан» нега юрдиларинг?» — деб дўқ-пўписа қила кетибди. Бундан ҳайрон бўлган Алишер Навоий:

— Ўз ихтиёрим билан юрдим. Нима, бу кўчадан юриш гуноҳми? — дебди.

— Бу ожиза-чи? — деб Гулини кўрсатибди қоровул, — У ҳам ўз ихтиёри билан юрдими «Боғ кўча»дан?

— Ҳа, — дебди шоир, — бу менинг севган маъшуқам, у ҳам ўз ихтиёри билан юрди.

— Бўлмаса зиндонга ҳам ўз ихтиёрингиз билан тушасанлар. Кейин бир умр у ерда чириб кетишларинг ҳам ўз ихтиёрларинг билан бўлади.

— Нега? — деб ҳайрон бўлибди Алишер Навоий, — ихтиёримиз ўзимизда эмасми? Яъни, мен, масалан, қайси кўчадан юраман десам, ўшандан юра олмайманми? Бу адолатдан эмас, иним.

— Йўқ, — дебди посбон. — Сен ҳали анча ғўр экансан. Кўчанинг ихтиёри подшоҳи аълам, султону бокарам, шаҳаншоҳ Мирзо Ҳусайн Бойқарода. Билмасанг билиб қўй. Бу кўчадан ҳеч кимнинг юришига, ҳатто қушнинг ҳам учиб ўтишига йўл қўйилмайди. Шундай экан, шу дақиқадан бошлаб сенинг ихтиёринг ўзингда бўлмай зиндонбанддадир.

— Оббо, — дебди Алишер Навоий ўзига ўзи, — нима қилиб қўйдим. Енимда Гулим бўлмаганда ҳам бошқа

қиз, бири қишлоқлик қиз. Тўртовни ҳам донишманд бўладур».

Хусайн Бойқаро дарҳол хизматкорнинг ўғли Алишерни подшоликка келтириб, уни ўзига вазир қилиб олибди. Кейин Алишерга қараб:

— Энди икковимиз шаҳарни томоша қилиб, бир кишини топамиз,— дебди.

Алишер билан Хусайн Бойқаро ҳар бир қизни кўрса, бири иккинчисини ура берибди. Бир вақт олдиларидан икки қиз чиққан экан, Алишер Хусайнни урибди. Шунда қизлар сўрабди:

— Бу одамни нега урасиз?

— Бу одам ҳаминша қил деган ишни қилади, шунинг учун ураман,— дебди.

— Э, қил деган ишни қилган кишини урадиларми?— дебди бири, ёнидагиси эса:

— Тўғри-да, қачонгача айтиш керак, ақлли киши ҳар ишни ўзи билиб қилавермайдими? — дебди. Подшо билан вазир дарҳол қизнинг кимлигини сўрабди:

— Менинг исмим Гули,— деб жавоб берибди қиз.

Хусайн Бойқаро Гулини саройга келтириб, унинг ҳурмати учун янги бир боғ яратиб берибди.

Энди иккинчи қизни сўроқлаб қишлоқма-қишлоқ кезибдилар. Кунлардан бирида бир чекка қишлоққа бориб қолибдилар. Шунда бир қиз учрабди. Алишер Навоий қизга қараб бир ғазал айтмоқчи бўлган экан, подшо нон билан қатиқ сўраб қолибди. Қиз қатиқни олиб келиб, нон олиб келмай тураверибди. Шунда Алишер:

— Қудо-қонунни билмас, сен нечук мезбонсан?— дебди. Шунда қиз:

— Борни билмай, йўқни билмай, сен нечук меҳмонсан? —деб жавоб қайтарибди.

Подшо сафаридан шод қайтиб, эртаси куни бу қизни ҳам саройга келтириб, Гулини Алишер Навоийга, қишлоқдан келган қизни ўзига атаб қўйибди.

«НАВОИЙ УТДИ КУЧАНГДАН»

Ҳирот юртининг султони Хусайн Бойқаронинг Мир Алишер Навоий деган ёшлиқдан бирга ўсган дўсти бўлиб, ораларидан ҳатто қил ҳам ўтмас экан. Хусайн Бойқаро подшо бўлмақ учун суворий тўплагани тоғу тошга чиқиб кетибди. Алишер шоирликни танлаб узоқ мамлакатга ўқишга кетибди. Султон Хусайн беҳисоб аскар

ган эди. Энди посбон билан ади-бади айтиб ўтиришнинг вақти эмас. Яхшиси подшоҳнинг, Хусайн Бойқаронинг олдига олиб бор, дейман. Дўстим Хусайн кўриб таниб, зора гуноҳимиздан ўтса. Кейин овозини чиқариб:

— Хўп, ихтиёримиз зиндонбандда бўла қолсин! Аммо олдин бирров подшоҳнинг олдига олиб бор,— дебди.

Посбон ноилож кўниб, Алишер Навоий билан Гулини Хусайн Мирзонинг олдига бошлабди. Султон қараса қаршисида ёшлигидан бирга ўсган қадрдон дўсти турган эмиш. Нима қилишини билмай ўйлашиб қолибди. Алишер Навоий ичида «Қани, дўстим нима дер экан?»— деб нидамай тураверибди. Гули ҳам «подшо нима дер экану Алишер қандай жавоб қиларкин. Икковни гап таллашиб қолмаса бўлгани»,— деб тилини тишлабди. Султон Хусайн: «Буни танийман, ёшликда бирга ўсган дўстим», деб қўйиб юборсам, амалдорларим олдида себурд бўлиб қоламан. Танимайман, деб зиндонбанд қилдирсам, ҳечам бўлмас. Алишер ранжиб қолса, бир умрга дўстлигимиз бузилади. Яхшиси, бунга бир савол берай. Тўғри жавоб қилиб, ҳаммани қойил қолдирса, танишлигимизни англашиб, бўшатиб юборай. Жавоб беролмаса ўзидан кўрсин,— дебди.

— Ҳой, мусофирлар,— дебди Хусайн Бойқаро Алишер Навоий билан Гулига қараб. «Боғ кўча»дан юриб, гуноҳкор бўлибсизлар. Мен сизларни зиндонбанд қилишим керак. Лекин бир саволимга тўғри жавоб берсанглар, гуноҳларингдан ўтаман. Саволим шу: бир сўз дегилки, унда ўзинг билан аёлингни исми, нима сабабдан «Боғ кўча»га кирганинг англашилсин. Жавобинг менга ҳамда аъёнларимга маъқул бўлсин.

Шоир бир дақиқа ўйлашиб турибди-да, оғзинга келган ушбу байтни айтибди:

*Навоий ўтди кўчангдан пиёда ёри билан,
Киши балога қолурми ўз ихтиёри билан.
Богбонни дўст дебон келдим «Кўча боғи» билан,
Афв этсалар кетгумдир Гули ёрим билан.*

Хусайн Бойқаро Алишер Навоийнинг топиб айтган сўзларидан хурсанд бўлибди. Ён-атрофига қараб аъёнларнинг юз-кўзидан улар ҳам мамнуун эканлигини англабди-да. «Кечиринг, дўстим!»—деб ўзини унинг қучоғига отибди.

ДОНО «САВДОГАР»

Алишер Навоийнинг ёшлигида отаси ўлиб кетган экан. Отаси ўлгандан сўнг ўз шаҳрида туролмай, Самарқандга бориб, мадрасада ўқибди. Кўп қийинчиликлар билан ўқиниши тамомлаб, яна ўз шаҳрига қайтибди. От-уловсиз, ниёда юриб, бир неча кун деганда бир тоққа келибди. Бу жойда бир мўйсафид чўпон билан учрашибди.

Алишер Навоий ўзини кўтариб катта қилган, отасининг чўпонини дарров танибди. Чол ҳам уни таниб:

— Тушимми, ўнгимми?— деб кўришибди. Дарров белбоғини ёзиб пону сут билан меҳмон қилибди.

— Бу қўйлар кимники?— деб сўрабди, Алишер Навоий.

— Болам, бу қўйларнинг ҳаммаси сизники, у ёқдалигингизда отангиздан қолган моллар ҳар кимнинг қўлида қолиб эди. Отангиз ҳаёт вақтида икки юз қўйни сизга атаб менга топширган эди. Бу қўйлар ҳозир бола-лаб етти юздан ошди. Отангизнинг васиятини ўз ўрнига қўйганим учун хурсандман, бу қўйларни энди сизга топширдим,— дебди.

Алишер Навоий бир неча кун чўпоннинг уйида меҳмон бўлибди. Қўйларидан икки юзини ажратиб чолга берибди:

— Ота, сиз ҳам бола-чақали одамсиз, мана бу қўйларни хизмат ҳақингиз учун олинг!

Чўпон жуда хурсанд бўлибди. Шундан сўнг, Алишер Навоий қолган беш юз қўйини бозорга ҳайдабди. Бу қўйлар жуда семиз бўлгани учун атрофини харидорлар ўраб олибдилар.

— Қўйингиз неча пул?— деб сўрабди одамлар.

— Мен қўйимни насияга сотаман. Шу шарт биланки, пулини подшо ўлган куни берасизлар. Шартимга кўнган киши биттадан етаклаб кетаверсин!— дебди.

Бозордаги одамлар дарров талашиб, қўйларни биттадан етаклаб олиб кетибдилар. Шу куни айғоқчилари подшога бу хабарни етказибдилар.

— Эй подшоҳи олам, бугун бозорга бир қаландарсифат йигит келиб беш юз қўйини халққа насияга тарқатиб юборди. Пулини подшо ўлган куни берасизлар, деб сизга ўлим тилади,— дебдилар. Шунда подшо ғазабланиб:

— Боринглар, ўша қаландарни менинг ҳузуримга ҳозир қилинглар,— деб буюрибди. Дарров унинг қўлини

орқаларга боғлаб, подшонинг қошига келтирибдилар. Подшо қараса, ёшлигида бирга ўқиган дўстин Алишер Навоий экан.

— Нима учун шунча қўйини халққа бериб юбордингиз. Менинг ўлимим сизга нега керак бўлиб қолди?— дебди подшо.

— Эй дўстим, мен чакки иш қилганим йўқ. Сизнинг подшо бўлганингизни эшитиб, қўйларни талатиб юбордим. Шундай ҳам бериб юборишим мумкин эди. Бироқ баъзи бир одамлар текки молдан ҳазар қилишади. Шунинг учун қўйнинг пуллини подшо ўлган куни берасизлар, деб айтдим. Энди қўйларни олиб кетган одамлар «Иш қилиб, подшоҳимиз ўлмасин. Подшо ўлса, савдогар пуллини қистайди, деб сизга умр тилаб юришади,— дебди.

Алишер Навоийнинг бу донолигига подшонинг завқи келиб, уни ўзига вазир қилиб тайинлабди.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА УНИНГ СЕВГАН ҚИЗИ

Алишер Навоий бир қизни яхши кўрар экан. Хат ва шеърлар ёзиб, у билан боғланиб турар экан. Бир куни Ҳусайн Бойқаро бу сирдан хабар топибди.

У Алишер Навоий сиридан мени ҳам огоҳ этар, шу тўғрида ўзим билан маслаҳатлашар, деб ўйлаб юрар экан. Аммо бу ҳақда Ҳусайн Бойқарога ҳеч нарса демабди.

Бир куни Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоий ўзига ялпиртирмақ мақсадида одам юбориб, қизни ўз қошига чақиртирибди. Подшонинг мақсади қизни олиш эмас, балки шу муносабат билан шоирни ўзига ялпиртириш экан. Ҳусайн Бойқаро қизни кўрса, жуда гўзал, одобли, ақлли экан. Шундан сўнг подшо ўзининг аввалги ниятидан қайтиб, қизга уйланмоқчи бўлибди. Қиз унамабди. Подшо шарнат пешволарини чақириб, уни ўзига никоҳлаб олибди. Қиз подшо билан яқинлашмабди. Шунда подшо қизга қараб:

— Биладан, сен Алишер Навоийни яхши кўрасан. Уни ҳурмат қилаётибсан. Урталарингдан бўлган сирларини менга айт!— деб дўқ урибди.

Қиз подшонинг қаҳридан кўрқиб, муҳаббатини яширибди. Қиз: «Ўз муҳаббатим тўғрисида сўзласам, подшо Алишер Навоийни ўлдирарди», деб унга ҳеч нарсани айтмабди, йиғлабди. Ҳусайн Бойқаро чиқиб кетгач, қиз хаёлга чўмибди, «менинг Ҳусайн Бойқаро даргоҳидан

қутулишим қийин. Шу ғам-ғусса билан Алишер фироғи-
да ўлсам, у кейин албатта унутар ва яна бир қизга кўн-
глини берар», деб унга шеър ёзиб юборибди:

*Ҳажр доғи фироғи хаста кўнглим куйдирур,
Чарх оғриқ бирлан гул ниҳолим сўлдирур.*

*Юз алам бирлан бало гирдобида ранжидурмен,
Воқиф ўл, ёрим, мени бу ғуссаю ғам ўлдирур.*

*Ҳасратим шулким, сенга айтсам фиғоним боиси,
Мен ўларман, чархи меҳринг энди кимни куйдирур.*

Бу сатрларни ўқигач, Алишер Навоий дарров қўлига
қогоз ва қалам олиб, тубандаги мисраларни ёзибди:

*Кўнглим ўртансин агар ғайрига парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳам ким сенинг шавқингни пайдо
айласа.*

*Ўзгалар ҳуснин томоша айласа чиқсин кўзим,
Ўзга бир кўз ҳам сени ҳуснинг томоша айласа.*

*Ҳар киши васлин таманно айласам новмид ўлай,
Ҳар киши ҳамки сенинг васлинг таманно айласа.*

Бироқ қиз ғамлар, ички дардлар натижасида оғир
касал бўлиб қолибди. Ҳусайн Бойқаро саройдаги табиб-
ларга қандай бўлмасин қизни бу оғир хасталикдан қут-
қариш чорасини топишни буюрибди, аммо қизга ҳеч
қандай дори-дармон кор қилмабди. У оғир касалликдан
сўнг вафот этибди.

ТУЛПОР НАСЛИ

Ҳусайн Мирзонинг бир тулпори бор экан. Уни подшо
еру кўкка ишонмас, фақат овга чиққанида, узоқ сафар-
ларга отланганидагина минар экан.

Кунлардан бир кун шикордан қайтган подшо арғу-
моғидан кўнгли тўлиб Алишер Навоийга мақтанибди:

— Оламда бизнинг арғумоқдай учқур от бўлмаса ке-
рак! Шу тулпор қай наслдан экан-а?

— Сигир наслидан, тақсир,— деб жавоб берибди
Алишер Навоий.

— Нима бало, эсингизни еганмисиз, шундай тулпор

Кунлардан бир куни сарой аҳли зиёфатга йиғилишибди. Султон Ҳусайн ошга биринчи бўлиб қўл узатибди. Таом еб бўлинган, чой устида подшо ўтирганларнинг зеҳини синаб кўрмоқчи бўлиб:

— Дунёдаги неъматлар нинда энг кучлиси нима?— деб савол ташлабди. Ҳеч кимдан сазо чиқмабди. Султон Ҳусайннинг Алишер Навоий исмлик бир вазирни бор экан, у ўрнидан туриб:

— Тақсир, ижозатлари билан жавоб берсам, энг кучли неъмат шаксиз тухумдир,— дебди.

Подшо буни эшитиб, бош иргаб қўйибди-да, лекин лом-ним демабди. То зиёфат тугагунча, ҳеч ким бу мавзуда гап қўзгамабди.

Орадан анча вақт ўтибди. Бир куни Султон Ҳусайн билан Алишер Навоий овга чиқмоқчи бўлишибди. Подшонинг икки асов оти бор экан, бир-бирига жуда гаш экан. У сайисини чақириб, ўша учқур отларни эгарлашни буюрибди. Отларнинг бирини подшо, иккинчисини вазир минибдилар. Улар йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, бир теңаликнинг устига чиқибдилар. Подшо отидан тушиши билан вазир дарров унинг оти жиловидан ушлабди. Шу пайт икки от бир-бири билан олиша кетибди. Алишер Навоий отларни ажратиш учун ўзи билан ўзи овора бўлиб турган бир пайтда подшо:

— Нима билан?— деб сўраб қолибди.

— Тақсир, туз билан,— деб жавоб берибди Алишер Навоий.

Подшо билан вазир овдан қайтиб келибдилар. Сарой аҳли баҳсинг нима билан тугагини қизиксиниб кутиб юришган экан. Шикордан қайтган подшо билан вазирнинг олдига овқат олиб кирибдилар. Шунда Ҳусайн Мирзо Алишер Навоийга қараб:

— Марҳамат қилинг, дўстим — дебди.

Алишер Навоий овқатга қўл узатибди, подшонинг донолик баҳсида енгилганлиги ҳаммага аён бўлибди.

ЭРКСИЗ ШОҲДАН ЭРКИН ГАДО АФЗАЛ

Кунлардан бир куни саройда ўтиравериб диққанафас бўлиб кетган Султон Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоий саёҳатга чиқишибди. Улар бир қишлоқдан ўтаётиб, чолдевор уй олдида бир аёлга дуч келиб қолишибди. У аёл кийган кўйлакнинг қирқ ямоғи бор экан, ўзиям озиб кетганидан эти бориб суягига ёпиш-

сигирга ўхшайдими? Ҳеч замонда сигир наслидан от ту-
гиладими, эй вазири подшо?— дебди жаҳли чиққан под-
шо.

Алишер Навоий эса ғинагини бузмай:

— Тақсир, бердисини айтгунча сабр қилсинлар, ҳали
масала охиригача очилгани йўқ. Сигир наслидан тулпор
тугиладими, йўқми, буни билиш учун шу отни боқиб
катта қилган сайисингизни чақиртирсангиз,—дебди.

Ҳусайн Мирзо дарров амр этибди, ҳаш-паш дегунча,
сайис етиб келиб, қўл қовуштириб турибди. Мирзо тул-
порининг асл наслини билмоқчи бўлганини айтиб, сў-
рабди:

— Бу тулпорнинг насли аслими?

— Олампапоҳ, бир қошиқ қонимдан кечсангиз. Мен
бир камбагал одамман, ғазаб қилиб, бола-чақамнинг
уволига қолманг! Худо хайрингизни берсин, мурувват
кўрсатинг, сизга бор гапни айтиб берай,— деб ялинибди
отбоқар.

— Ҳўп, кечдим, айтавер,— дебди Ҳусайн Мирзо.

— Тулпорингизнинг асли сигирнинг наслидан, тақ-
сир,— деб гап бошлабди отбоқар,— Бияларингиздан би-
ри шу қулуни туғди-ю, умри қисқа экан, ўлиб қолди,
нима қилишимни билмадим. Ўша куни оғилхонада бир
говмиш сигирингиз ҳам туққан эди. Боёқиш қулунга
раҳмим келиб, ўша сигирни эмиздим. Бу тулпорнинг
онаси асли ўша сигир, тақсир!

Подшо ҳайратдан ҳангу манг бўлиб, ёқа ушлаб қо-
либди. Сайис чиқиб кетгач:

— Дўстим Алишер! Сиз буни қаёқдан билувдин-
гиз?— деб сўрабди.

— Тақсир, сиз билан кеча овга борганимизда, фалон
жойдаги сувдан ўтаётганимизда разм солиб турсам,
отингиз кечувдан ўтгач, худди сигирлардек оёғини ор-
қага қаратиб силкитди.

Ҳусайн Мирзо Алишер Навоийнинг зийраклигига яна
бир бор қойил қолган экан.

ЭНГ ҚУЧЛИ НЕЪМАТ

Бурунги ўтган замонда Султон Ҳусайн Мирзо «зиё-
фатларда энг доно одам таомга биринчи бўлиб қўл
уриш ҳуқуқига эгадир!»— деб фармон чиқарибди. Чун-
ки у ўзини ҳаммадан ақлли, зийрак деб ҳисоблар экан-
да!

ликин кўтариб юбориш учун кулгили бир ҳикоя ёки шеър айтиб беришни илтимос қилибди,

— Бажонудил,— дебди подшога шоир, сўнгра, Ҳазратларининг аркону давлатларида янги амалдорлар пайдо бўлганини сезиб турибман. Олампахонинг сўл ёнларида ўлтирган сур тўнлик жаноб ким бўлдилар экан?— деб сўрабди.

— Бу киши бизнинг янги қози калонимиз бўладилар,— деб жавоб берибди, подшо.

— Подшо ҳазратлари бир қошиқ қонимдан ўтсалар, ўша қози калон ҳақларида бир илҳом келиб эди, шуни айтсам.

— Шу ерда турганларнинг қай бири ҳақида гапирсангиз ҳам сизга ижозат. Қандай қилиб бўлсаям, ишқилиб, бизни хурсанд қилсангиз, кулдирсангиз бўлгани-да!— дебди подшо кулимсираб:

Алишер Навоий янги қози калоннинг бурнига қараб туриб, бир шеър ўқибди:

*Бир бурун кўрдим бурунлардан, аранг
Шонга тортган эски маҳсидай таранг.
Ул буруннинг устига шоти қўйиб қаранг,
Кўринади ҳам Бухоро, ҳам Фаранг,*

деб шеърни тугатиши билан аркону давлатда ўлтирганларнинг ҳаммаси қотиб-қотиб кулибдилар. Лекин ҳаммадан ҳам кўпроқ қози калоннинг ўзи кулибди. Шунда унинг ёнида турган бош вазир қози калонни аста туртиб:

— Эй, ақлдан худо қисганми, қози калон! Шоир сизнинг бурнингизни ҳажв қилдилар-у, сиз аччиқланиш ўрнига нуқул куласиз,— деса, қози калон:

— Менинг бурнимни онадан туғилганимдан буён ҳеч ким Алишер Навоийчалик ўхшатиб мақтамаган эди, биринчи бўлиб мукофотни ўзим бераман, деб шоирга янги зарбоф тўн ёпган экан.

АЛИШЕР БИЛАН ШАЙХ

Кунлардан бир куни Алишер Гулшан боғда ғазал ёзиб ўтирган экан, унинг олдида ~~шун маҳаллалик бир~~ шайх кириб келибди. У Алишер ~~ни кўриб~~ ~~тиб:~~

— Мавлоно, Алишер, бу ~~маҳаллалик~~

ган. Булар иккиси тузукроқ разм солиб қарашса, у бир келгани бурун саройдан чиқиб кетган аёлнинг худди ўзи. Султон Ҳусайн бир вақтлар канизақларидан бирига аччиқ қилиб, уни саройдан ҳайдатиб юборган экан.

Ўз канизагини дарров тавиган подшо Алишер Навоийга дебди:

— Дўстим Алишер, бу аёлдан сўраб кўринг-чи, қани, саройдаги кунни яхшимиди ё бу кунни афзалроқми? Алишер Навоий ўйланиб туриб:

— Унинг қайси кунни яхшилигини-ку мен жуда яхши биламан-а, майли, сизнинг кўнглингиз учун сўраб бераман,— деб аёлнинг олдига бориб:

— Эй, сизгилм, сен бир вақтлар қўшқда яшардинг, еганинг олдингда, емаганинг ортингда эди. Энди бўлса уст-бошинг қирқ ямоқ, баданингни базўр ёпади. Танангда эт қолмабди. Сен менга тўғриси айт, ўшандаги, саройдаги куннинг яхшимиди ёки ҳозирги аҳволинг дурустми?— деб сўрабди. Аёл жавоб берибди:

— Тақсир тўғри айтингиз, мен бир вақтлар қўшқда қирқтанинг бири эдим. Султоннинг оёғи менинг ҳужрамга қирқ кунда бир марта етарди. Қирқин қизнинг ҳаммасига турмуш ҳаром эди. Юрагимиз қон, бағримиз хун эди. Энди бўлса, кўриб турганингиздек, ярим оч, ярим юпун бўлиб юрсам ҳам, ўз элим, ўз уйим, ўз ётоғим бор. Эрим мени севади, мен ҳам унга содиқман, оч кунимда унинг бир ўпичи озуқа, бир оғиз ширини сўзи менга атласу шоҳи кийимдур. Энди сўраганингиз учун айтмоғим лозим, эркисиз шоҳ бўлгандан кўра, эркин гадо бўлган афзалроқдур.

Алишер Навоий хаёлчан подшонинг олдига қайтиб келган экан, Султон Ҳусайн ҳамма гапни англаб турган эмасми:

— Нима, қирқ аёлнинг бирисини қўйиб, қолганининг жавобини бер, демоқчимисиз?— дебди. Бу гапни эшитган вазир хушнуд бўлиб:

— Султоннинг зийрак ақлига қойил қолдим,— дебди.

Султон Ҳусайн бир оз ўйлаб туриб, дўстининг нимага инора қилаётганини тушунибди.

АЛИШЕР НАВОИЙ БИЛАН ҚОЗИ ҚАЛОН

Мамлакат подшоеси Алишер Навоийни ўз саройига таклиф этиб, у кишидан аркони давлатдаги диққўнғил-

айниб кетганда! Шу денг, кеча оқшом бир киши олдим-га куп-қуруқ сўппайиб кириб келгани етмагандай, яна мендан «Тақсир, дунёда энг таъмагир одам ким?»— деб сўрайди, денг. Узи қуруқ келганига жоним чиқиб ўтирувдим, жавоб бергим ҳам келмади, эртага келарсан, деб қайтариб юбордим. Алишер, сиз донишманд одамсиз, айттингчи, ким деб жавоб берсам экан,— дебди. Шунда Алишер:

— Ҳеч иккилапмай, «шайхлар» деб жавоб бераверинг, сира янглишмайсиз, тақсир!— деган экан, унинг жаҳли чиқиб, зарда билан ботдан жўнаб қолди.

МИР АЛИШЕР БИЛАН ХАСТА ОДАМ

Мир Алишернинг олдига бир одам келиб, ўзининг саломатлиги ёмонлигидан шикоят қилиб:

— Мавлоно Мир Алишер, сиз кўпини кўрган, доно одамсиз, шоирсиз, адолатпарвар амирсиз, аммо табибликдан хабарингиз йўқлиги жуда ёмон-да,— дебди.

— Қаерингиз оғрийди?—деб сўрабди Мир Алишер.

— Узим ҳам билмайман, ҳамма жойим оғрийди, танамда исқиним йўқ,— деб жавоб берибди ҳалиги киши.

— Ундай бўлса, бир шифоси бор,— дебди Мир Алишер,— ҳар кун эрталаб бир намоз вақти, пешинда бир намоз вақти, кечқурун яна бир намоз вақти ер чолиб, қолган пайтларда ўзингизнинг қасбингизни қилинг, иншоолло, тезда тузалиб кетасиз...

Орадан бир неча муддат вақт ўтгач, ҳалиги одам яна Мир Алишернинг олдига кириб келиб:

— Мени танидингизми, тақсир? — деб сўрабди.

— Танишга танидимку-я, аммо саломатлигингиз қалай? — дебди Мир Алишер.

— Отдайман. Шоирдан ҳам табиб чиқар экан-да, сизнинг айтганингизни қилиб, тамомила дарддан халос бўлдим,— дебди у киши мамнун бўлиб.

МИР АЛИШЕР ЧИЗГАН СУРАТ

Кунлардан бир кун Мир Алишер ўзининг ижодхонасида аллақандай бир суратни чизаётган экан, ногоҳон подшо Султон Ҳусайн унинг ҳужрасига кириб келибди. Мир Алишер сурат чизишга қаттиқ берилиб кетганидан подшога қарамабди ҳам. Бундан Ҳусайн қаттиқ ранжиб:

— Мир Алишер, сизнинг мусаввирлик ҳунарингиздан беҳабар эканмиз-да! Мендан кўра сурат азизроқ эканми дейман, бундоқ қайрилиб ҳам қарамадингиз-а?!— дебди. Мир Алишер шундай деб жавоб берибди:

— Агар бу суратда ким тасвирланганини билганингизда эди, фикрингиздан қайтган бўлардингиз!

Подшо Ҳусайн яқинроқ бориб қараса, ўзининг сурати экан, шунда у дўстига ноўрин жаҳл қилганига пушаймон бўлиб, ишидан беҳад уялибди, бинобарин янада меҳри ортибди. Мир Алишер эса подшога қараб:

— Дўстим, энди бунисини ҳам томоша қилинг,— дебди.

— Ҳусайн томоша қилиб ўтирибди. Мир Алишер занжирланган шернинг суратини чизиб, Ҳусайнга узатибди. У суратни обдан томоша қилиб:

— Нимага шерни занжирлаб қўйибсиз?— деб сўрабди.

— Сизнинг олдингиздаги барча олимлару шеърлар, донолару яхшилар аёна шу занжирбанд шерга ўхшайдилар. Сиз уларнинг барини безанжир банд этиб қўйгансиз. Аммо шер хоҳ занжирбанд бўлсин, хоҳ беванд экан, ҳаминша мағлубиятни хаёлигаям келтирмайди, мақсади енгиб чиқмоқ,— дебди Мир Алишер.

Ҳусайн Мирзо Мир Алишернинг сўзига жавоб топиб беролмай, ҳужрадан бошини эгиб чиқиб кетибди.

МИР АЛИШЕР БИЛАН СУЛТОН ҲУСАЙН

Бундан бир неча юз йил аввал Эрондами, Турондами, хуллас бир мусулмон юртида бир подшо бўлган экан. Унинг оти Султон Ҳусайн экан. Ўзи илмли, ўқиган, оқ-қорани таниган, улўф кишилар авлодидан экан. Унинг оқ-қорани таниган бир вазри бор экан, подшо билан бир мадрасада ўқишган экан. Оти Мир Алишер экан.

Улар бир-бирларини қаттиқ ҳурмат қилишар экан, лекин подшонинг уламо-пуламо, қози-позилари, хуллас амалдорлари буларнинг ўртасидаги дўстликни кўра олмас эканлар.

Мир Алишерни подшонинг ёнидан йўқ қилиб юбориш чорасини ахтариб, охири амалдорлар уни бир қудуққа ташлабдилар. Султон Ҳусайн бундан хабарсиз экан, лекин Мир Алишер йўқлиги учун бир нарсасидан айрилган кишидек:

тахтиравонга солиб келтиришни буюрибди. Шундай қилиб, Мир Алишер билан подшо яна топишибди, чўпон ҳам мамнун бўлибди. Шу боис айтар эмишларки:

*Емонлик раво элма, ўзинга жабру ситам,
Яхшилик бирла ҳар иш, кўнглингни этар Ҳотам.*

АЛИШЕР НАВОИИ КИМНИ ЕМОН ҚУРГАН

Кунлардан бир кун Султон Хусайн вазирларининг ёлғон сўзларига ишониб, Алишер Навоийни зиндонга буюрибди. Кўп вақт ўтмай унинг гуноҳсизлиги маълум бўлибди. Подшо уни зиндондан чиқаришларини буюрибди. Алишер Навоий эса чиқишга унамабди. Подшонинг қамаш ва чиқариш ҳақида берган фармонига ажабланганини билдирибди.

Шоирни зиндондан чиқариш учун кўп уринибдилар-у, фойдаси бўлмабди. Энг кейин унга яқин кишилардан бирининг маслаҳати билан Алишер Навоийнинг ёнига бир ахлоқни қамаб қўйибдилар. Шоир ана шундан сўнгина зиндондан чиқишга розилик берибди.

ҚАЕРДА ЧИВИН ЙЎҚ?

Бурунги замонда Хусайн Бойқаро деган подшо яшган экан. У вазири Алишерга:

— Қайси ерда чивин бўлмайди?— деб савол берибди. Вазири ўйланмасдан:

— Одам йўқ ерда чивин ҳам бўлмайди,— деб жавоб берибди.

Шундай қилиб, булар икки отга миниб, одам йўқ ерларни қидириб, кетишибди. Йўл юриб, йўл юрсалар ҳам мўл юриб бир саҳрога чиқибди. Шу ерда бир оз дам олмоқ учун отдан тушибдилар.

Алишер чой қайнатибди, иккиси чой ичиб ўтирган вақтида, бир чивин «виз» этиб, Хусайн Бойқаронинг пиёласи ёнидан ўтиб, этагига қўнибди. Шунда у:

— Алишер, одам йўқ ерда чивин бўлмайди деган эдинг, мана бу ерда чивин учиб юрибди-ку!— дебди.

— Ҳа, сиз билан биз одам эмасмизми?— деб жавоб берибди Алишер.

Хусайн Бойқаро Алишерга ҳамёнидан минг тилла чиқариб бериб:

— Баракалла, энгдинг менни,— дебди.

Ғам билан, қайғу билан, сўлди баҳорим гуллари.

деб ҳар куни бир сатр шеър айтиб юрар экан.

Султон Ҳусайиннинг бу шеърини шу элатда бир чўпон эшитиб, ёдлаб олибди-да, дуч келган ерда айтиб юра берибди. Кунлардан бир куни чўпон бир қумликка бориб, қудуқнинг бўйида:

Ғам билан, қайғу билан сўлди баҳорим гуллари,

деб шеърини ўқибди.

Қудуқнинг ичида ҳолсизланиб ётган Мир Алишер бу Султон Ҳусайиннинг шеъри эканлигини дарров билди. Сўнг қудуқнинг ичидан овоз берибди:

Дўстини чоҳа солибдур, сайрамас булбуллари.

Шу вақт чўпон дарров қудуққа қараб, ичидаги Мир Алишер эканлигини билди уни тортиб олмоқчи бўлибди. Мир Алишер айтибди:

— Мени сен бу ерда қолдиравер. Ўзинг подшоннинг даргоҳига бор, агар подшо яна:

Ғам билан, қайғу билан, сўлди баҳорим гуллари.

деб шеър ўқиса, сен:

Дўстини чоҳа солибдир, сайрамас булбуллари,

дегин. Подшо сўрагандан сўнг, севинчисини олиб, менинг бу ерда ётганимни билдир,— дебди.

Чўпон шу замони Мир Алишернинг сўзларини ёд олиб, Султон Ҳусайн даргоҳига бориб, секин қараса, у:

Ғам билан, қайғу билан сўлди баҳорим гуллари,

ўтирганмиш. Шунда чўпон дебди:

Дўстини чоҳа солибдир, сайрамас булбуллари.

Подшо дарров чўпонни ёнига чақириб:

— Сен бу сўзни қаердан билдинг?— деб сўрабди.

— Бу сўзни ўрганиш учун қанчадан-қанча молимдан айрилдим, бу бир соҳибқироннинг ғазали,— дебди чўпон.

— Айт, унинг қаердалигини айтақол, севинчинг учун бир жом олтин,— дебди Султон Ҳусайн.

— Яхши кишининг баҳоси бўлмайди, агар у ўз кишинг эса, унинг бошига кулфат солганларни жазога тортмоқ керак,— дебди чўпон.

Султон дарров уламо, вазир ва қози, муллаларини йиғиб, ҳар қайсисига қирқ қамчи урдириб, Алишерни

ҲАДДИНГДАН ОШСАНГ МОЗОРГА БОРИ

Мавлоно Алишер Навоий яшаган замонда авом халқ бевош бўлиб, ўғрилар, жоҳилу қўполлар кўп экан. Улар шарнат қонуларидан қўрқмас эканлар, Алишер Навоий вазир бўлгандан сўнг жамики сайру томошалар мазор бошида ўтказилсин, деган фармони олий чиқарибди. Зеро, бундан мақсад, халойиқ мазор бошига боргач, ўтган ота-она, қавму қариндошларининг қабрларини кўради, атрофларини супуради, тозалайди, обод қилади, гул ва кўчатлар экади. Ана шу юмушларни қилаётганда, инчунун, охири бизларнинг ҳам келар еримиз шу жой бўларкан-да, деб ўйлайди ва шу тариқа инсофга кирди. Ушбу фармон Алишер Навоий ўйлагандай мева бера бошлабди. Қабристонларга одамлар боравериб, у ерларни обод қилибди.

Энди гапни буёқдан эшитинг. Ҳирот шаҳрида учта қароқчи бор эди. Энг катта ўғрибоши Қали Ҳожи дегани икки йил бурун қазо қилган эди. Эрта «Қизил гул» сайли деган кечаси ўша учала ўғри бир бойнинг ҳовлисини босишни маслаҳат қилибдилар. Улардан бири бундоқ дебди:

— Оғайнилар, фармонга мувофиқ эртанги сайил мазор бошида ўтади. Сайлга борайлик, томоша қилайлик, ишни сўнги кечага қолдирсак ҳам бўлади.

Бу маслаҳат шерикларига маъқул тушибди. Эрталаб учала ўғри оломонга қўшилиб мазорга борибдилар. Эҳ-ҳа, одамлар азондан келиб ҳар бири ўз қавму қариндошларининг қабрларини зиёрат қилиб, супуриб-сидириб, гул-кўчатлар экиб юрибдилар. Ҳалиги ўғрилар бир-бирига қараб, тўғри Қали Ҳожининг қабри устига борибдилар. Қарабдиларки, гўр чўкиб, ундан шўра, қамиш ўсиб ётибди. Бир вақтлар бирга нон-туз еганмиз, деб гўрнинг атрофини тозалаб, шўра-қамишларни ўриб ташлаб, уёқ-буёғини тузатибдилар, сўнг аввал маслаҳат берган каттароқ ўғри хўрсиниб дебди:

— Эй оғайнилар, мана ўғрилик билан ном чиқарган Қали Ҳожининг охир-окибати, эрта биз билан сиз ҳам ўлармиз-у, бундан беш баттар бўламиз. Одамлар бу латнатилар молу мулкимизни талаган эдилар, деб гўримизни тепкилаб ўтдилар. Келинг энди ўғирликни ташлаб қолган умримизни ҳалол ишлаб ўтказайлик, тавба қилайлик, шояд бизларнинг гуноҳимизни кечириша.

Шу бўлибди-ю, ўғрилар ўзларини меҳнатга урибдилар. Ана ўшандан бошлаб халқ орасида «Ҳаддингдан ошсанг мазорга бор», деган нақл қолган экан.

АЛИШЕР НАВОИЙ БИЛАН ЯМОҚЧИНИНГ ЎҒЛИ

Ўтган замонда бир ямоқчининг ўғли бўлиб, у мактабга қатнар экан. Бир куни мактабга кетаётиб, йигит бир болахонада ўтирган чиройли қизни кўрибди-да, унга ошиқни беқарор бўлиб қолибди. Орадан бир неча кун ўтгач, қиз кўринмай қолибди. Йигит севганини кўришга зор бўлиб, кўп азобланибди. Бир куни кечқурун мактабдан қайтиб келаётганида беихтиёр бойнинг дарвозасидан кириб, тўғри ичкари ҳовлига қараб юрибди, қизни кўргач, юраги ўйнаб кетибди. Эс-ҳушини йиғиб: «Нима қилиб қўйдим ўзи?» — деб орқасига қайтибди. Аммо худди шу пайт ташқаридан бойнинг товуши эшитилиб қолибди. Йигит нима қиларини билмай ўзини меҳмонхонага урибди. Бойнинг шу ёққа бурилганини кўрган йигит тезлик билан меҳмонхонадаги гиламни йиғиштира бошлабди. Бой ҳовлиқиб жаҳл билан йигитга:

— Сен кимсан, нима қиляпсан? — дебди.

— Мен ўғриман, гилам ўғирлаш учун келдим.

Ҳазабланган бой йигитнинг икки қўлини маҳкам боғлаб қозихонага олиб борибди. Қозининг ёнида Алишер Навоий суҳбатлашиб ўтирган экан.

Бой қозига аввал салом бериб, кейин:

— Тақсир, сизнинг олдингизга ўғри тутиб келдим. Меҳмонхонага кирсам, бу йигит гиламни йиғиштириб олиб чиқиб кетаётган экан. Ушлаб ҳузурингизга келтирдим. Ҳазосини берсангиз, — дебди.

— Эй, йигит, нимага ўғирлик қилдинг, айт! — деб сўрабди қози.

— Мен гилам ўғирлаш учун кириб, энди кўтариб кетай деб турганимда бой бува келиб қолдилар. Қўлга тушиб қолдим, — дебди йигит.

Қози йигитнинг қўлини кесишга буюрибди. Алишер Навоий сўроқ-жавобни эшитиб, разм солиб турган экан, тикилиб қараса, йигит таниш кўринибди. Маҳалласидаги Нормат ямоқчининг ўғли. Бунинг қўлидан ўғирлик келмайди. Алишер Навоий, йигитнинг бу ишида сабаб бор, деб ўйлабди-да, қозига:

— Тақсир, ижозат берсангиз, йигитдан бир оғиз гап сўрасам. Сизлар чиқиб турсангизлар,— дебди.

Қози билан бой ташқарига чиқиб кетгач:

— Ўғлим, сени яхши танийман, отанг ямоқчи, қўлингдан ўғирлик келмайдиган одамсан. Тўғрисини айт, нима бўлди, балки сенга ёрдам қиларман,— дебди Алишер Навоий.

Йигит аввал уялиб, айтмабди. Шоир қистай бергач, айтишга мажбур бўлибди.

— Эй ота, мен бойнинг қизига ошиқман. Бундан бой ҳам, қизи ҳам хабарсиз. Бир неча кун қизни кўра олмай қийналдим. Бугун бехосдан бойнинг уйига кириб қолибман. Қизни кўргач, ўзимга келиб, қайтиб кетаётганимда, бойнинг товушини эшитиб қолдим. Меҳмонхонага югурдим у гиламни йиғиштира бошладим. Ўзимни ўғри деб танитдим, тақсир, менинг бундан бошқа иложим йўқ эди. Аслида, ўзингиз билган Нормат ямоқчининг ўғлиман. Бой минг сўраганимиз билан қизини бермайдди. Нима қилай, ахир, ота!— деб йиғлабди.

— Бўлди, ўғлим, йиғлама, отанг ўрнига ота бўлиб бойнинг қизини олиб берганим бўлсин!— дебди Алишер Навоий ҳазратлари ва қози билан бойни чақирибди. Тақсирлар, йигитни ва отасини мен яхши биламан. Бу йигитнинг қўлидан ўғирлик келмайди. У сизнинг қизингизга ошиқ бўлиб қолган экан, бой. Сиз ҳозир уйингизга бориб тўй ҳаракатини қила беринг. Мен ўз номимдан қизингизга совчилар юбораман. Бу жума ўтиб, келаси жума тўй бўлади. Бу бола менинг фарзандим. Сиз билан биз қуда бўлдик, бой, дебди.

Бой ҳам, қози ҳам ҳайрон бўлиб, турган жойларида қотиб қолишибди.

Шундай қилиб, Навоий ямоқчининг ўғлига бойнинг қизини олиб берибди. Ямоқчининг ўғли бойнинг қизига ўйлашиб муроду мақсадига етибди.

ДУНЁДА НИМА ЛАЗЗАТЛИ?

Ҳусайн мирзонинг қирқ вазири бор экан. Қирқинчиси Алишер Навоий экан. Бир кам қирқ вазир уни подшога кўп ёмонлабдилар. Ниҳоят, Алишер вазирликдан бўшатилибди.

Бир кунни Ҳусайн мирзо бир кам қирқ вазирдан:

— Дунёда нима лаззатли?— деб сўрабди.

Вазирлар билган ва хаёлларига келган ҳамма гапни айтибдилар.

— Йўқ, тополмадингиз! Эрталабгача топиб бермасангиз, жонларингиздан умидингизни узинглар!— дебди Хусайн мирзо.

Вазирлар ўзаро маслаҳат қилишибди.

— Бунн Алишер билади,— дебди вазирлардан бири.

Уни Алишер Навоийга юборибдилар. Вазир унинг ҳузурига бориб:

— Хусайн мирзо бизга: «Дунёда нима лаззатли? Шунн топинглар», деб буюрди, биз топа олмадик. Айтиб бермасангиз бўлмайди,— дебди.

— Қайси овқатни оч қолиб есангиз, ўша лаззатли, денг,— дебди Навоий.

Хусайн мирзо эртаси кунн эрталаб ўз саволларига жавоб сўраганида улар шундай деб жавоб берибдилар.

— Бунн сиз топмагансиз, тўғрисиини айтинг, ким топди?

— Тақсир, ўзимиз топдик!

Хусайн мирзо ҳаммаларини уйга қамаб:

— Тўғрисиини айтмасангиз, шу уйдан бирма-бир чақириб, бошингизни олавераман!— дебди.

— Биз Алишердан сўраб билдик,— дебди вазирлар ниҳоят.

— Ўзингиз уни менга ёмонлаб ҳайдатиб юбориб, тагин нега ундан маслаҳат сўрайсизлар? Демак, усиз кунларинг ўтмас экан-да!— дебди подшо ва Алишер Навоийни чақиртириб, яна вазирликка тайинлабди.

АЛИШЕР БИЛАН ДЕҲҚОН

Алишер Навоий бир қишлоқдан ўтиб бораётса, бир деҳқон унинг ғазалини айтиб қўш сураётган эмиш. Шоир дурустроқ эшитиб кўрса, деҳқон унинг машҳур ғазалларидан бирини жуда бузиб айтаётган экан. Шунда у ҳам отдан туша солиб, деҳқоннинг отизига кирибди-да, сурилган ернинг ағдар-тўнтарини чиқараверибди.

— Ҳой, мусулмон, нега менинг сурилган ерларимни бузиб ташлаётирсиз?— дебди ҳайрон бўлган деҳқон.

— Аввал ўзингга боқ, кейин ногора қоқ, деган машойихлар. Сен ғазалимни қанчалик бузиб айтаётган бўлсанг, мен ҳам шунча қилаётирман,— деб жавоб берган экан ҳазрати Алишер Навоий.

ШАРАФЛИ БУРЧ

Бир куни мавлоно Алишер Навоий мулозимлари билан отда узоқ тоғ сайридан қайтиб келаётган экан. Ўл қабристон оралаб ўтар экан, қабристонга юз қаттам чамаси қолганда, мавлона отдан тушиб, бошини қуйи солиб йўлида давом этибди. Мулозимлари ҳам отларидан тушиб, унинг орқасидан эргашибдилар.

Қабристондан анча узоқлашгандан кейин яна отларига миниб, йўртиб кетишибди. Бир оз юришгандан ўнг мулозимлар шоирнинг қабристонга яқинлашганда отдан тушиши сабабини сўрабдилар. Алишер Навоий анча вақт сукут сақлаб турибди-да, кейин мулозимларидан норози оҳангда шундай деб жавоб берибди:

— Бу ерда халқимизнинг жигар гўшалари, табаррук падади бузрукворлари мангу уйқуга кетганлар. Булар ёнидан от чоптириб, чангитиб ўтиш инсонлик шаънига инсондир, наҳотки шуни ҳам билмасаларинг? Буни билмаслик — тирикликдаги ўликликдир. Ота-боболар хокини, хотирасини эъзозламоқ ҳар бир кишининг шарафли бурчидир.

Мулозимлар отаси олдида айб иш қилиб қўйган боладек то Ҳиротнинг қораси кўрингунча тилларини тишлаб, ақлини пешлаб борибдилар.

УЧ ЁМОННИНГ ТАЪРИФИ

Султон Ҳусайн бир куни ўз вазирларининг ақли-фаросатини, донишмандлигини синаб кўриш учун уларни ҳузурига чақирибди:

— Менга уч ёмон одам топиб келинглар, топганингизга юз тилла мукофот, топа олмаганингизга етмиш дарра,— дебди ва уч кун муҳлат берибди.

Вазирлар зир югуришиб, чор-атрофни кезишибди, уч кун ана мана дегунча ўтиб кетибди, лекин уч ёмон одамни тополмабдилар.

Фақат Алишер Навоий уч кундан кейин уч ёмонни: жаллод, қассоб, ва сайёдни бошлаб подшо ҳузурига келибди. Ҳусайн Мирзо бунга кўриб дўстининг донолигига тасанно дебди ва шоирни тақдирлашни буюрибди. Алишер Навоий хазинадан юз тиллани олиб, ўз ижолхонасига қайтибди. Эртаси куни маҳалласидаги камбағал ва бева-бечораларга юз тиллани тақсим қилиб берибди.

Уч ёмонни топиб кела олмаган вазирларни эса Султон Хусайн етмиш даррадан урдирибди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Султон Хусайн яна вазирларини олдига чақиртириб, уч ёмонга таъриф беришни сўрабди. Яна улардан ҳеч бир садо чиқмабди. Хатто давраларда унча-мунча одамга гап бермайдиган маҳмадана вазир Маждиддин ҳам сувлигини тишлаган оғдек соқолини тишлаб, безрайиб тураверибди. Ҳеч ким жавоб бера олмагач, Алишер Навоий ўзи топиб келган уч ёмонга ўзи таъриф бериб:

— Жаллодга фақат фармон бўлса бас, ҳақми, ноҳақми, барибир тўғри қилинган одамни қиличдан ўтказаверади. Қассоб ҳайвонларнинг энг яхшисини сўяди. Сайёд жониворларни овлайди, чиройли қушларни тутиб қафасда сақлайди. Уларни ҳаёт гўзалликларидан маҳрум қилади,— дебди.

Султон Хусайн шоир Алишер Навоийнинг ақлу фаросатига, донишмандлигига қойил қолибди.

ДУНЕДАГИ ЭНГ ЯХШИ ҲИДНИ КЕЛТИРИНГ!

Хирот султони Хусайн Бойқаро «Дунёдаги энг яхши ҳидни келтиринг!» — деб қолибди бир куни. Сарой аҳли чор тарафга югуришибди. Унга қучоқ-қучоқ гул келтиришса ҳам, қалампирмунчоқни рўпара қилишса ҳам, ер юзидаги жамикки хушбўй ҳидли нарсаларни муҳайё этишса-да султон:

— Мен истаган нарса бу эмас!— деб туриб олибди. Кейин:— Уч кун муҳлат бераман. Шу муҳлатда топсаларнинг, топтиларнинг, бўлмаса, ҳаммангни жазога торттираман!— дебди.

Вазирлар нима қилишни билолмай, ўйлайвериб, тоза бошлари қотибди. Хусайн Бойқаро истаган ҳидни топиша олмай, охири Алишер Навоийнинг олдига боришибди. Бу кунлари шоир ижод билан банд бўлгани учун саройдаги ҳангомалардан беҳабар экан. Вазирлару уламолар:

— Султонимиз айтган ҳидни топиб, бизни шу балодан халос қилинг,— дейишибди.

Дўстининг кўнгли нимани истаб қолганлигини билолмай, Алишер Навоийнинг ҳам боши қотибди. У ҳаёл суриб, ариқ ёқалаб кетаётган экан, экин суғораётган деҳқон бобога дуч келибди. Салом-алиқдан сўнг, «энг яхши ҳид ниманинг ҳиди?»— деб сўраган экан, янги

ёшилган нонни олиб боринглар-чи, отам раҳматлик дунёда энг лаззатли ва ёқимли ҳид — қайроқи бугдой унidan ёпилган нон ҳиди, ҳеч қайси ҳид унга столмайди, дегувчи эдилар, деб маслаҳат берибди деҳқон бобо.

Алишер Навоий хурсанд бўлиб, деҳқон бобо айтганидай, бир сават нон ёптирибди-да, саройга етиб борибди. Бир зумда саройга ажиб бир ёқимли ҳид таралиб, барчанинг дилини яшилатиб юборибди.

— Раҳмат, дўстим,— дебди Хусайн Бойқаро қувониб,— кўнглим янги ёшилган нон исини истаётган экан, топиб келибсиз. Дунёда янги ёшилган нон исидан кўра азизроқ, ёқимлироқ ҳид йўқ экан.

— Султоним, раҳматни менга эмас, деҳқон бобога айтинг. Кўнглингиз хоҳишини шу киши топди,— деб жавоб берибди Алишер Навоий.

Дўстининг камтарлигига, донолигига яна бир бор таҳсин ўқиган Хусайн Бойқаро деҳқон бобога бош-оёқ сарпо беришни бузорибди.

«ОЛИБ КЕЛИНГ!»

Хусайн Бойқаронинг қирқ вазири бор эди. Қирқинчиси Алишер Навоий эди. Бир кун бир кам қирқ вазир унга тухмат қилиб, подшога ёмонлабдилар. Хусайн Мирзо Алишер Навоийни вазирликдан бўшатиб юборибди:

Бир кун Хусайн Мирзо шипга қараб ётиб, вазирларига шундай дебди:

— Олиб келинг!

Вазирлар чилим келтирибдилар. Подшо:

— Олиб кетинг!— деб бақирибди.

Сўнг овқат келтирибдилар. Подшо яна:

— Олиб кетинг!— дебди.

Вазирлар билган, мўлжалланган нарсаларининг ҳаммасини бирма-бир келтириб тутибдилар. Подшо эса буларнинг барига қўл силтаб, «Олиб кетинг!»— деб бақираверибди. Шунда вазирлар нима қилишни билолмай Хусайн Бойқародан узр сўрабдилар. Подшо:

— Сенларнинг узрингизни бошимга ураманми?! Эртага эрталабгача шунини топиб келсаларинг келдиларинг, бўлмаса ҳаммангни ўлдираман, гап тамом вассалом,— деб ҳарамга кириб кетибди.

Вазирлар ўзаро маслаҳат қилиб, Алишер Навоий-

нинг олдига боришга қарор қилибдилар. Бир вазир бўлган воқеани айтиб бергач, унинг гапларини диққат билан тинглаган шоир:

— Сиз бир уста олиб боринг, унинг бир қўлида ара, бир қўлида тешаси бўлсин,— дебди.

Эрталаб подшо вазирларидан:

— Олиб келдингларми?— деб сўрабди.

Улар подшога устани рўпара қилишибди. Хусайн Бойқаро устага қараб:

— Ана ўша тоқини тузат!— деб буюрибди.

Вазирлар қарасалар, хонанинг шипидаги битта тоқи бузилган экан.

Подшо вазирларидан сўрабди:

— Тўғриси айтинглари, уста олиб келишни сизларга ким маслаҳат берди?

— Тақсир, ўзимиз топдик,— дейишибди вазирлар.

Подшо уларни бир уйга қамаб:

— Тўғриси айтмасанглари, шу уйдан битта-битта чиқариб, бошларингни олавераман,— дебди. Шунда вазирлар айб иш қилган боладай бўйинларини қисиб:

— Биз Алишердан сўрадик,— дебдилар.

— Ўзингиз уни менга ёмонлаб, ҳайдатиб юбориб, энди яна ундан маслаҳат сўрайсизларми? Демак, Алишерсиз сизларнинг миянгиз ишламас экан-да,— дебди Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоийни чақиртириб олиб, яна ўз ўрнига вазир қилиб тайинлабди.

ОТЛАР ОЕҒИ БИЛАН СУВ ИЧАВЕРСИН

Султон Хусайн — подшоҳ, Мир Алишер вазир эди. Бир кун подшоҳ вазирлари билан шикорга чиқдилар. Шу боришда уларнинг йўллари бир кўлнинг устидан тушди. Қарасалар, қамишларнинг учлари қуриб, қовжираб қолган экан. Шунда Мир Алишер:

— Кўлдаги қамишлар сув истаб, чанқаб қолибди. Буларга ёмғир керак экан-да!— дебди.

Мир Алишернинг ёнида бораётган подшо, унинг сўзини бўлиб:

— Ахмоқ, сувда турган қамишлар қандай чанқасин?— деб пичинг қилибди.

Мир Алишер индамабди. Шу йўсинда йўл юриб, йўл юрсалар ҳам мўл юриб, ниҳоят бир биёбонга етиб бориб, ов қилишиб, дам олишни бошлабдилар. Улар бир

неча кун ов овлаб, хордиқ чиқариб, сўнгра ортга қайтибдилар.

Ўлда буларнинг олдида бир катта ариқ чиқибди. Подшо билан вазирлар отларини сув ичиргани олиб борибдилар, ўзлари ҳам сувдан ичибдилар. Аммо Мир Алишер ўзининг отини сув ичиргани қўймай, ариқнинг саёзроқ жойида, жиловни маҳкам тортиб тураверибди.

Султон Ҳусайн ҳайрон бўлиб ундан сўрабди:

— Мир Алишер, нима учун отни сувламаяпсиз?

— Сув отнинг қорнига тегиб турган бўлса, уни сувламак на ҳожат? Чўллаган бўлса, ана, оёғи билан ичаверсин,— деб жавоб берибди Мир Алишер.

Буни эшитган Султон Ҳусайн ўзининг илгари айтган гапи ёдига тушиб, енгилганини тап олибди-да, Мир Алишерга икки минг танга инъом этибди.

БОШ ВА ТИЛ

Кунлардан бир кун Султон Ҳусайннинг саройида катта ўтириш бўлибди. Гапдан гап чиқиб, подшоҳ «от оёғи билан сув ичсин!» деган сўзи учун Мир Алишерга икки минг танга инъом этганини айтиб берган экан, буни эшитган бошқа вазирлар жанжал кўзгабдилар. Улар подшога арз қилиб:

— Тақсир, ҳар сафар Мир Алишерга бир оғиз доно сўзи учун минг танга берилар эди, энди эса икки минг танга берибсиз! Нима учун бизларга ҳам икки минг танга берилмайди? Ё, бу илтифотга лойиқ эмасмизми?— дейишибди. Подшо уларга қараб:

— Агар менинг саволларимга яхши жавоб топсаларинг, ўша икки минг танга сиздан айлансин. Олсаларнинг олаверинглар, менинг сираям қаршилигим йўқ,—дебди.

— Майли, бизлар ҳам топамиз! Қанча савол бўлса бераверинг, олампапоҳ.

Султон Ҳусайн вазирларига қараб туриб, кўрсаткич бармоғи билан бошини кўрсатибди. Ҳеч нарсага тушунмаган вазирлар бир-бирларига қарашиб, анграйиб тураверибдилар. Шу пайт Мир Алишер ҳам ўша бармоғи билан тилини кўрсатибди.

Султон Ҳусайн ҳамон безрайиб турган вазирларига қараб:

— Мен бошимни кўрсатдим, Мир Алишер эса бар-

моғи билан тилини кўрсатди. Сизлар шунинг маъносини топиб келинглар,— деб буюрибди.

Вазирлар уч кун муҳлат сўраб олибдилар. Уч кун ўйлаб-ўйлаб, бари-бир ҳеч бир натижа чиқаролмай, ахир Мир Алишернинг ёнига бориб, бояги имо-ишоранинг маъносини сўрабдилар.

— Агар ҳар қайсингиз минг тангадан берсангиз, майли, айтиб берақолай,— дебди Мир Алишер.

Қирқ вазир қирқ минг тангани қуртдек санаб бергач, у имо-ишораларнинг маъносини сўзлаб берибди:

— Султон бошга бало нимадан келади, деб сўрадилар. Мен ҳар кишинингки бошига бало келса, ўзининг тилидан келади, деб жавоб бердим.

Буни эшитган вазирлар саройга қараб югурибдилар. Подшонинг олдига бориб, бири-бирига гал бермай, «Мен топдим, мен топдим!»— деб гап талашиб қолибдилар. Султон Ҳусайн уларни тинчлантириб, гап сўраса, улар боягина Мир Алишердан эшитган гапларини оқизмай-томизмай айтиб беришибди. Подшо уларнинг сўзларига ишонқирамай:

— Тўғриси айтинглар, бу сўзларни ким ўргатди сизларга?— деб сўрабди.

— Узимиз топдик, тақсир!— дейишибди вазирлар.

Подшо вазирларининг ёлғон гапирганидан аччиқланиб, ҳаммасини ўлимга буюрибди. Шунда қўрқиб кетган вазирлар қалт-қалт титраб, бу гапларни Мир Алишер ўргатганлигини айтиб беришибди.

Султон Ҳусайн вазирларига қараб кулиб туриб:

— Мен Мир Алишерга икки минг танга берсам, сизлар унинг бир оғиз сўзига қирқ минг танга берибсизлар-да!— дебди.

ЯҲШИДАН БОҒ ҚОЛАДИ

Кўклам кунларининг бирида Султон Ҳусайн саройда ёлғиз ўтиравериб, зеркиб кетибди-да, анча вақтдан бери Мир Алишердан дарак бўлмади, бориб ҳолидан бир хабар олиб келай деб, дўсти яшайдиган маҳаллага йўл олибди.

Бориб қараса, Мир Алишер енг шимариб боғида ишлаётган экан. Буни кўрган Султон Ҳусайн отидан тушиб, дўсти билан сўрашгач:

— Ҳорманг, дўстим! Нега шоирлар мажлисида кўринмай қолдингиз десам, боғбонликни пеша қилибсиз-да!— дебди.

Мир Алишер ҳам белбоғи билан пешонасидаги терини артар экан:

— Кўклам келса кўчат эк деган экан машойихлар. Шу боғдаги қуриган олмаларни қўпориб ташлаб, ўрнига уч-тўрт туп ёнғоқ экаяпман,— деб жавоб берибди.

— Эй дўстим-эй, қариган чоғингизда боғ қилишнинг сизга нима кераги бор, ахир? Сиз билан мен ёшимизни яшаб, ошимизни ошаган бўлсак, бу ёнғоқларингиз қачон ҳосилга киради-ю, сиз қачон мевасидан ейсиз? Охир умрингизда мана шу боғдаги меваларнинг борига қаноат қилиб, соя-салқинда тишчгина ғазал битиб ўтиравермайсизми?

— Дўстим, яхшидан боғ қолади, деган нақлни эшитганмисиз? Мен бу кўчатларни ўзим учун эмас, мана шу маҳалламиз кўчаларини чангитиб юрган болакайлар, балким уларнинг ҳам болалари учун экаяпман. Бир кун келиб, шу кўчатларнинг ҳар бири азим дарахт бўлиб, ҳосил бера бошласа, одамлар унинг мевасидан тотиб кўришганда, «Бу боғ Мир Алишердан қолган!»— дейишса, шунинг ўзи менга ҳар қандай неъматдан лаззатлироқдур,— деб жавоб берибди.

Бу гапларни эшитган Султон Ҳусайн Мир Алишернинг саховатига қойил қолиб, унга бир ҳамён тўла тилла чиқариб берибди. Мир Алишер тиллага қараб туриб:

— Ана кўрдингизми, дўстим! Экаётган кўчатларим ҳозирданоқ ҳосил бера бошлади,— дея кулиб қўйибди.

Султон Ҳусайн Мир Алишернинг ҳозиржавоблигига яна бир бор қойил қолган экан.

«КЎРПАНГИЗГА ҚАРАБ ОЕҚ УЗАТИНГ-ДА, ШОҲИМ!»

Султон Ҳусайн уйнинг ўртасига жой солдириб, кичкина бир кўрпани ёпиниб, шипга қараб ётган экан, ҳар хил хаёл олиб қочаверибди. Кўрпага бурканиб олган экан, оёғи очилиб қолибди. Оёғини ёпса, бошига етмас эмиш. Шу ётган кўйи саройдаги уламо-ю, фузалоларини ўз ҳузурига чақиртириб:

— Мана шу кўрпани бузмасдан, шу ётишимда бошимдан оёғимгача етказасизлар. Сизларга қирқ кун муҳлат, фармони олий бажо келтирилмаса, ҳаммангизни дорга торттираман!— дебди.

Подшонинг уламо фузалолари бир кам қирқ кун ўйлашиб, ҳеч иложини тополмай, қирқинчи кун ҳаммалари йиғилишиб, Алишер Навоийнинг уйига боришибди. Оёқ устида саф тортиб туриб, аҳволни баён қилишибди:

— Тақсирни олам, султоннинг талабларини ёлғиз сиз бажара оласиз. Бу мушкул муаммони ҳал этиб бермасангиз, ҳолимиз хароб, эртага ҳаммамизнинг бошимиз кетади. Шафқат ва марҳаматингизга муҳтож бўлиб, ҳузурингизга бош эгиб келдик,— дебдилар.

Қирқ кун батамом тўлган, подшо айтган муҳлат битган, ҳамма аркону давлат саройга йиғилишиб, таҳликада туришган экан. Султон Ҳусайн барча уламо фузалоларини ёнига чиқиртирибди. Алишер Навоий уларнинг ҳаммасини бошлаб саройга кирса, султон кўрпани бошига тортиб ёпиниб, тиззасидан пасти очиқ ётган эмиш.

— Тақсир, ижозат берсалар, фармони олийни бажо келтирсам,— дебди шоир.

Султон Ҳусайн кўрпанинг тагидан туриб, ижозат берибди. Шунда Алишер Навоий:

— Фақат мендан ранжимайсиз-да, шоҳим!— деган экан, подшо ўша ҳолатда ётган кўйи:

— Нега энди хафа бўлар эканман?! Аксинча, агар шу масалани еча олсангиз ақлингизга қойил қоламанку!— деб жавоб берибди.

Алишер Навоий тўппа-тўғри султоннинг ёнига бориб, кўрпадан чиқиб турган оёғига бир тепган экан, подшогаям жон ширин-да, ўша заҳотиёқ иккала оёғиниям йиғиб, кўрпанинг ичига тортиб олибди. Сўнгра Султон Ҳусайн устидаги кўрпани отиб юбориб, жаҳл билан ўрнидан сапчиб турибди-да:

— Бу нима қилганингиз, Алишер?!— деб бақирибди.

Алишер Навоий бўлса қўлини кўксига қўйиб:

— Ахир, кўрпангизга қараб оёқ узатинг-да, шоҳим,— деган экан.

Султон Ҳусайн турган жойида қотиб қолибди.

ОТ НИМАГА КУЛДИ?

Султон Ҳусайн мирзо билан Алишер Навоий шикорга чиқмоқчи бўлибдилар.

ТУҒРИ ЖАВОБ

Кунларнинг бирида Алишер Навоий ҳузурига бир савдогар келиб, ундан ўз ўғлига «шоирлик ҳунарни» ўргатишни сўрабди.

— Ўғлингиз қандай ҳунарга қизиқади — деб сўрабди ундан Алишер Навоий.

— Ўғлим, мен каби савдогар бўлишни астойдил истайди, лекин мен унинг шоир бўлишини хоҳлайман.

— Асли савдогарлик ҳунар эмас-у, аммо ўғлингиз шуни хоҳлар экан, майли ўргансин. Шоирлик эса инсон фазилатидир, — дебди Алишер Навоий.

ЗИЕД БОТИР

Султон Мурод ўлгандан кейин Султон Фотиҳ тахтга ўтирди. У ҳиротлик эмас, истамбуллик, Султон халифа Усмоннинг наслидан. Халифанинг отаси саҳрода юрадиган кўчманчи турклардан. Нима бўлди-ю, булар очарчиликда икки юз уйлик хонадон билан Истамбулга бориб қолишади. Уша пайтда шаҳарни халифанинг душманлари ўраб олган эди. Халифа енгиллиш олдида турган бир пайтда ҳалиги кўчманчи турклар хонадонининг ҳар қайсисидан битта-иккитадан одам чиқиб, йиғилишадди-да, ҳаммаси якдил бўлиб, чўқмор, найза олиб халифага астойдил ёрдам беради. Буларнинг ичида Султон Усмоннинг отаси жуда баҳодир йигит эди. Астойдил урушиб, халифанинг душманига шикаст беришади. Халифа бу урушда жонбозлик кўрсатган ҳалиги икки юз уйлик туркларга яхши мансаблар тайин қилади. Султон Усмоннинг отасини эса ўзига вазир қилиб олди. Нима бўлади-ю, халифанинг қазоси етиб ўлгандан кейин тахтга Султон Усмон ўтиради. Шундан кейин халифалик уларнинг авлодига ўтади. Қисқаси, Султон Фотиҳ халифа Усмоннинг неварасининг невараларидан бири ҳисобланади.

Султон Фотиҳнинг битта қизи бор эди. Ниҳоятда соҳибжамол, гўзалликда тенги йўқ, ақлли, хушёр, ўқиган қиз эди. Бу қизни ким бир марта кўрса, яна кўрсам деб орзу қиларди. Оти ҳам ўзига монанд — Қамархон эди. Султон Фотиҳ қизини ҳар қандай ўғилдан ҳам ортиқ кўрарди. Бу қизнинг яна бир хислати шунда эдики, ўқ отишда, найза санчишда, тиг урушда унга ҳеч ким бас кела олмас эди.

Қамархонга хуштор бўлганларнинг сон-саногии йўқ.

— Эртага азонда туриб кетамиз, тайёр бўлиб ту-
ринг!— дебди султон.

Азонда Ҳусайн мирзо Алишер минадиган отнинг
пастки лабини кесиб қўйибди. Тонгга яқин Алишернинг
уйқуси қочиб, отидан хабар олиш учун таблага бориб
қараса, отининг лаби кесилган. «Ҳойнаҳой, бу султон-
нинг ишидур. Яна бир шумликни ўйлаганга ўхшайди»,—
деб ўйлабди Алишер. Сўнгра Ҳусайн мирзо минадиган
отнинг думини таги билан кесиб олибди.

Эрталаб булар отларига минишиб шикорга жўнаб-
дилар. Отининг думи кесилганидан хабари йўқ. Ҳусайн
мирзо:

— Алишер, отингиз кулиб келаётибдими?— деб сў-
рабди.

— Ҳа, тақсир, отингизнинг думи йўқлигини кўриб
кулиб келаётибди.

Ҳусайн мирзо отининг думи қирқилганлигини кўриб,
қип-қизариб кетибди.

БОЛАРИЛАР

Баҳор кунларининг бирида Алишер Навоий боғда
гул қайчилаётган боғбон билан сўзлашиб турган экан.
Бирдан бир тўда боларилар учиб келиб, катта бир да-
рахтга қўнибди. Буни кўрган боғбон шошиб, бир томон-
га қараб кета бошлабди.

— Қаёққа кетяпсиз?— деб сўрабди мавлона Алишер
Навоий.

— Бу болариларни бир идишга солиб олинмаса, бош-
қа ёққа учиб кетишади,— дебди боғбон.

— Шошманг, тақсир, булар ўзлари олдин яшаган
уяларидан тинчроқ жой излаб қочиб келганлар. Булар-
нинг болини еган одам яхши парварини қилмаган, қо-
воқариларга ем бўлишларига чора кўрмаган. Уларга
озор етказмаганингиз эвазига кузда бу ердан жуда кўп
бол оласиз.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг шарофати билан
боларилар идишга қамалмай шу дарахт ковагида яшаб
қолган эканлар-у, ҳар йили боғбон у ердан пақирни
тўлдириб бол олар экан.

памак!— деб жаллодни чақириб, Зиёд ботирни ўлимга буюриб, дуборади. Вазирлардан бири Зиёд ботирнинг гуноҳини сўраб, Султоннинг оёғига йиқилиб, ота-бобосини шафе келтириб ялингадан сўнг, маҳкум ўлимдан озод қилинса ҳам, шаҳардан бадарға этилади.

Зиёд ботир йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, чўлу қир ошиб, бир неча кун деганда бир тоққа боради. Қараса, кетганича кўкаламзор, кўнглини очадиган хушхаво манзил. Тоғни айланиб нарироққа борса, бир мўйсафил чол неча минг йилқи, қўйларни ўтлатиб юрибди. Зиёд ботир салом берди. Чол унинг чарчаб келгани билиб, мешдан бир коса қимиз қўйиб узатди.

— Қаердан келяпсан, ўғлим?

Зиёд ботир бошига тушган савдони гапириб беради. Чолнинг раҳми келиб:

— Ўғлим, энди қаёққа борасан?— деб сўради.

— Қаёққа ҳам борардим, ота. Ўз юртимдан жудо бўлган бир ғарибман. Бошим оққан томонга кетаётиман.

— Менинг топганимни баҳам кўрсак, қандай бўлади? Мен шу тоғ халқининг молини боқаман, ота-бобомдан қолган касб бу. Топганимга қаноат қилсанг, менга ўғил бўлгин, шу жойда юра бергин.

Зиёд ботирга бу гап маъқул тушиб:

— Отажон, агар сиз шунини хоҳласангиз, мен жону дилим билан розиман,— деди.

Шундай қилиб, у чўпонга ўғил бўлиб, қўю йилқиларни боқиб юраверибди.

Зиёд ботир бу ерда палахмон отишнинг ҳадисини олибди. Молларга ваҳший ҳайвонлар ҳужум қилса, бир тош билан уриб ўлдира берибди. Унинг бу ишидан отаси ҳам хурсанд бўлибди. Ҳар йили бир қанча моллар ваҳшийларга ем ўлиб кетар экан-да. Зиёд ботирнинг таърифи бутун тоғ халқига ёйилиб кетибди. Одамлар унга «Тошотар ботир» деб ном беришибди.

Энди Султоннинг қизи Қамархондан эшитинг. У зимдан Зиёд ботирни кўзининг остига олиб юрарди, «Агар отам мени эрга берса, шунга берсин», дерди ичида. Отаси ботирни шаҳардан бадарға этгач, бутун дунё кўзига қоронғи бўлиб, эртаю кеч ошиғини ўйлаб, кечалари йиғлаб тонг оттирарди. Аммо дардини ҳеч кимга айта олмас эди.

Кунларнинг бирида Қамархон отасидан ижозат олиб, йигитларга ўхшаб кийиниб, ов итини олдига солиб, қирқ канизи билан шикорга жўнайди. Бир неча кун юргандан

Шаҳзодалар, бекзодалар, бошқалар ҳам ошиқ бўлиб совчи қўйса, қиз ёқтирмас эди. Унинг берадиган жавоби: «Мен эрга тегмайман!»— бўларди.

Султоннинг саройида бир уста бўлиб, ҳамма ҳунарга омил эди. Ясаган асбоблари жуда маъқул бўлганлигидан Султон уни саройдаги барча усталарнинг бошлиғи қилиб қўйган эди. Шунинг учун устанинг обрўси жойида эди. Саройдаги хизматкорларнинг катта-кичиги, ҳаммаси ҳурмат қиларди. Устанинг йигирма яшар навқирон ўғли ҳам бор эди. Хушсурат, ўқиган, ақлли, шижоатли йигит эди. Бу боланинг оти Зиёд бўлиб, ботирликда анча шуҳрат қозонган эди. Зиёд ботир ҳам Султоннинг қизи Қамархонга ошиқ эди.

Бир куни малика устага яхши ўқ-ёй буюрибди. Уста маликанинг талабига мувофиқ ўқ-ёй ясаш учун бор хунарини ишга солади. Зиёд ботирнинг отаси тез кунда битта камон ҳозирлайди. Уғли ҳам отасидан яширинча бир камон тайёрлаган эди. У камонини кўрсатгач, отаси жуда ҳайратга қолади. Уғлиники ўзиникидан неча даража зиёда. Камоннинг қабзасида ажойиб рубоийлар нақш этилган. Отаси азбаройи хурсанд бўлганидан ўғлининг пешонасидан ўпиб:

— Баракалла, ўғлим, менинг ҳунаримни жуда яхши эгаллабсан, энди бировга хор бўлмайсан,— дейди кувониб. Сўнг ўзиникини қолдиради-да, маликага Зиёд ботир ишлаган камонни юборади. Малика уни кўриб, таҳсин айтади. Узининг ўйлаганидан ҳам зиёда бўлгани учун устага бир қанча инъомлар беради.

Уста анча ёшга бориб қолган эди. У бетобланиб, дори-дармон қилинишига қарамай, охири вафот қилади.

Сўнг Султон Фотиҳ Зиёд ботирни чақириб олиб, отасининг ўрнига — ҳамма усталарга бошлиқ қилиб қўяди.

Қунларнинг бирида Султон Фотиҳ ҳарамга кирса, қизи бир камонни ўйнаб ўтирганини кўради. Камоннинг ишланишини кўриб, ҳайрон бўлиб, томоша қилиб турган пайтда, унинг қабзасига ёзилган шеърга кўзи тушиб қолади. Уқиб қараса, ошиқона байт. Қизига ўқиб кўрсатади, у ҳам ҳайрон қолади.

Султон дарғазаб бўлиб, Зиёд ботирни чақириб сўрайди:

— Бўни ким ёзди?

— Мен ёздим.

— Ҳали сен шу мартабага етишиб қолдингми, кўр-

сўнг бир ўрмонга етади. Бу ерда тустовуқ, қирғовуллардан овлаб юради, тузукроқ ўлжа учрамайди. Ўрмондан чиқиб қолади. Қамархон бир ўқ билан бўрини уриб, терисини шилиб, қизлардан бирининг қўлига бериб, нарироққа ўтган эди, у ер кетганча сайхон экан. Битта кийикнинг ўтлаб юрганини кўради. Кийикнинг қулоғига тилла ҳалқа осилган, бўйнида эса ҳар хил асл тошлар, шохига тилладан муҳр босилган. Қамархон унга хуштор бўлиб қолиб, қизларга буюрибди:

— Шу кийикни ўраб олинглар, ўқ отмасдан, каманд билан тутинглар, ҳеч ким қочирмасин. Ким қочириб юборса, орадан ҳайдаб, юзига қора суртинглар,—дебди.

Қизлар Қамархоннинг буйруғини эшитиб, ҳаммаси қўлига каманд олиб, кийикнинг атрофини ўраб туради. Ҳумоюн деган каниз ўртага тушиб кийикка каманд ташлаган эди, у чап бериб, маликанинг ёнбошидан ўтиб кетади. Қамархон кетма-кет уч марта каманд ташлаб, кийикни тута олмайди. Сўнг қизлардан уялиб, аччиғи келиб кийикнинг орқасидан тириқтириб қувиб кетади. Кийик ҳам отилган ўқдай зириллаб, учар қушдай пириллаб кета беради. Маликанинг минган оти хоназот эди. Учқур от кийикнинг кетидан қолмайди. Кийик бир ғорга кириб кетади. «Ҳа, энди тутдим»,— деб ўйлайди малика суюниб, ғорга кириб қараса, ғор тешик экан, нариги ёғидан чиқиб, қочиб қопти. Қамархон яна отга миниб, кийикнинг орқасидан қарама-қарши қувлайди.

Кийик тоғ ёқалаб кетаётган пайтда Зиёд ботирга дуч келиб қолади. У палахмонга тош солиб, кийикнинг шохини мўлжаллаб отади. Тош кийикнинг бир шохини учуриб юборади. Жонивор тил тортмай ўлади. Худди шу пайт малика ҳам етиб келади. Қараса, кийик ўлиб ётибди. Ғазаб билан қиличини қиндан суғуриб:

— Ҳой, номард чўпон, кийикни отсам, аллақачон ўзим отардим, менинг мақсадим тириклайин тутмоқ эди. Сен нега бировнинг овини отасан?— деб жиловни Зиёд ботир томонга буриб, отга бир-икки қамчини уриб, югуртириб келаётган пайтда қўққисдан бир шерни кўриб қолган от кўрққанидан таққа тўхтаганда, малика учиб кетади. Қўлидаги яланғоч қилич чап тирсагига ботиб, ерга йқилади.

Зиёд ботир шер кўриниши биланоқ, палахмсига тош солади, маликага сакраган пайтда эса иягини мўлжаллаб отади, тош шернинг тумшуғига тегиб, чакаги аралаш бурнини учуриб юборади. Келиб қараса, бир

Йигит, юзига ниқоб тутган, отдан йиқилиб, беҳуш бўлиб ётибди. Қиличи қўлидан ўтиб ерга ботган. Дарров қўйлаганини ечиб, бир енгини йиртиб қўлини ташиб қўяди. «Инсоф юзасидан иш қилишим керак, бу бечора бекорга ўлиб кетмасин», деб сув олиб келиб юзига сепеди. Шунда ҳам «йигит» ўзига келмайди. «Юзидан ниқоби-ни олиб, озгина сув ичириб кўрай-чи», деб қараса, қора сочлари жингалак бўлиб кетган Қамархон. Кўради-ю, ўзини йўқотиб қўйишига оз қолади.

*Эй, пари, бошинг кўтар, тургил, мени куйдирмагил,
Тирила чопгинки чоп, беҳуш ётиб йлдирмагил,— дейди.*

Орадан бир оз вақт ўтгандан кейин қиз ўзига келиб қараса, тепасида Зиёд ботир кўз ёшларини тўкиб термулиб ўтирибди. Суюнганидан яна ҳушидан кетиб қолади. Шу пайтда Қамархоннинг канизақлари қидиришиб келиб қолади. Кўришадик, бир шер ўлиб ётибди, маллика беҳуш, чўпон эса тепасида аҳён-аҳёнда сув сепиб ўтирибди. Булар дарров отдан тушиб, маликанинг бошини тиззасига олиб, кўзидан ёш тўкиб турган пайтда Қамархон ҳушига келади. Унинг қўлини ечиб, малҳам қўйиб, қайтадан боғлашгач, шаҳарга олиб кетмоқчи бўлишганда унамайди.

— Мен то сиҳат топмагунимча бу ердан кетмайман, — дейди.

Уша ерда бир чашма бор эди, атрофида икки туп дарахт ўсарди. Уларнинг сояси икки ботмон ерга тушарди. Маликанинг чодирини ўша ерга тикишади. Аҳволи бир оз ўнгангач эса:

— Сиз бу ерда қачондан бери чўпонлик қиласиз? — деб сўрайди.

— Отангиз ҳайдаб юборгандан бери, — деб жавоб беради Зиёд ботир.

Малика унинг жавобидан завқланиб, табассум билан кулиб қўяди. Сўнгра Зиёд ботирга дейди:

— Менда айб йўқ, айб ўзингизда. Афсус, сизни отамдан қутқариб ололмадим.

Зиёд ботир терисига сиғмайдиган даражада суюниб кетади. Кейин отасини чақиргани кетади. Отаси: «Буларни меҳмон қилишимиз керак», деб қишлоқдан битта катта қозонни келтириб, тўрт-бешта қўйни сўйдириб, қозонга оловни ёқиб юборади. Қизларга «Чанқагандир-сизлар», деб қимизлардан қўйиб беради.

Орадан неча бир кунлар ўтади, маликанинг яраси

ҳам тузала бошлайди. Энди гапни подшоҳдан эшитинг.

Қамархон овга чиқиб кетгандан кейин ўн беш, йигирма кун, боринг, бир ой ўтади. Ундан дарак йўқ. Отаси бир паҳлавонга буюради:

— Бориб хабар олиб кел-чи, малика қаерда экан. Қаерда учратсанг ҳам бирга олиб кел.

Бу паҳлавон маликани яхши кўриб, «Зора унга етишсам», деб Султонга астойдил хизмат қилиб юрар эди. Султоннинг сўзини эшитиб, хурсанд бўлиб, йигитлар билан айланиб: «Қамархонни қаерда ёлғиз топсак, у билан суҳбат қурамиз», деб отининг олдига бир хум шароб қўйишиб, маликани излаб йўлга чиқиб кетишди. Излаб юриб, беш кун деганда топишади. Қарасаки, малика Зиёд ботир билан ўтирибди. Кўради-ю, жонпони чиқиб кетади. Бир нарса дегани маликадан қўриб, отдан тушиб, улар билан сўрашгач:

— Отангиз сиздан хавотир олиб, мени юбордилар,— дейди.

Бугун ҳам шўрва пишиб турган эди, шўрвани сузиб, меҳмонларга тортишади. Паҳлавон ҳам олиб келган шаробини ўртага қўяди. Қизлардан бир-иккиси косагул бўлиб, шаробни қўйиб туради. Малика ҳам кўпдан бери хумор эди, ичади. Зиёд ботир ҳам ичади. Бир-икки косадан кейин паҳлавоннинг кўзи қизариб, қони қизиб: «Тур, маликанинг ёнидан, нимага ўтирибсан!»— деб Зиёд ботирга дўқ қилади. У индамагач, «Менинг буйруғимни нимага бажармайсан!»— деб ўрнидан туриб бир мушт солади. Зиёд ботир аччиғланиб, унинг қўлидан тортиб туриб бир урган эди, чакаги тушиб, оғзидан кўпиги кетиб, ўша заҳоти ўлади. Кейин унинг йигитлари Зиёд ботирга ҳужум қилади. Зиёд ботир бирпасда ҳаммасини ўлдиради. Шундан сўнг малика Зиёд ботирга:

— Энди бу ерда туриш хавфли. Нима бўлса ҳам бир бошқа юртга кетайлик,— дейди. Қизларга эса: «Сизлар саройга боринглар. Отам мени сўраса, бир кийикнинг ортидан қувиб кетди, ахтариб тополмадик, деб айтинглар,» — дейди.

Қизлар малика билан йиғлашиб хайрлашадилар. Зиёд ботир ҳам, Қамархон ҳам чўпон бобо билан хайрхўшлашгач, иккиси икки отни миниб, йўлга тушишади. Ов қила-қила бир неча кун деганда бир Ҳирот деган шаҳарга боришади. Бу ерда Султон Ҳусайн Мирзо подшоҳ экан. Булар келиб бир карвон саройга тушишади. Ўша саройга яқин ерда бир шайх бор эди. Зиёд ботир

қизни никоҳлаб олиш учун шайхга борадн. Шайх йўқ экан, ўгли чиқади. Зиёд ботирнинг сўзини эшитиб:

— Ҳзим никоҳлаб қўя қолай,— деб Зиёд ботир билан бирга саройга келади. Никоҳлаётган пайтда қизга кўзи тушиб қолади: «Аттанг, шундай нарсани ўз қўлим билан никоҳлаб бериб қўйдим», деб афсусланиб, ўпкаси тўкилиб уйига қайтади. Қизнинг дардида Зиёд ботир билан оғайни бўлиб ҳам олади. «Мусофирни сийламоқ суинати пайғамбар», деб бот-бот кўргани келиб туради.

Зиёд ботир қиз билан маслаҳатлашиб бир темирчига малай тушади. Темирчига унинг хизмати ёқиб қолади. Қарасаки, ўзидан ҳам ҳунарманд. Уста инсофли одам эди, ўзига шерик қилиб олади, жону дил боламсан, дейди.

Бир куни шайхнинг ўгли Зиёд ботирга:

— Биродар, сиз бу ерда ётманг, мен маҳалладан бир ҳовли топиб қўйдим. Шунн арзонроққа олиб берман,— дейди. Зиёд ботир:

— Пулимиз йўқ,— деди.

— Сизда бўлмаса, бизда бор, менга топганингизда бераверасиз,— дейди. Зиёд ботир ҳовлини кўриб, ёқтиради. Ишлаб орттирган пули бор эди, нақд санаб бериб ҳовлини олади. Қизни кўчириб келади. Кейин шайхнинг ўгли айтади:

— Хотиннингиз ёш нарса, сиз ишга кетган пайтда ёлғиз қолади, бизникида бир хотин бор, ўзи бефарзанд, шу хотинни сизникига юборсам, қандай бўлади?

Зиёд ботир ундан хурсанд бўлади.

Шайхнинг ўгли бир маккора хотинни топиб, унга анча пул бериб:

— Ишқилиб, шу Қамархонни йўлдан чиқаргин,— деб Зиёд ботирнинг уйига олиб келиб қўяди.

Кампир Қамархон билан она-боладай бўлиб кетади. Эртаю кеч қўлида тасбеҳ, намоз ўқийди. Қамархон эри ишга кетгандан кейин ўтириб гилам тўқийди. Зерикса, ашула айтади. Секин-секин кампир қизнинг пинжига кириб, шайхнинг ўглини мақтай бошлайди. Унинг ҳаракатини Қамархон сезиб қолиб, мақсадига тушуниб, эри келганда айтади. Зиёд ботир:

— Мен ҳам: «Бу менга нега мунча дўст бўлиб қолди», деб ўйловдим-а, гап бу ёқда экан-да. Майли, ҳозирча индамай турингчи, у яна нима дер экан,— дейди. Эртасига кампир яна гап бошлайди.

— Сизни у киши жуда яхши кўрар эмишлар, бир гаплашсангиз нима бўлади?— дейди.

Қамархоннинг аччиғи қистаб, кампирнинг лунжига бир тушириб, ҳайдаб юборади.

Кампирнинг лунжи шишиб, ичи пишиб, тили оғзига ситмай гўлдираб шайх ўғлига боради. У бор гапни эшитгач, жаҳли кўзийди. Унинг бир одам ўлдириб юрган хизматкори бор эди, ўшани чақириб:

— Бу кеча ҳеч қаёққа бормагин,— дейди.

Шайх ўғли ярим кечада хизматкорини олиб Зиёд ботирнинг уйига келади. Буларнинг ухлаганини билиб, иккаласи девордан ошади. Йигитни ўлдириб, қизни олиб чиқиб кетмоқчи бўлишади.

Қамархон одам шарпасини билиб, Зиёд ботирни уйғотади. У ўрнидан туриб қараса, айвоннинг олдида икки одам турибди. Ёстиқнинг тагидан ханжарини олади-да, бориб хизматкор билан олишади. Қамархон эса шайхнинг ўғли билан муштлашади. Зиёд ботир хизматкорни ўлдиради. Малика шайхнинг ўғлини ётқизиб, олиб бўғиб турган эди, Зиёд ботир:

— Қўйиб юборинг бу ифлосни,— дейди. У ўрнидан тиз чўкади-да:

— Мени қўйиб юборинглар, — деб йиғлайди. Малика: «Ўлдирайлик», деса ҳам, Зиёд ботир: «Майли, кетсин, бу юмардни ўлдирманг», дейди-да қўйиб юборади.

Шайхнинг ўғли бу ердан чиққандан кейин «Нега шуни подшоликка бориб айтмайман», деб ўйлабди-да, лунжини танғиб боғлаб, подшо саройига боради. Султон Ҳусайн Мирзо бир неча маҳрамлари билан суҳбатлашиб ўтирган пайт шайхнинг ўғли «дод», деб кириб боради.

Султон:

— Кимдан дод деяпсан?— дейди.

— Тақсир, юртимизга яқинда бир оқпадар қиз олиб қочиб келган эди. Мен уни дуруст одам деб ўйлаб никоҳлаб қўйган эдим, кейин ҳовли олиб бердим. Шу кеча кўчадан ўтиб кетаётсам, ичкарида бир қанча йигитлар, ўртада хотини ўйнаб турибди. Аччиғимга чидамай йигит ҳаромини чақириб: «Бу нима бузуқлик, худодан кўрқсанг бўлмайdimи?»— деган эдим, мени бир мушт солди. Тақсир, шу ҳаромини шаҳардан ҳайдаб юборсангиз. Касофати ҳаммамизга уради. Султон ғазабланиб:

— Уни шаҳардан чиқариб юбориш қаёқда дейсиз, ҳайдатиб келиб ҳозир ўлдиртираман,— деб одам юборади. Зиёд ботир билан Қамархоннинг қўлини орқасига боғлаб олиб келишади. Султон Қамархонни кўради-ю, ўзини йўқотиб қўяди. Буларнинг покизалигига ақли етади. Зиёд ботирга:

— Сен бу қизни қаердан олиб келдинг?— дейди.
— Тақсир, ўзидан сўранг,— дейди Зиёд ботир.
— Сен қизни ташлаб кета бергин,— дейди Султон. Зиёд ботир унамайди. Султон жаллод чақириб, йиғитни ўлимга буюради. Жаллодлар уни олиб чиқиб ўлдира- миз, дегунча, улардан олдинроқ Зиёд ботир жаллод- ларнинг суробини тўғрилаб, қочади-да, тўппа-тўғри ҳа- лиги темирчи устасининг уйига боради. Унга бўлган воқеаларни айтиб беради.

— Энди фалон ердаги ғорга бориб тур, мен нима бўлганини эртага сенга етказаман,— дейди темирчи.

Султон қизга яхши гапириб:

— Сизни маликаларнинг маликаси қилай, мен билан бўлинг,— деб қанча ялинса ҳам кўнмайди. Аччиғлан- ган шоҳ, уни боғидаги махфий зиндонига ташлатибди.

Зиёд ботирнинг қочганини эшитгач, шоҳ шаҳар дар- вазаларини бекитиб, қидиртириб тополмайди. Эртасига кечқурун темирчи Зиёд ботир яширинган ғорга боради. Иккаласи бир оз суҳбатлашишгач:

— Энди нима қиламиз, бир тузукроқ йўл кўрса- тинг?— дейди Зиёд ботир.

— Бир тузук йўли бор, у ҳам бўлса, султоннинг вазирни Алишер Навоий билан учрашасан, бутун дарди дунёингни айтасан. У киши бирор йўлини топади,— дейди.

Зиёд ботир «хўп» деб ярим кечада Алишер Навоий- нинг уйига боради. Эшикбонга:

— Мен узоқ ердан меҳмон бўлиб келдим,— дейди.

Алишер Навоий одатда ухламай кечалари ижод би- лан шуғулланар эди. Эшикбон кириб:

— Бир меҳмон йиғит узоқдан кўргани келибди,— дейди.

— Чақиринг, кирсинлар.

Зиёд ботир Алишер Навоий билан кўришиб-сўрашиб, ўтиргандан кейин бошига тушган ишларнинг ҳаммасини бирма-бир айтиб беради.

— Хотиржам бўлинг, Султон Қамарни ўлдирмайди. Мен унинг хабарини эртага билиб келаман,— деб юпа- тади Алишер Навоий.

Эртаси куни вазир боққа киради. У Султоннинг шу ерда махфий зиндони борлигини биларди. Айланиб юр- ган эди, боғбон кўриб қолади-да, таъзим қилиб, Алишер Навоийга бир даста гул тутади. Бу киши ҳам боғбон- лик, ҳам зиндонбонлик қиларди. Бунни деярли ҳеч ким билмасди.

— Қиздан хабар олиб турибсизми, тагин ўжарлик қилиб ўзини-ўзи ўлдириб қўймасин.

— Ҳа, тақсир, хабар олиб турибман. Султоннинг ўзлари ҳам ҳозир чиқиб кетдилар,— дейди.

Алишер Навоий хотиржам бўлиб, кечқурун уйга келиб, йигитга бу воқеани айтади.

Уша куни Зиёд ботир ўзининг йигитлари билан боғдан лаҳм ковларди. Уч кун деганда боғни тешиб, Қамарни қутқариб олиб чиқиб кетади. Алишер Навоий уларни уйга олиб бориб, яхши бир жой тайин қилади.

— Сиз менинг биродаримсиз, Қамар синглим. Менинг уйимда бир умр турсаларинг ҳам бемалол, биров сизларга дахл қилолмайди,— дейди у. Қамар билан Зиёд ботир хурсанд бўлиб, Алишер Навоийнинг уйида яшайверишади. Орадан уч йил ўтади. Улар бир ўғил кўришади, бола юрадиган бўлади.

Бир куни Алишер Навоий боғдан чиқиб кетаётганда йўлда уларнинг боласи сув ўйнаб турган экан. Уни кўтариб, қўлига гул берибди-да, Зиёд ботирнинг хонаси олдига етган пайтда ичкаридан:

— Нега йиғлайсан, онагни соғинганинг билан бориб кўролмасак, қўй йиғлама, менинг ҳам юрагимни эзма,— деган овозни эшитади. Сўнг уйга киради. Қамархон кўзининг ёшини артиб, Алишер Навоийга салом бериб, ўрнидан туради:

— Хафа бўлманг, синглим, яна бир ой сабр қилинг, юртингизга ўзим олиб бориб қўяман, отангизга ҳам тушунтираман,— дейди.

Орадан бир ой ҳам ўтади. Алишер Навоий Султондан саёҳат баҳонаси билан ижозат олиб, ўзининг тўртта яхши сирдош йигитларини ҳамроҳ қилиб, сафарга отланади. Бир ҳафта илгари Қамар билан Зиёд ботирни шаҳардан чиқариб, бир тоғнинг бағрига қўйиб келган эди. Йўлга чиққанидан кейин уларни олиб тўппа-тўғри Истамбулга кетади. Бир неча кун йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, Истамбулга етади. Султон Фотиҳ Алишер Навоий келганини эшитиб, бир қанча йигитлари билан пешвоз чиқади. Шонри бир неча кун меҳмон қилганидан кейин эса:

— Хуш келибсиз, хизмат?— дейди.

— Икки гуноҳсизнинг гуноҳини сўрагани келдим. Шуларнинг гуноҳини ўтсангиз, тагин бир неча кун тураман, бўлмаса кетаман,— дейди Алишер Навоий.

— Агар гуноҳкорлар отамни ўлдирган бўлсалар ҳам,

сиз туфайли гуноҳидан кечдим, ким экан улар,— деб сўрайди Султон.

Алишер Навоий Қамар билан Зиёд ботирни чақиртиради. Малика келиб отасига ўзини ташлайди. Султон суюнганидан жони чиқиб кетаёзди.

— Қаерда эдинг, бўтам,— деб қизининг пешонасидан ўпиб, йиглаб юборади. Султон Қамар йўқолганидан кейин қидирмаган жойи қолмаган эди. Кейин Зиёд ботир билан сўрашади. Алишер Навоий буларнинг бошига тушган ишларнинг ҳаммасини айтиб беради. Орага низо туширмаслик учун Султон Ҳусайн билан бўлган воқеани айтмайди. Султон Фотиҳ шаҳарга етти кун ош бериб, Зиёд ботирни ўзига амири лашкар қилиб олади. Зиёд ботир тоғда бирга мол боқишган отасини чақиртириб келиб, бир боғ обод қилдириб, унга беради.

Алишер Навоий у ерга бир неча кун туриб, яна Ҳиротга қайтиб кетади. Булар бир-бирларини соғинганда бориб-келиб кўришиб туришади.

ТАНДИР ҚУРОЛМАГАН УЙ ҚУРОЛАРМИДИ?

Алишер Навоийнинг Мамат ака деган қўшниси бўлар экан. Мамат ака умр бўйи ишлаб, биргина уй қура олган экан, холос. Бор бисоти ҳам шу бино экан. Унинг Худойберди деган ўғли бўлиб, ҳеч қаерда ишламас, туну кун тараллабедоддан бўшамас экан. Кунлардан бир кун Мамат ака шоирнинг ҳузурига келибди-да:

— Ҳазрат, ўзингизга аёнки, мен анча-мунча ёшга бориб қолдим. Бугун бўлмаса эртага омонатни топширадиганга ўхшайман. Сизга бир илтимосим бор, хўп десаиз айтай,— дебди.

— Бажону дил, бажарурмен,— дебди Алишер Навоий.

— Илтимосим шулки,— сўзини давом эттирибди Мамат ака, — мен бу дунёдан кўз юмган кунимоқ, боласи тушмагур Худойберди кулбани сотадиган кўринади. Нима қилиб бўлса ҳам уни бу йўлдан қайтарсангиз. Ахир «Ватан гадоси — кафан гадоси», деб бекор айтишмаган. Мендан кейин Худойбердининг бундай уйни тиклаб олишига ҳеч ишонмайман. Кулбасиз кўчаларда қолиб хор бўлади,— дебди Мамат ака кўзига жиққа ёш олиб.

— Айтганингиздек бўлади, менга ишонаверинг,— деб уни юпатибди Алишер Навоий.

Мамат ака уйига келиб ўғлини олдига чақирибди-да:
— Болам,— дебди унга қараб,— мабодо куним битиб қазо қилсам, уйни асло сота кўрма, кейин тиклай олмай ҳалок бўласан... Борди-ю, жудаям сотгинг келса, Алишер Навоий ҳазратларининг олдиларидан бир ўтиб кейин бу ишга қўл ур. Ишончим комилки, у киши сенга тўғри йўлни кўрсатиб берадилар.

Мамат ака оламдан ўтибди. Худойберди уйни сотиш тараддудига тушиб қолибди. «Отам уйни сотадиган бўлсанг, Алишер Навоийнинг олдида бир ўт», деган эли, ҳазрат қандай йўл кўрсатаркан», дебди-да, шоирнинг ҳузурига бориб мақсадини айтибди. Шунда Алишер Навоий:

— Яхши, аммо тандирларинг бир оз эскироқ кўринадди. Бузиб янгисини қур. Уйнинг нархи икки барабар ортади,— дебди.

Худойберди уйга келиб, тандирга қараса, ҳақиқатан ҳам жуда эски, бир томони нураган эмиш. «Ҳазрат тўғри айтди, буни бузиб янгисини қурсам, уйнинг нархи икки барабар ошади», дебди-да, тандирни бузибди. Сўнг кўшни қишлоқдаги тандирчиникига жўнабди. Ундан тандир сотиб олибди-да, орқага қайтибди. Йўлда ниҳоятда чарчабди. «Бир оз нафасимни ростлаб олай», деб бир дўнгликка ўлтирмоқчи бўлган экан, тандир ерга қаттиқроқ тегиб кетиб, синиб қолибди! Худойберди орқага қайтиб, ҳалиги устадан яна битта тандир сотиб олибди. Уйга етай деганда, уни ҳам синдириб қўйибди. Учинчи тандирни бир иложини қилиб уйига олиб келибди-да, эскисининг ўрнига қура бошлабди. Устига кўп лой бостириб юборган экан, эрталаб ўридан туриб қараса, тандир тушиб ётган эмиш. Худойбердининг жаҳли чиқиб: «Алишер Навоий нега мени бунчалик оврагарчиликка солиб қўйди!»— дебди-да, унинг олдига чиқибди.

Алишер Навоий супада ўтириб шеър битиш билан банд экан.

— Ҳазрат,— дебди Худойберди унга қараб,— тандирни қуролмадим. Майли, арзонроққа кетса ҳам, уйни тандирсиз сота бераман.

— Ҳовлиқмай сўзимни эшит,— дебди Алишер Навоий,— кўрдингми, биргина тандирни ҳам эплаб қуролмадинг, аммо уйни сотмоқчи бўласан. «Бели оғримаганинг нон ейишини кўр», деб бекорга айтишмаган. Уйни сотиб, янгисини тиклай олмай, кўчаларда қолиб кетишни ўйламадингми?! Бор, ишла! Уй ҳам ёнга қолади, ти-

рикчилигинг ҳам ўтади Балки яхши яшаб кетарсан. Алишер Навоийнинг ақлли тадбир ва доно сўзларига тан берган Худойберди уйни сотмай, ишлаб яхши кун кечира бошлабди.

ХУДО САҚЛАСИН

Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ораларидан ҳатто қил ҳам ўтмас оғайни эдилар. Кунлардан бир кун овдан қайтаётиб, гап талашиб қолишибди. Жоҳил вазирларнинг ифвosi-ю, ҳасадларидан зериккан Алишер Навоий, қандай бўлмасин, саройдан кетишнинг иложи-ни тополмай юрар экан.

— Ҳазрат, мен мана шу ерда қоламан. Энди билсам, бу тақдир азалда бор бўлиб, менинг шўр пешонамга шу хушманзара битилган экан. Бу сафар яратганинг раъйига қарши бормассиз, деб ўйлайман,— дебди Алишер Навоий.

Ҳусайн Бойқаро тортишувнинг оқибати бундай бўлиб чиқишини ўйламаган эди. Дўстига нима деб жавоб қайтаришни билмай: «Ихтиёрингиз, тақсир!»— дебди.

Тез вақт ичида саройда Алишер Навоийнинг йўқлиги билинибди. Вазирларнинг ўзбошимчаликлари кундан-кунга кучая борибди. Ҳамма ишда ақл-идрок бўлган ҳазрати Алишерсиз иш олиб бора олмаслигини англаган Ҳусайн Бойқаро дўстини саройга қайтаришга қарор қилибди. Биринчи кун бир вазирини юборибди. Алишер Навоий саройга қайтишга рози бўлмабди. Иккинчи кун иккита вазир аъламини юборибди, тагин кўнмабди. Учинчи кун бутун сарой аҳлини юборибди, шоир барибир қайтишга унамабди. Ҳусайн Бойқаронинг жудаям боши қотиб, нима қиларини билмай қолибди. Вазир, уламо, ҳукамоларини йиғибди-да:

— Эртагача Алишер Навоийни саройга келтиришнинг йўлини топмасанглар, ҳаммангнинг бошингни танангдан жудо қиламан,— дебди.

Вазирлар орасида шoirга яқинроқ бир киши бор экан. Эрталаб Ҳусайн Бойқаро ёнига кириб:

— Ҳазрати олийлари, Алишер Навоийнинг олдига бир ахлоқ билан бир лақмани жўнатиш керак. Уларни Алишер Навоийдек ёмон кўрувчи кимса топилмайди,— дебди.

Бу гап Ҳусайн Бойқарога маъқул тушибди, тезликда бир ахлоқ билан бир лақмани топтириб, уларга сарпо-

лар кийгизибди-да, отда шоирнинг олдига жўнатибди.

Шоир аҳмоқни ҳам, лақмани ҳам танир, икковини шушчалик ёмон кўрар эканки, ҳатто улар юрган кўчадан юрмас экан.

Навойи икки отлиқни узоқдан кўрибоқ мақсадни англабди-да, йўлга отлана бошлабди. Шу пайт аҳмоқ билан лақма етиб келиб, шоша-пиша отларидан тушиб, иккови букилган ҳолда шоирга салом бера кетишибди. Аммо алик бўлмабди. Шунда лақма ҳеч нарсани билмагандай:

— Ниҳоятда соғиниб кетганлигимиздан, дийдорларини кўрмоқ ва нафис суҳбатларидан баҳраманд бўлмоқ мақсадида жаноби олийларининг ҳузурларига ошиқдик. Бас, шундай экан, бизни кўрибоқ ҳазратимнинг шошилинч отланишларининг боиси недур?— дебди.

Лақма сўзини тугатгунича отига миниб олган шоир:

— О, худо сақласин! Сизлар билан бир нафас бирга бўлгандан кўра, Қоф тоғини ўғирда туйганим, фалакнинг тўққиз гумбазини мана шу юрагим қони билан суваб чиққаним, қола берса, юз йил зиндонда ўлтирганим афзалроқ,— дебди-да, отига қамчи босибди.

ЮРТ ҚОРОВУЛИ

Бир замонлар Ҳирот шаҳрига Мирзо Ҳусайн деган киши подшо эди. Ҳусайн Мирзонинг шаҳар четида катта бир боғи бўлиб, унда Сотиболди деган киши қоровуллик қилар эди. Мирзо Ҳусайн кундузи юртни сўрар, кеч туши дегунча, уст-бошини ўзгартириб, ҳеч кимга билдирмай, Сотиболдининг олдига борар экан. Улар икковлашиб улфатчилик қилишар экан.

— Сотиболди, сен боққа қоровулсан,— деркан Мирзо Ҳусайн ошнасига қараб,— мен бўлсам юртга. Сен боғни қўриқласанг, мен юртни. Мана ҳозир иккимиз бир кишимиз. Улфатчилик қилиб, отамлашиб ўтирибмиз. Мен билан бундай улфатчилик қилишингни ҳеч ким билмаслиги керак. Оғзингни бўш қўйиб бирон кимсага айтиб қўйсанг, сени ҳам, айтган кишингни ҳам ўлдиртириб юбораман.

Сотиболди ўла-ўлгунча ҳеч кимга айтмасликка сўз берибди.

Ҳусайн Мирзонинг доно вазири Алишер Навоий булар ўртасидаги дўстликни билар, лекин ҳеч кимга айтмас экан.

Кунлардан бир кунн Карим бобо деган ўтинчи даладан ўтин териб, сотгани бозорга кетаётган экан, подшонинг одамлари кўриб қолиб, ўғри деб ушлашибди-да, оёғини ерга тегизмай саройга олиб келибдилар. Мирзо Хусайн сўрамай-петмай Каримбобони ўлимга ҳукм этиб юборибди. Шу пайт қасқдандир Алишер Навоий келиб қолибди. «Бу ўтинчи Каримбобога ўхшайди-ку?»— дебди шоир. Бобога яқинроқ бориб қараса, ҳақиқатан ҳам ўша киши. Сўнг:

— Ҳа, бобо, бу ерда нима қилиб юрибсиз?— деб сўраган экан, бобо:

— Эй шоир, сабабсиз саройга келармидим. Ўғри деб ушлаб келишди. Шаҳаншоҳи бокарам ўлимга ҳукм қилдилар. Улимни кутиб турибман. Қошки умримда бирон марта ўғирлик қилсам ҳам майли эди,— деб кўзига ёш олибди.

«Бобо гуноҳсиз, бечоранинг гуноҳини сўраб олиш керак. Аммо қандай қилиб? Бу ишга мен уйнай десам, Хусайн Мирзо йўқ дейиши турган гап. Чунки кунн кеча икки кишининг гуноҳини тилаб олган эдим,— дебди ўзига ўзи вазир,— яхшиси Сотиболдининг олдига бораман. Зора у бирон чора топса», деб ўйлабди-да, боққа қараб жўнабди. Шоирни кўрган Сотиболди хурсанд бўлиб кетибди.

— Сотиболди ака,— дебди Алишер Навоий,— сизнинг олдингизга зарур иш билан келдим. Тез бўлинг. Бир гуноҳсиз бечорани ўлимдан сақлаб қолиш керак.

— Қандай қилиб?— дебди ҳайрон бўлиб у.

— Ҳайрон бўлманг. Бу иш сизнинг қўлингиздан келишини билиб, атайин келдим. Гап бундай,— деб сўзини давом эттирибди шоир,— Мирзо Хусайннинг олдига Каримбобо деган ўтинчини ўғри деб олиб келишибди. У киши умрида ўғирлик нималигини билмаган одам.

— Қандай қилиб бир боғ қоровули Мирзо Хусайндек султоннинг олдига бора олади. Сиздек шоирнинг қўлидан келмаган ишни мендек ношуд қоровул бажара олармиди?— дебди Сотиболди.

— Бу иш сизнинг қўлингиздан келади. Менга келсак, кунн кеча икки беғуноҳнинг гуноҳини сўраб Мирзодан илтимос қилган эдим. Бугун ҳам илтимос қилсам, Султоннинг йўқ дейиши турган гап. Бунинг устига, бугун Мирзонинг феъллари андек жойида эмас. Сиздан бу ишни илтимос қилишимнинг боиси бор: ўзларининг

Хусайн Мирзо билан тунлари улфатчилик қилиб юришларидан бирмунча хабардорман.

Алишер Навоийни алдаб бўлмаслигини билган Сотиболди:

— Оббо, шоир-ей! Зийраклигингизга ҳамма вақт қойил қоламан,— дебди. Кейин: «Хусайн Мирзо билан менинг ўртамдаги хуфиёна улфатчиликдан қачон хабар топгансиз?»— деб сўраб қолибди.

— Бунга анча вақт бўлди.

— Ҳеч кимга айтмадингизми?

— Йўқ.

— Сир сақлашингизга қойил,— Сотиболди шундай дебди-да, бирга бориб подшодан Каримбобонинг ўлимини сўраб олишга рози бўлибди.— Бир шартим бор,— дебди у,— саройга мени ўғри деб ҳайдаб борасизлар. У ёғини ўзимга қўйиб қўясиз.

Навоий дарров икки сарбозни чақириб келибди-да, Сотиболдини ўғри деб саройга ҳайдаб борибди. Подшо боғ қоровулини танимаганга олибди.

Хусайн Мирзони кўрган Сотиболди унга қараб шундай дебди:— Султони бокарам, мен боғ қоровули Сотиболдиман. Ўғри деб ушлаб бу ерга олиб келишди. Умримда бир марта ўғрилик қилган бўлсам худо урсин. Бундан пича олдин шеригимни ҳам бу ерга олиб келишган экан. Мени ҳам ўлимга ҳукм қилишингиздан олдин бир илтимосим бор, шунга йўқ демасангиз. Кейин майли ўғри бўлмасам ҳам, ўғри деб ҳукмингизни чиқара беринг.

— Айт илтимосингни,— дебди подшо.

Шу орада ўзини юрт қоровули, деб юрган бир ошнамиз бор. Шу ошнам билан учрашиб, бир нафас суҳбатлашишга рухсат берсангиз.

Бу сўзни эшитиб, Хусайн Мирзо нима дейишини билмай, ўйланиб қолибди. «Юрт қоровули менман», деб айттай деса, атрофидаги бутун вазирлар, уламолар ўлтиришибди. Ўлимга ҳукм қилинган гуноҳкорнинг охириги илтимосини бажармаслик ҳам мумкин эмас. Нима қиларини билмай қолибди. Охири:

— Сен-ку гуноҳкор эмас экансан. Майли, сенинг гуноҳингни кечсам кечай. Сендан олдин бу ерга келтирилган ўғрига нима алоқанг бор?— дебди.

— Юрт қоровули, мен ва ана шу келтирилган бобо—учовлон улфатчилик қилар эдик. Каримбобо овқат пишириш билан банд бўлиб, бизга кўринмас эди. Борди-ю,

гапимга ишонмасангиз Каримбобо билан юрт қорову-
линн чақиртиринг.

Хусайн Мирзо ўйланиб-ўйланиб:

— Бор икковингнинг ҳам гуноҳингдан ўтдим,— деб юборибди. Каримбобо билан Сотиболди саройдан шо-
шиб-пишиб чиқиб кетишибди. Алишер Навоий Сотибол-
дининг донолигига қойил қолибди.

ҲОЗИРЖАВОБ ШОИР

Кунлардан бир кунн Хусайн Бойқаро вазиру уламо-
лар, алломалару фузало шоирлар билан шаҳар айла-
нибди. Бир вақт йўли оҳангар — темирчиларнинг уста-
хонаси ёнидан чиқиб қолибди. Подшо усталар билан
салом-алик қилиб ўтиб кетаётган экан, бир темирчининг
болға уришидан учқун сачрабди-да, султоннинг зарбоф
тўни этагига ёпишиб, уни хиёл кўйдирибди. Буни кўр-
ган вазиру уламолар: «Ҳозир олий ҳазрат темирчининг
бу беодоблиги учун жазолайди», деб ўйлашибди.

Темирчини Уста Каримбобо дейишарди. У киши ҳам:
«Оббо, ёмон бўлди-да... Ё ҳазрати Довуд, ўзинг қўлла-
масанг подшодан жабр кўрадиган бўлдим», деб ваҳима-
га тушибди. Шунда Хусайн Бойқаро ҳеч нарсага эъти-
бор бермай, қўлига қалам билан қоғоз олибди-да:
«Тушди дил доманига бир шарари шўрангез», деб ёзиб-
ди, сўнг «Давом эттир!»— деб ёнидаги шоирга узатиб-
ди. У шоир жавоб ёза олмай бошқасига узатибди. Хул-
лас, қоғоз шоирдан-шоирга ўтибди-ю, аммо ҳеч ким
султон бошлаган мисрани ниҳоясига етказиб, жавоб
ёза олмабди. Шунда Хусайн Бойқаро:

— Сатқайи шоир кетинглар, бунн дўстим Алишерга
олиб боринглар, қани у қандай жавоб қиларкин? Шарт
шуки, мен битган мисра қаерда, қачон ва қандай шаро-
итда, нима муносабат билан айтилганини унга билдир-
манглар,— дебди.

Шоирлар Алишер Навоийнинг ҳузурига бориб, унга
подшо берган қоғозни узатибдилар ва индамай қўл қо-
вуштириб турибдилар. Хатни очиб, ундаги мисрага кўз
югуртириб чиққан Алишер Навоий дарров қўлига қа-
лам олиб ёзилган мисра тагига қўйидагиларни битибди:
«Ишқ оҳангари занжири жунун ишлар эди».

Байтларнинг мазмуни шундай экан, Хусайн Бойқа-
ронинг: «Дил этагига кўйдирувчи бир учқун тушди»,
деб ёзганига, Алишер Навоий: «Чунки ишқ темирчиси

ниқдан девона бўлганлар учун занжир ишлар эди», деб жавоб берибди.

Хусайн Бойқаро шеърнинг жавобини ўқиб:

— Алишерга офарин!— деб дўстининг ҳозиржавоб шоирлигига яна бир карра таҳсинлар айтибди.

ДИЛРОМ БИЛАН КИТОБИИ МУОМАЛА

Бир кунн Хусайн Бойқарога чақимчилар келиб:

— Тақсир, сиз Алишер Навоийни бир сўзли, тўғри одам деб ўзингизга яқин тутиб юрасиз. Қолбуки, бузуқлигини билмайсиз, нимага десангиз, у ҳужрасининг орқасида бир тўда аёлларнинг туршига йўл қўйган, буниси озлик қилгандай, ўша қизу жувонлар ҳовлиси томонга ҳужрасидан дарча очиб, ҳар кунн базму айш қилиб юрибди. Агар ишонмасангиз, ўзингиз бориб текшириб кўринг,— дебдилар.

Алишер Навоийнинг ҳужраси Кўшк дарвозасининг тагида экан. Кечаси алла маҳалда Хусайн Бойқаро дўстини синаб кўрмоқ учун посбон кийимини кийиб, унинг ҳужрасига яширинча бориб, эшиги шанглоғидан оғниб қарабди. Ҳақиқатда ҳам, шоир ҳужрасининг нариги томонида чинакам дарича бор эмиш, ундан бир манзара кўриниб, у ерда бир сулув париваш ўтирган эмиш, бу ёқда Алишер Навоий китоб ёзаётган эмиш. Бир палла шоир хатдан бошини кўтариб, ўша париваш кўриниб турган даричага қараб тикилиб туриб, шу сўзни айтибди:

*Мен Ҳири шаҳрида кўрдим бир жонон манзари,
Манзар ичра йлтурубдур ҳур янглиқ бир пари.*

Кейин ўша ёққа қўлини узатиб хаёл суриб айтибди:

*Тирдимۇ эндим ёнига, бўйнига солдим қўлим,
Ишваю нозу карашма бирла айтур:— Кет нари.*

Париваш шоирга қараб айтар эмиш:

*Дастлари чоқли бўлгонлар етолмайлар менга,
Сен кими жононидирсан ёки занги корғари.*

Шунда Алишер Навоий бир тугунчак пулни ул паривашга кўрсатиб, шундай дер эмиш:

Минг туманга арзиюрму бир кишининг қиммати.

Ул париваш жавоб айтар эмиш:

Сенда зар бўлса олиб кетгил, йигит сен ё қари.

Алишер Навоий айтар эмиш:

*Ким Ҳири шаҳрига борса ул дирамсиз бормасун,
Бедирамга бермаслар йўл ул Ҳирининг хўблари.
Эй Навоий, сен ғанимат бил Хуросон хўбларин,
Қадри зар заргар билур, қадри жавҳар жавҳари.*

Бу ҳангомаларни эшитиб, Ҳусайн Бойқаро ётоқ жойига қайтиб кетибди. Эртаси ясовулларига шоирни келтиришни буюрибди, ясовуллар ҳадемай Алишер Навоийни олиб келибдилар. Шунда Ҳусайн Бойқаро унга қараб:

— Сиз авваллари ҳаммамизга тозасиниб насиҳат қилар эдингиз, энди бўлса ўзингиз қўлга тушдингиз, нимага деганда, мен шу кеча сизни бир номаҳрам билан ҳазлу мутойиба билан сўзлашиб турганингизни кўрдим,— дебди.

Шунда шоир:

— Мен бу вақтларда шоҳ Баҳром билан Дилоромни ёзиб юрибман. Дилоромни кўрмасдан мақтаб қоғозга кўчирсам, ғалат бўлмасин, деб руҳини кўшкни билан деворга келтириб қўяман. Сизнинг кўзингизга кўринган ўша Дилором билан менинг китобий муомалам,— деб жавоб берибди.

Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийга таҳсин-офарин айтиб, гуноҳкор қиламан деганига уялиб қолибди.

ДОНО АЛИШЕР

Бир қишлоқда Раҳмонқул деган йигит яшар экан. Унинг отаси ёшлигида ўлиб кетган бўлиб, кекса онаси билан қолган экан. Уларнинг бисотида биргина сигирлари бор экан. Раҳмонқул қирдан шувоқ териб, уни бозорга олиб бориб сотар экан. Онаси сигирга қарар экан. Шу алфозда она-бола зўрға тирикчилик ўтказиб юраверибдилар.

Нима бўлибди-ю, Раҳмонқул шоирликни ҳавас қилиб қолибди. Кунлардан бир кун шёр ёзибди-да, уни ҳам-қишлоқларига ўқиб берибди. Шунда ўтирганлардан бири айтибди:

— Э, Раҳмонқул, катта шоир бўладиганда ўхшайсан. Аммо бундай юришингда сенга шоирлик йўл бўлсин. Яхшиси, топган-тутганларингни ол-да, Ҳирот деган шаҳарга бор. У ерда ҳазрати Алишер Навоий деган шоирларнинг пири бор эмиш. У киши билан учрашасан-да, шеър ёзишни ўрганасан қўясан.

Бу гап Раҳмонқулга маъқул тушиб, у ҳазрати Алишер Навоийнинг олдига борадиган бўлибди-ю: «Пулни қаёқдан оламан?» — деб ўйланиб қолибди. Топган-тутган пули тирикчиликка зўрға етар, орттирган бир сўми ҳам йўқ экан-да. Ўйлаб-ўйлаб соғин сигирини сотадиган бўлибди ва фикрини онасига айтибди.

— Молдан айрилдинг — жондан айрилдинг, деган гап бор, — деб ҳеч кўнмабди онаси. Шунда:

— Мен шоир бўлиб қайтганимдан кейин сизга бунақа молдан бир эмас, беш-олтитасини олиб бераман, — дебди Раҳмонқул онасига қараб.

Онаси ноилож рози бўлибди. Раҳмонқул молни сотиб, Ҳирот шаҳри қайдасан, деб йўлга равона бўлибди. Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди, сўраб-сўраб охири Ҳирот шаҳрини топибди. Одамлардан суриштириб, шоирларнинг шоири шу шаҳарда яшашини билиб олибди. Бу пайт Алишер Навоий дўсти Ҳусайн Бойқаро билан сафарда экан. Раҳмонқул: «Келиб қолар», дебди-да, шаҳарни томоша қилиб юраверибди. Орадан ўн кечаю ўн кундуз ўтибди. Сигирнинг пули адо бўлибди. Раҳмонқул сомсапазга ўтқалар бўлибди, кабобпазга шогирд тушибди-ю, аммо бирортасиниям эплай олмабди. Охири кўча-кўйда тентираб юриб, тиланчилик қилишга мажбур бўлибди.

Бир кун катта кўчанинг бўйида тиланчилик қилиб ўтирса, рўпарадан икки киши ўтиб қолибди. Улардан бири — кексароғига ўтган-кетганлар қуюқ салом беришар, орқасидан ҳам таъзим қилишар экан. Ҳалиги киши ҳам йўловчиларнинг саломига алик олар, айримларини тўхтатиб ҳол-аҳвол сўрарди. Раҳмонқул: «Ҳамма билан сўрашиб ўтаётган ким экан?» — деб ҳайрон бўлиб турган экан, бирдан қулоғига «Ҳазратим!» — деган сўз эшитилиб қолибди. Шунда у: «Ҳазрати Алишер Навоий шу киши бўлса керак», дебди-да, унинг орқасидан қорама-қора кетаверибди. Шоир шаҳардан четроқдаги бир боғда турар экан. Раҳмонқул эргашиб боравериб, боққа кириб қолибди. Ен атроф жуда ҳам сўлим, турли хил гуллар очилган, булбул, тўтилар сайраб турибди.

Ҳар жой-ҳар жойда ёш-ёш муллаваччалар китоб ўқишиб ўлтиришган экан. Алишер Навоийни кўриб қолган муллаваччалар «гурр» этиб ўринларидан туриб кетишибди. Ҳазрат улар билан сўрашибди ва шу чоғ кўзи Раҳмонқулга тушиб қолибди. Раҳмонқул ҳам шоша-пиша салом берибди-да:

— Шоирларнинг пири ҳазрати Алишер Навоий сизмисиз?— деб сўрабди. Унинг саломига алик олган шоир:

— Ҳа, мен Алишер Навоийман, аммо шоирларнинг пири эмасман,— дебди, кейин,— хўш, йигит? Менда бирор юмушингиз бор кўринади, тортинмай айтавериинг,— дебди.

— Дилимдагини топдингиз,— дебди у.— Муҳим бир юмуш билан келдим. Мени шоирликка шоғирд қилиб олсангиз.

Раҳмонқулнинг бу сўзини эшитган муллаваччалар кулиб юборибдилар. Алишер Навоий уларга қараган экан, ҳамма муллаваччалар дарров жой-жойларига боришиб, китоб ўқишга тушиб кетишибди. Шоир йигитни сўрига таклиф қилибди. Нон-чоё келтирибди. Раҳмонқул тушмагур нондан тўйиб еб, чойни мириқиб ичиб олгандан кейингина:

— Қишлоғимизда ўтинчалик қилардим,— деб гап бошлабди ва ўзи, онаси ҳақида сўзлаб берибди.

Алишер Навоий Раҳмонқулнинг гапини диққат билан эшитибди. Кейин қалам билан қоғоз олиб унга берибди-да:

— Қани, мана шунга бирор шеър ёзинг-чи?— дебди.

Раҳмонқул ўйлабди-ўйлабди, миясига ҳеч шеър келмабди.

— Шеър ёзолмадим, илҳом келмади,— дебди охири.

— Бўлмаса,— дебди Алишер Навоий,— ўқиган шоирларингиз шеърларидан бир-иккитасини айтинг-чи?

Раҳмонқул ўйлабди-ўйлабди, миясига ҳеч шоирнинг шеъри келмабди. Узи ҳам шоирлардан ҳеч қайсисининг шеърини ўқимаган экан-да!

— Ҳазрат,— дебди Алишер Навоийга қараб,— миямга ҳеч қайси шоирнинг шеъри келмаяпти. Узингиз ўқиб бера қолинг.

Раҳмонқулнинг бу сўзига шоир кулимсираб қўя қолибди. Кейин ўйланиб туриб:

— Бўлмаса бирор ашула айтинг,— дебди.

— Ҳа, майли, ашула айтсам, айта қолай,— дебди

Раҳмонқул Алишер Навоийнинг қўлидан танбурни олаётди. Кейин танбурнинг у қулоғини бурабди, бу қулоғини бурабди, ҳеч тобига келтира олмабди. Шунда шоир ундан танбурни сўраб олибди-да, бир нафасда созлаб, қайтариб берибди. Шунда ҳам Раҳмонқул қанчалик уринмасин, созни чалолмабди. Йигитни диққат билан кузатиб турган Алишер Навоий унга қараб шундай дебди:

— Шоир бўлиш учун камида уч нарсадан бохабар бўлмоқ зарур. Биринчиси — кўп ўқимоқ лозим. Жамики яхши шоирларнинг шеърларини ёддан билмоқ керак.

— Сиз жамики шоирларнинг шеърларини ёддан биласизми?— деб сўраб қолибди Раҳмонқул тушмагур.

— Жамики шоирларники бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда хотирамда унча-мунча шеър сақлайман,— деб жавоб берибди Ҳазрат. Кейин сўзини давом эттирибди:

— Шоир бўлмоқнинг иккинчи шarti — астойдил меҳнат қилмоқликдир. Қайта-қайта машқ қилмоқ шартдир. Киши она қорнидан шоир бўлиб туғилмайди. Меҳнат билан машқ орқасидангина шоир бўлади. Шеърга бўлган ҳавасни куну тун демай, машқ қилиш орқалигина вояга етказмоқ мумкин.

— Сиз ҳам,— дебди Навоийга қараб:— кечасию кундузи машқ қиласизми?— деб сўрабди Раҳмонқул ҳам бўш келмай:

— Ҳа,— дебди Ҳазрат. Кейин сўзини давом эттирибди:

— Шоир бўлмоқнинг учинчи шarti шулким, қўшиқ айтмоқ билан соз чалмоқни билмоқ зарур. Қўшиқ айттолмаган, соз чалолмаган, шеърни оҳангга сололмайди. Алишер Навоий шундай дебди-да, хаёлга чўмибди. Кейин ўзига келиб, сўзини давом эттирибди:

— Ҳали «қирдан шувоқ териб бозорда сотар эдим», дедингиз. Шу юмушингиз билан бева-бечораларнинг мушкулини осон этасиз. Қани энди бўлар бўлмасга шеър битиб, ўзларини шоир санаб юрганлар ўтин йигиб бир ғарибнинг уйини иситсалар эди. Ҳа, йигит, бемаза шеър битиб, кишиларни ранжитгандан кўра, қирдан шувоқ териб, кун кечирмоқ минг карра аъло. Мана буни олинг-да, қишлоғингизга қайтинг. Сигир сотиб олиб, онангизни хурсанд қилинг. Ўзингиз эса меҳнатдан юз ўгирманг.

Алишер Навоийнинг донолигига қойил қолган Раҳ-

монқул унга раҳмат айтибди-да, шоирликни йиғиштириб, ўз қишлоғига қайтибди.

ОНА СУТИ

Алишер Навоий бир куни қўшни мамлакатга саёҳатга чиқибди. Шаҳар кўчасидан ўтиб кетаётиб, кўзи эшик олдидаги супада йиғлаб ўтирган бир аёлга тушиб қолибди. Шоир ундан:

— Ҳой, синглим, нега бунчалик изтироб ўтида қовуриляпсиз?— деб сўрабди. Аёл жавоб бермабди. Алишер Навоий яна савол берибди. Шунда ҳалиги аёл:

— Э, йўловчи, нимасини айтасиз. Яхшиси сиз сўраманг, мен зйтмай,— дебди-да, йиғлайверибди.

— Йиғлашингизнинг боисини айтинг, балким ёрдим тегиб қолар,—дебди тагин ҳазрати Алишер Навоий.

— Қўймадингиз-қўймадингиз-да,— дебди аёл.— Ҳа, майли, айтсам айта қолай. Подшоҳи олампаноҳимизнинг бир одатлари бор, ўзлари дунёга келган кунлари туғилган бола ўн бешга кирди деганча уни ўлдиртириб юборадилар. Шу одатлари туфайли не-не болалар бевақт ҳалок бўлди. Мен ҳам бундан бир куни кам ўн беш йил бурун бир ўғил кўрган эдим, уни билдирмасликка қанча уринмай, айғоқчилар пайқаб қолиб шоҳга хабар қилишган экан. Кун кеча келиб: «Эртага ўғлинг ўн бешга тўлади, подшоҳликка олиб кетамиз», дейишди. Яккаю ягона нури дийдамнинг куни битди, подшоҳликдан тирик қайтишига ҳечам ақлим етмайди. Қанотидан айрилган лочин учолмас, дегандай, боламдан айрилиб қолган куним менинг ҳам ўлганим. Мен йиғламай, ким йиғласин.

Аёлнинг гапи Алишер Навоийга қаттиқ таъсир қилибди. Шоир болани қутқозишга, подшонинг бу ярамас феълига хотима беришга аҳд қилибди.

— Хафа бўлманг, синглим,—дебди у аёлга қараб,— бир иложини топармиз. Ҳозир ўғлингиз қаерда?

— Уйда ётибди,— деб жавоб берибди аёл.

— Мени унинг олдига олиб кириг.

Аёл Алишер Навоийни эргаштириб уйга кирибди. Буларни кўриб бола ўрнидан турибди-да, келиб шоирга салом берибди. Ҳазрат алик олгач, болани бир чеккага имлабди-да, қулоғига шивирлаб шундай дебди:

— Онангга айт. Ўз сутидан хамир қориб, сенга икки дона кулча ёпиб берсин.

Бола ҳайрон бўлибди. Нима дейишини билмай қолибди. Буни кўрган Алишер Навоий:

— Бор, айтганимни қил, гапимнинг маъносини кейин айтаман, англайсан, — деб шошилтирибди болани. Кейин мен кечроқ қайтаман, дебди-да, кўчага чиқиб кетибди. Бола шоир айтган гапларни онасига етказибди. Онаси, бу гапда бир ҳикмат бордир, деб ўз сутига хамир қориб, ундан иккита кулча тайёрлабди. Кулчаларни энди ёпиб бўлган экан, уйга Алишер Навоий кириб келибди. Аёлнинг қўлидан кулчаларни олиб, болага қараб шундай дебди:

— Бу кулчаларни қўйнингга солгин-да, қўрқмай подшо саройига бор. У сени ўлимга ҳукм қилади. Сен қўрқма. Одат бўйича жаллодлар ҳукмни адо этиш олдидан подшо сендан: «Ўлимнинг олдидан охириги илтимосингни айт, бажараман», деб сўрайди. Шунда: «Султоним, шу кулчаларни есалар», дегин-да, кулчадан бирини унга узат. Подшо олмайди. Қаҳр-ғазабга келиб: «Мени ўлдирмоқчи бўлиб, кулчага заҳар қўшган бўлсанг-чи!»— дейди. Сен шунда ҳам ҳеч чўчима, қўрқмасдан: «Кулчага заҳар қўшилганми, йўқлигини кўринг»,— дегин-да, уни қоқ иккига ушатиб, ярмини е. Кейин подшо ҳам ноилож қолган яримтасини ейди.

Эртаси тонг отибди. Азонда подшо айғоқчилари келиб, онасининг доду фарёдига қулоқ солмай, болани саройга олиб кетишибди. Болани кўрган подшо:

— Мен дунёга келган кунни туғилган экансан, ҳозир ўлишинг шарт. Аммо ўлимнинг олдидан охириги тилагингни бажаришига ваъда бераман. Айт истагингни, — дебди.

— Марҳаматингиз учун раҳмат, султону бокарам, — дебди бола, — охириги илтимосимни бажарадиган бўлсангиз, майли, айтай, — Бола шундай деб қўйнидаги кулчаларнинг бирини олиб иккига бўлибди, бир бўлагини подшога узатибди-да: — Шу кулчани есангиз, — дебди:

Подшо ғазабга келиб:

— Нима? Мени ўлдирмоқчимисан? Бу кулчага заҳар солинган бўлса-чи? — дебди-да, жаллодни чақирибди. Шунда бола қўрқмасдан дангал туриб:

— Кулчани иккига бўлиб ярмини сизга бердим. Унга заҳар қўшилган, деб гўмон қилдингиз. Майли, аввал мен ейман, заҳар қўшилган бўлса, мен ўлақолай. — Бола шундай дебди-да, кулчанинг ярмини ебди. Унга за-

ҳар қўшилмаганлигини кўрган подшонинг ўз ваъдасини бажаришдан бошқа иложи қолмабди. Кулчанинг ярмини ебди. Буни қарангки, бирдан подшода болага меҳр уйғониб, ўз туғишган укасидай яхши кўриб қолибди. Уни шунча ўлдирай дермишу, аммо ўлдиргиси келмасмиш. Ўйлаб-ўйлаб охири: «Кел,— дебди подшо ўзига ўзи,— вазир қилиб олсам, подшоликни талашмас». Подшо шундай дебди-да, болани ўлдириш фикридан қайтиб, ўзига ўнг қўл вазир қилиб олибди. Шу кундан бошлаб, подшо ўзи туғилган куни дунёга келган болаларни ўлдириш одатини ҳам тарх этишга мажбур қилган киши— доно Алишер Навоидан бир умрга миннатдор бўлибди.

ҚИЗЛАР ҲАЗИЛИ

Алишер Навоий ўз шийпонида ғазал битишни яхши кўрар экан. Боғи ҳам боғмисан боғ экан-да. Тўтию қумрилар сайраб, булбуллар наво қилиб турар экан. Уртада қурилган шийпон атрофига экилган гулу райхонларнинг ҳиди анқиб, киши димоғини чоғ қилар экан.

Бу кун ҳам шоир шийпонга жой қилдириб, алла маҳалгача ғазал битибди. Вақт қоқ тушга келганда ҳаво бирам исибдики, шоир лоҳас бўлиб, ҳолдан кетибди. Уйқу босиб шундоққина ўлтирган жойида ухлаб қолибди. Боғ сайлига чиқувчи қизлар Алишер Навоийни сўзлатишга муштоқ эканлару, шоир ён бермай, ўзига йўлатмай юрар экан. Уша куни қизлардан шўхроғи девордан қараб, унинг шийпонида ухлаб ётганини кўриб қолибди. «Қимсасиз боғда шоир Алишербек ухлаб ётибди», деган хабар бир зумда қизларга етиб борибди. Улар гапини бир ерга қўйиб, Алишер Навоийни сўзлатмоқчи бўлишибди. Дарвозани аста очиб, бирин-кетин бокка киришибди-да, шоир ётган шийпонга келишибди.

Улардан бири шоирнинг даватини олиб, яшириб қўйибди. Алишер Навоий эса пайқамай қолибди. Булбул навосидан уйғониб кетган шоир ғазал битмоқчи бўлиб, патқаламини қўлига олиб қараса, шундоққина ёнида турган сиёҳдони йўқ эмиш. У ёнига қараб, бу ёнига қараб сиёҳдонини тополмабди. Нима қилишини билмай боши қотиб қолибди.

Шу пайт гуллар орасидан қизларнинг шўх қаҳ-қаҳаси эшитилибди. Алишер Навоий гап нимадалигини дарров пайқабди-да, кулги чиққан томонга қараб:

— Ҳой қизлар, ҳазиллашмай давотимни жойига қўйинглар,— дебди.

Қизлар ўзларини эшитмаганликка солиб, жим туриша берибди. Шоир тагин илтимос қилибди. Қизлар ҳеч нима билмагандай гуллар орасидан чиқиб, шийпон атрофига йиғилишибди.

— Алишербек, бизни йўқлашингизнинг сабабини билсак бўладими?— дебди қизлардан бири.

Навоий унга қараб кулимсираб:

— Келишларингдан андак бурун ғазал битганимда довотим ёнимда эди. Ҳозир ўз-ўзидан йўқолибди. Қаерларга кетиб қолганини билолмай ҳайрондаман. Бировларингиз билан кетиб қолмаганмикин?— деб ҳазил қилибди. Қизлар ҳам бўш келмабди. Улардан бирови:

— Кутиб турсангиз ҳали замон ўз оёғи билан келиб қолади,— деса, иккинчиси:

— Балким, шайтон ёки инс-жинс олиб қочгандир,— дебди.

Алишер Навоий қайта-қайта сўрабди, қизлар «бизлар кўрмадик», деб жавоб беришибди.

Шоир сўраш билан бир иш чиқара олмаслигига ақли етиб, ялиниб-ёлворишга ўтибди.

— Жон қизлар, жонон қизлар, довотимни беринглар, бўлмаса илҳом париси қочиб кетгусидир,— деб гапирган экан, қизлардан бири:

— Сиёҳдонингизни, балким, илҳом париси топиб берар,— дебди шўх кулиб.

— Йўқ,— деб жавоб берибди шоир,— бу иш илҳом парисининг қўлидан келмайди. Сизлардек бу гулшан париларининг қўлидан келади.

Шунда Алишер Навоийнинг сўзларидан эриб кетган қизлардан бири:

— Алишербек, борди-ю, сиёҳдонингизнинг ўзи бу ерга юриб келгудек бўлса, бизларга қандай мукофот берган бўлур эдингиз?— деб сўрабди.

— Буюринглар, нима бўлса, жонимни ҳам ҳадя этишга тайёрман,— деб жавоб берибди.

— Алишербек, шу топнинг ўзидаёқ бизга атаб ғазал тўқисалар, зора йўқолган буюмлари ўз оёғи билан бу ерга келиб колса... Шартимиз шуки,— деб давом этибди қиз,—янги тўқиган ғазалларида йўқотган буюмларини қистириб ўтадилар.

Шоир иш осон кўчганига кўнгли кўтарилиб, рози бўлибди-да, ҳеч ўйлаб ўтирмай ғазал бошлабди:

*Олинг қизлар, беринг қизлар,
Хома¹ ёшин тезроқ тўксин,
Сўз гавҳарин инга тизай,
Ошиқ-маъшуқ ўқиб қолсин.*

Қизлар баб-бараварига: «Яна, яна!» — деб қичқиришибди. Алишер Навоий бўлса, ўқишда давом этибди:

*Олинг қизлар, беринг қизлар,
Тездан сўзим олинг қизлар,
Маъшуқларин шеърда кўрсин,
Суханима ишқибозлар.*

Қизлар: «Офарин!», «Офарин!»— дейишибди. Алишербек қизларнинг қийқириқларидан ҳаяжонланиб, янада завқу шавқ билан ўқишни давом эттирибди.

*Олинг қизлар, беринг қизлар,
Хома созин кўпроқ чалсин,
Сўз инжусин тезроқ терай,
Гулсанамлар ўқиб қолсин.
Олинг қизлар, беринг, қизлар,
Шоирингиз шеърлар битсин,
Довотимга қилманг ҳазил,
Хома инжу изин тизсин.
Довотимни беринг қизлар,
Маҳтал бўлмай, шеърим битай,
Озор берманг, ширин сўзлар,
Сизга борим ҳадя этай.*

Алишер Навоийнинг шеърдан эриб кетган қизлар сиёҳдонни беркитиб қўйган жойдан олиб келиб, шоирга берибдилар. У қизларнинг ҳазилидан илҳомланиб, янада кўплаб ғазаллар битибди. Шоирнинг бу ғазаллари ҳам бошқа шеърлари каби халқ орасига тез тарқалиб кетибди.

ҒАЗАЛ ТИЛИ БИЛАН

Алишер Навоий билан Биноий аслида қалин дўст эдилар-у, аммо орага тушган гап ташувчи ҳасадгўйлар туфайли бир-бирлари билан ади-бади айтишиб қоли-

¹ Хома — ручка.

шарди. Нима бўлди-ю, Биноий бошқа подшо хизматига ўтиб, ўзга юртга кўчиб кетди. Алишер Навоий эса ёшлигидан дўсти бўлган Хусайн Бойқаро ёнида қолди. Орадан йиллар ўтди. Шоирнинг гоҳ Навоий, гоҳ Фониий деб ёзган ғазаллари Биноийга етиб борарди. Биноийнинг ўзига бир оз бино қўйиб ёзган ғазаллари ҳам Алишер Навоийга етиб келарди. Ҳар икковлари бир-бирларини соғинишиб, кўришгилари келганми, ё яна сўз ўйини, лутф қилишибми, бир-бирларига хат ёзиша бошлашди. Биноий узундан-узун бир ғазал битиб, охирига:

*Биноийдек ғазал юборди машҳур Биноий,
Ўқиб жавоб ёзсин деб Навоийми ё фониий.*

деб нуқта қўйди. Алишер Навоий ғазални ўқиб Биноийнинг нима демоқчилигини дарров англади, ўзи ҳам ўтириб бадиҳагўйлик билан катта бир ғазал ёзди ва уни шундай тугатди:

*Биноий ғазалига жавоб битиб Навоий.
Деди: ўзингга қўйма бино, бу дунё — фониий!*

Айтишларича, ҳар икки шоир кейинчалик ҳам бир-бирлари билан ғазал тили орқали гаплашиб туришган экан.

НАВОИЙ БИЛАН БИНОИЙ

Ҳиротда Алишер Навоий билан бирга мавлоно Биноий деган шоир ҳам яшарди. Қунлардан бир куни Биноий Алишер Навоийнинг боғига келибди. Қараса у бир қанча шоирлару машшоқлар, созандалару хонандалар билан ширин суҳбатлар қуриб ўлтирган экан. Биноийнинг ғайирлиги тутибди. Шу пайт олдига вовуллаганича келган итга қараб овозининг борича:

— Ҳо, жанобларининг итлари ҳам нав (оҳанг қиладди, демоқчи) қиладиларку, биз бундан беҳабар қолибмиз-да,— дебди. Шу билан Алишер Навоийни бошлаб «чақиб» олмоқчи экан-да. Биноийнинг ниятини дарров англаган Алишер Навоий унга шундай жавоб қилибди:

— Ҳа, энди анча-мунча боқиб парварини қилган эдик, мавлононинг ўзлари кўриб турганларидек биноийдек бўлди-қолди.

Шоирнинг суҳбатдошлари маза қилиб кулишибди.

БИНОЙИДЕК БЎЛИБ ҚОЛИШАДИ.

Алишер Навоий билан Биноий кўчада гаплашиб кетаётиб, бир қанжиқ ит олтита боласини эмизиб турганини кўриб қолишибди. Кучукваччалар бири-бирини итариб-туриб, опасини эмишармиш. Шунда Алишер Навоийнинг обрўси кун сайин ошиб бораётганидан ичизил кетаётган Биноий суҳбатдошини гапда мот қилмоқчи бўлиб:

— Мавлоно, анави итга бир қаранг-а, нима қиларди бу фоний дунёда шунча туғиб, уларни боқиш осон кечмосов, адоий тамом бўлади-ку боёқиш,— дебди.

Буни эшитиб, коса тагида нимкоса борлигини билган Алишер Навоий гапнинг мағзини чақиб:

— Жаноблари ачинмай кўяқолсинлар. Яхшилаб парваришласа кучукваччалари ҳадемай бинойидек ит бўлиб қолишади,— деб жавоб қайтарибди.

Биноий нима дейишини билолмай тилини тишлабди.

ГАП НАВОСИДА

Алишер Навоий билан Биноий бир куни кўчада кетишаётган экан, йўлдаги боғдан ғазал эшитилиб қолибди. Ғазал Биноийники экан. У ғазал ўзига қарашли эканлигини билдирмоқчи бўлиб, Алишер Навоийга:

— Боққа кирайлик, жуда яхши ғазал ўқишяпти,— дебди.

Алишер Навоий: «Боққа кириб, ғазал тингласак-тинглабмиз-да», деб рози бўлибди. Икковлашиб боққа киришибди. Ғазалхон ғазални ўқиб бўлгач, Биноий мақташиб:

— Ҳой, иним,— шеърни бинойидек битибсан, ўқининг ҳам бинойидек, раҳмат, офаринлар бўлсин сенга!— дебди.

Бу сўзни эшитган Алишер Навоий:

— Аммо, лекин бу дўстимиз шеърнинг навосини жойига қўёлмабди, озгина фаҳму фаросатни ишга солиб, пешона тери тўкканларида ғазалнинг навоси жойига келармиди...— дебди.

Бу лутфдан Биноий хижолат чекиб, ерга қараб қолибди.

БУЛБУЛНИНГ НАВОСИ

Алишер Навоий билан Биноий деган шоир бир куни катта бино олдидан ўтиб қолишибди. Бинонинг ичкари-сида гулга қўниб сайраётган булбулнинг ёқимли наво-си эшитиларди. Шунда Биноий Алишер Навоийни ча-қиб олмоқчи бўлиб:

— Ҳазрати олийлари, қаранг, йўловчилар ўтганда анави бинонинг чиройига, кўркамлигига завқ билан тикилади. Фикримча анави сайраётган булбул ҳам уш-бу бинонинг гўзаллигига таҳсин ўқиётгандек,— дебди.

Биноий бу гаплари билан нима демоқчи бўлганини англаган Алишер Навоий унга жавобан шундай дебди:

— Гапингиз тўғри жаноби олийлари, лекин шуни би-лингки, кунлар ўтиб бу бино ҳам қулайди, лекин бул-булнинг навоси, унинг ёқимли овози асло йўқолмайди. Дарвоқе, ҳақиқий дидли, фаросатли кишига бу ерда бинонинг серҳашамлиги эмас, булбулнинг навоси ҳузур бағишлайди. Бунга унча-бунча кишининг фаҳми ет-майди.

Бу гапни эшитган Биноий қизариб қолибди.

ҲАЗАЛ ТУҚИШ ҲАМ ИШ ЭКАНМИ?

Кунлардан бир куни Ҳусайн Бойқаро қора кўнгил одамларнинг сўзига кириб дўсти Алишер Навоийни Астрабод юртига жўнатиб юборибди. Ҳиротдек юртда яхши ҳазал битадиган биронта киши қолмабди. Шоир-лар кўп экан-у, аммо уларнинг ҳеч бири Алишер На-воийчалик яхши ҳазал тўқий олмас экан-да. Ҳусайн Бойқаро унинг ҳазалларини ўқиб тугатибди. Бир қан-часини эса қайта-қайта ўқибди. Бир куни тағин яхши ҳазал ўқигиси келиб қолибди. «Яхши ҳазал топиб ке-линглар», деб буюрибди. «Подшонинг амри вожиб», дейдилар. Ҳамма шоирлар саройга йиғилибди. У шоир ҳазал ўқирмиш, Ҳусайн Бойқарога ёқмасмиш, бу шоир ҳазал ўқирмиш, султонга ёқмасмиш. Устига устак: «Ях-ши ҳазал топинг», деяверибди. Нима қилишни билмай, вазирларнинг бошлари қотиб қолибди. Охири подшо: «Эрта кечга қадар яхши ҳазал, уни яхши ўқийдиган яхши шоир топиб келмасанглар, ҳаммангни дорга тор-таман», деб амр қилибди. Вазирлар кўп жойларга бо-

риб: «Яхши ғазал битиб, яхши ўқийдиган шоир саройга келсин», деб жар солдира бошлабдилар.

Хирот шаҳрида Абдулҳаким деган қашшоқ бир йигит яшар экан. У ўтинчилик қилиб тирикчилик ўтказар экан. Шу куни ҳам даладан териб келган бир боғлам ўтинни сотиб, пулига озиқ-овқат олиб, уйига қайтмоқчи бўлиб турган пайтда бирданга бозорга бир тўда отлиқлар от чоптириб келиб қолибди. Улардан бири ўртада туриб, овозининг борича қичқира бошлабди:

— Одамлару одамлар, боғда битган бодомлар, эшитмадим деманглар, эшитганлар кетманглар! Кимда ким ғазал тўқиб, подшою аълам, султонун бокарам Муҳаммад Султон Ҳусайн Бойқаро ҳазратлари ҳузурларига бориб, яхшилаб ўқиб, маъқуллата олса, ундай кишига икки юз танга ҳадя қилишни фармонга битдидилар. Ҳой, одамлару одамлар, шошилинглар, ғазал битинглар!

Буни эшитган одамлар: «Бўлмагир бемаъни гап», деб тарқала бошлабдилар. Абдулҳакимнинг юрагига ғулғула тушибди, ўзини бир синаб кўрмоқчи бўлибди.

— Ғазал тўқишми? — дебди ўзига-ўзи, — э, ҳа бирпасда юзтасини тўқиб юбораман. Ғазал қофия қилиш ҳам иш эканми? Асло-да! Мана, менинг ўтин теришимни қийин деса бўлади. Эрта туриб, пешингача ўлгудек чарчаб, бир кўтарим ўтин терасан-да, уни бозорга олиб борасан. Ўтинингни ағдар-тўнтар қилиб, ади-бади, деб зўрға бир тангага оладилар. Ғазал тўқиш ҳам гап бўптию. Мен ҳозироқ тўқиб юбораман. Ҳа-да, ҳозир тўқимасам, қачон тўқийман. Нимадан бошласам экан-а. Ия, илҳом келмаяпти-ку. Қайга қочиб кетди экан-а? Абдулҳаким ўйлай-ўйлай, уйига бориб қолганини билмай қолибди. У ғазал тўқиш хаёлида туни билан ухлай олмай, куйиб-ёниб чиқибди. Аммо тилига бир мисра тугул, ҳатто бир дона қофиялик сўз ҳам келмабди. Эрталаб туриб:

— Э, ғазал тўқиш қийин экан, бошларим оғриб кетди, дунёда ўзимнинг ўтин теришимдан яхши иш йўққа ўхшайди. Худо шундан қўймасин. Ғазал тўқиб, пул топгунча ўйлай бериб ўлиб қолмасам бўлгани, яхшиси ўтин териб сотганим маъқул,— Абдулҳаким шундай дебди-да, ўроғи билан арғамчисини елкасига солиб, далага, ўтин тергани чиқиб кетибди. Аммо, барибир «ғазал», «ғазал» деган сўз миясидан ҳеч қаёққа чиқиб кетмабди. Абдулҳаким яна ўйлана-ўйлана боши оққан томонга кета берибди. Бир вақт ўзига келиб, кўзини очиб, бун-

доқ қараса, ҳеч кўрмаган жойида турган эмиш. Бу жойнинг ҳамма томони юлғунзор эмиш... Юлғунзор... Абдулҳаким, бирдан: «Топдим! «Топдим!»— деб қичқариб юборганини ўзи ҳам билмай қолибди. У ўтин теришни ҳам йиғиштириб, саройга қараб жўнабди. Шошганидан сарой олдида бир кишига туртиниб кетиб, уни йиқитиб юборай дебди. Бу киши Алишер Навоий экан. Абдулҳаким чўпон, ўтин терар ошналаридан Алишер Навоийнинг ғазалларини эшитиб юрар экан-у, аммо ҳечам кўрмаганлигидан шоирни танимас экан. Эски, жулдур кийим кийган, куч-қувватга тўла, забардаст йигитнинг шөшиб, саройга кириб кетаётганлигини кўрган шоир, бу бечоранинг бошига бирон-бир фалокат тушганга ўхшайди, деб ҳол-аҳвол сўрамоқчи бўлибди.

— Иним, бунчалик шошилишингнинг боиси не?

Абдулҳаким Алишер Навоийга бошдан-оёқ қараб чиқиб:

— Улуғ подшоҳимиз учун ғазал тўқидим. Уни олам-паноҳга ўқиб бериб, икки юз танга ишлайман,— деб жавоб берибди. Шоирнинг бу гаплардан хабари йўқ экан. Абдулҳакимдан сўраб-суриштириб, ҳаммасини билиб олибди. Кейин:

— Қани, эшитайлик-чи, подшоҳга маъқул тушадиган қандай ғазал тўқидингиз экан?— дебди.

— Йўқ, ғазалимни подшоҳимиз ҳузурларида айтаман. Ҳозир ўқисам, эҳтимол сиз ўғирлаб, ўзингизники қилиб оларсиз. Мен сизни танимасан. Ҳа, айтганча, сиз ўзингиз ким бўласиз? Балким сиз ҳам ғазал тўқиб, подшоҳдан эҳсон олгани келаётгандирсиз? Навоий ўзини танитмабди:

— Яхши йигит, ғазалингизни мен кўриб, тасдиқдан ўтказиб бермагунимча подшоҳ ҳазратлари ваъда этилган пулни сизга бермайдилар,— дебди Алишер Навоий.

— Сиз ким бўласизки, подшоҳимиз эшитадиган ғазални тасдиқдан ўтказасиз?

— Бу иш менга топширилган,— дебди шоир.

Абдулҳакимнинг ғазални ўқишдан бошқа чораси қолмабди. «Кулбамдан чиқдим юлғунлар аро»... шундай дебди-да, тўхтаб қолибди. Алишер Навоий: «Давом этинг!»— деган экан, у: «Бори шу бўлса, нимани давом эттираман», деб жавоб берибди.

— Бу бир мисра-ку, ғазал ҳеч бўлмаганда бир байт, яъни икки мисрадан иборат бўлмоғи лозим.

— Шунини ҳам зўрға топдим. Тилимга бошқаси келмаса нима қилай.

Алишер Навоий ўйлашиб туриб:

— Хўп десангиз, мен сизнинг сўзларингизнинг ёнига бир мисра қўшаман, шунда у икки мисра бўлиб, айтилмоқчи бўлган фикр ҳам мантиқан қиёмига етади. Шундан кейин уни ғазал шайдоси олампаҳога ўқиб бериб, икки юз тангани оласиз. Шартим шулки, инъомни бўласиз,— дебди. Абдулҳаким:

— Нима, юз танга бўлса ҳам чакки эмас. Ахир юз боғ ўтти териб уни бозорга олиб бориб, кун бўйи сарғайиб сотишдан қутиламан-ку?!— деб ўйлабди-да, рози бўлибди.

Алишер Навоий:

*Кулбамдан чиқдим юлғунлар аро,
Оғзингга кесак, юзингга қаро,*

деб ўқибди-да, — Қани, қайтариб кўринг-чи, — дебди. Абдулҳаким кўрқа-писа:

*Кулбамдан чиқдим юлғунлар аро,
Оғзингга кесак, юзингга қаро,*

деб ўқий бошлабди. Кейин шоирга қараб:

— Йўқ, сизники бўлмайди, қалтисроқ. Султонимизга тегиб кетиб, у мени ўлдиртириб юборади. «Оғзингга кесак, юзингга қаро» эмиш-а! Йўқ, йўқ, бўлмайди. Шу ўзимникини ўқиб, юз тангани олиб кетавераман. Менга шу ҳам бўлади, — дебди. Шунда Навоий унга қараб:

— Ҳали шу юрак билан подшоҳ ҳузурда ғазал ўқимоқчи эдингизми, балли-ей, сизга! Чўчиманг, ғазал ўқиган учун жазоламайдилар, бунинг устига сиз шеър ўқиётганингизда мен ёнингизда бўламан,— деб Абдулҳакимни саройга киритиб юборибди. Саройнинг ажойибгаройиб ҳашаматларини, кўзни қамаштирувчи турлитуман безакларни кўриб, оғзи очилиб, боши айланиб, кўзи тиниб қолган Абдулҳаким рўпарасидан бир соқчи чиқиб қолганини ҳам сезмай қолибди.

— Ҳой, ялангоёқ, сенга бу ерда нима бор?— дебди кўполлик билан соқчи.

— Мен олампаҳога ғазал тўқиб келдим,— мулойимлик билан жавоб берибди Абдулҳаким.

— Ундай бўлса, тўппа-тўғри бориб ўнгга буриласан, зинапоядан кўтарилиб, чапга юрасан-да, шоҳимизга тўғри бўласан,— дебди соқчи.

Абдулҳаким соқчининг айтганини қилиб, аввал тўғрига юрибди, сўнгра ўннга бурилибди, зинапоядан кўтарилгач, чапга юриб эшик оғасига кўзи тушибди. Унга ҳам бу ерга келишининг сабабини айтибди. Рухсат олгач, эшикни очиб ичкарига кирибди. Абдулҳаким Хусайн Бойқарони етти ухлаб тушида кўрмаган безаклар ва дуру гавҳарли кийимларда кўриб, жудаям шошиб қолибди. Султон Хусайн Бойқарога таъзим қилиб салом берибди.

— Не хизмат билан келдинг?— сўрабди подшоҳ.

— Амрингизга биноан ғазал тўқиб келдим,— дебди у,— Ўзим ўтинчи бўлсам ҳам ғазални яхши кўраман,— деб қўшиб қўйибди. Абдулҳакимнинг йиртиқ кийим-бошига қараб турган Хусайн Бойқаро:

— Оббо, ўтинчи-ей,— дебди,— сен ҳам шоирликни ҳавас қилдингми? Ҳа, майли, қани ўқи-чи?! Нимага атаб ёзган экансан?

Абдулҳаким бошини кўтариб, бир-икки йўталиб олибди-да, баланд овоз билан ўқий бошлабди:

*Кулбамдан чиқдим юлғунлар аро,
Оғзингга кесак, юзингга қаро.*

Ғазал тугар-тугамас: «Жаллод!»— деб қичқирибди Хусайн Бойқаро. Абдулҳаким нима воқеалигини англаб етмай нуқул: «Олампаноҳ, ғазалим ёқдимми?» — дер эмиш.

— Ғазал тўқишни ўргатиб қўяман сенга, итвачча,— дебди ғазабдан кўзлари олайиб кетган подшо. Шу пайт жаллод етиб келибди.

— Мана бу ҳароми шоирни кўзим олдида икки юз дарра уриб, сўнгра зиндонга ташла, ўша ерда чириб йўқ бўлиб кетсин,— деб буюрибди.

Жаллод Абдулҳакимни яланғочлаб, ерга ётқизиб қўлидаги қайиш дарра билан ура бошлабди. Абдулҳаким «дод» ҳам демабди, «вой» ҳам демабди, тишини тишига қўйиб чидаб ёта берибди. Охири бўлмабди, ҳушидан кетиб, ҳеч нарсани сезмай қолибди. Шунда ҳам жаллод «ҳиҳ-о-ҳиҳ!» деб дарраси билан уриб ётган эмиш. Шу пайт хонага Алишер Навоий кириб келибди. Уни кўрган Хусайн Бойқаро қувончдан юзига кулгу олиб дўсти билан қуюқ сўраша кетибди. Алишер Навоий сўрашиб бўлиб-бўлмаёқ, ерда ётган йигитни уришдан тўхтатишни илтимос қилибди. Хусайн Бойқаронинг имоси билан жаллод Абдулҳакимни уришдан тўхтаб-

ди. Зўрға ўзига келган Абдулҳаким Алишер Навоийни кўриб:

— Э, амак, буёғи қандоқ бўлди? Сиз қўшган лаънати сўзларни деб мен таёқ едим-ку! Бўлди, қолган таёқни ўзингиз енг,— дебди.

— Сиз ҳақсиз, иним,— дебди шоир,— Мени кечиринг. Андак ушланиб, кечикиб қолдим.

— Алишер Навоий шундай дебди-да, Ҳусайн Бойқарога қараб:

— Олампаноҳ, одатда ғазал учун жазоламас эдилар-ку? Сиз бўлсангиз бу бечора йигитни ўлдириб қўяй дебсиз,— дебди.

Ҳусайн Бойқаро:

— Қўйинг, аралашманг, дўстим. Мени ҳажв қилиб, ғазал тўқиганнинг жазоси шундай бўлади,— дебди.

— Йўқ, шоҳим,— дебди Навоий,— сиз янглишяпсиз, чунки бу йигитнинг айтган ғазали, биринчидан сизга дахлдор эмас, иккинчидан, ғазалнинг иккинчи мисрасини мен тўқиганман.

— Нечук?— дебди Ҳусайн Бойқаро.

— Шоҳим яхши биладиларки, шеър қанча мисра бўлишидан мустасно, унда ниҳоясига етган фикр бўлмоғи лозим. Мен бу йигитнинг «аро» сўзига «қаро»ни қофиялаштириб, шеърдаги фикрни ниҳоясига етказдим,— деб жавоб берибди шоир.

Ҳусайн Бойқаро нима деб жавоб қилишини билмай қолибди. Шунда Алишер Навоий подшога қараб:

— Шоҳим, рухсат этсалар, бир саволим бор, шуни берсам,— дебди.

— Марҳамат қилинг.

— Ғазал тўқиб, шоҳимизга ўқиган киши икки юз тилла олгусидир, деб бозорма-бозор, кўчама-кўча жар солиб юришнинг боиси недур?

— Дўстим, Алишер, янги битилган яхши ғазални соғиндим. Бунинг устига устак сиз йўқсиз, сизни соғиндим. Шу боисдан вазирларимга ўқилмаган янги ғазал топинглар, деб буюрган эдим. Ғазал тўқиш ёки топиш қўлларидан келмагандан кейин, бу бетавфиқлар кўчама-кўча жар солган бўлсалар керак-да!— деб тушунтирибди подшоҳ.

— Олампаноҳнинг яхши ғазални соғинганлари яхши. Зеро, ғазал кишига шундай озиқки, унинг ўрнини ҳеч нарса босолмас. Аммо ғазални келса-келмаса, жойда жар солдириб ёйинки, от билан қилич ўйнатиб, яра-

лига қўймасдан тўхтатибди ва унга қараб шундай дебди:

— Иним, мана энди ўзингизга келдингиз. Бу ердан олтин олгунча, меҳнат қилиб, юлғунлар орасида чангга ботиб бўлса ҳам ўтин терганингиз маъқул. Негаки, пешона тери билан топилган нон ҳалол бўлади. Терган бир қучоқ ўтинингиз билан бир кимсанинг хонасини иситганингизнинг савобига нима етсин-а. Шунинг билан, иним, меҳнат билан топилган бир бурда поннинг қадри султонлар саройидан олинган олтиндан юз ҳисса аълороқдур!

Алишер Навоий шундай дебди-да, ёнини қовлаб ҳалиги олган юз танга олтиннинг ёнига яна икки юз танга қўшиб, уч юз танга қилиб Абдулҳакимга узатибди. Абдулҳаким шоирнинг ақлу идроки ва олий ҳимматидан ўзида йўқ хурсанд бўлиб, унинг ҳақиға дуолар ўқиб, қишлоғига қайтибди.

АДОЛАТ

Улуғ донишманд ва давлат арбоби Алишер Навоий Астрободга ҳоким бўлиб боргандан кейин золим қозиларни, адолатсиз лашкарбошилари ва халққа ноўрин солиқ солувчи мансабдорларни вазифасидан четлатибди. Эл-юртни тинч ҳаёт йўлига солиб юборгани учун ҳамма уни ҳурмат қилибди.

Кунларнинг бирида икки ака-ука отасидан мерос қолган ёлғиз сигиру бузоқни ўртада қандай қилиб тенг тақсим қилишни билмай улуғ шоир ҳузурига борибдилар.

— Ҳазрати Амир бобо! Отамиздан битта сигиру бузоқ мерос қолган эди. Акам сигирни ўзига олиб, бузоқни менга бермоқчи бўляпти, шу тўғрими?— дебди укаси акасининг меросни нотўғри тақсимлаётганидан шикоят этиб, одил ҳукм чиқаришини илтимос қилибди.

Шунда Навоий кулиб туриб:

— Йигитлар, бу масала бундоқ ҳал бўлади,— деб хазиначини чақиртирибди-да, сигир билан бузоққа баҳо қўйиб, пулини ака-укага тенг бўлиб беришни топширибди.

Хазиначи ташқарига чиқиб, сигир билан бузоққа одиллик билан йигирма танга баҳо қўйибди. Ака-укаларнинг ҳар бирига ўн тангадан пул бериб, икковиниям

тиб бўлмаслиги ҳаммадан кўра сиздек шоир ва олам-паноҳ султонга аён эди-ку?!

Алишер Навоийнинг сўзларидан гоятда таъсирланган, вазирларининг қилмишларидан уялган Хусайн Бойқаро жаллодларга жавоб бериб, хазинадорини чақирибди-да:

— Мана бу йигитга икки юз танга бер,— деб фармон берибди.

Абдулҳаким пулни олиб жўнамоқчи бўлиб турган экан, Алишер Навоий уни тўхтатибди ва:

— Шоҳим,— дебди,— бу бегуноҳнинг баданига тушган дарралар учун ҳам икки юз танга бермоғингиз керак. Адолат шуни тақазо этади.

Дўстининг юзидан ўтолмаган подшо Абдулҳакимга яна икки юз танга бердирибди. У бу пулни ҳам олиб, бу ерга келганим шу бўлсин, деб шошиб жўнаб қолибди. Алишер Навоий иккинчи эшикдан чиқиб уни кутиб турган экан. Абдулҳаким саройдан чиққач, «Иним, тўхтанг!»— деб уни тўхтатибди.

— Йўқ, раҳмат, бу ердан тезроқ кетганим маъқулга ўхшайди,— дебди Абдулҳаким.

— Нега мунчалик шошасиз. Ҳали шоҳдан олган пулни бўлишимиз керакку,— дебди Алишер Навоий.

— Нега энди бўлар эканмиз.

— Шунга келишган эдик-ку?!

— Юз даррани мен ейман-у, пулнинг ярмини сиз оласизми? Таёқ еганда қаёқда эдингиз, ундоғ экан, сизни ҳам савалашлари керак эди-ку?

— Агар пулни бермасангиз, соқчиларга буюраман, ёнингиздаги барча пулларни олиб, ўзингизни даррага тутадилар-да, сўнг зиндон қиладилар.

Дарра сўзидан чўчиб кетган Абдулҳаким:

— Ваъдага вафо қилмоқ марднинг иши,— дебди-да, юз тангани санаб Алишер Навоийга берибоқ жўнаб колаётган экан, шоир уни яна тўхтатибди:

— Иним, бунчалик ҳовлиқмасангиз, бу ерга-ку жуда шошиб-пишиб келган эдингиз. Кетишга ҳам шунчалик шошяпсиз,— дебди.

— Бу ерга,— деб жавоб берибди Абдулҳаким,— га-зал баҳонаси билан марҳамат излаб келган эдим, раҳмат, олдим. Энди уйга тезроқ бориб, шоҳимизнинг марҳаматларини даволатмасам бўлмайдиганга ўхшайди.

Абдулҳаким шундай деб дарра тушавериб титилиб кетган орқасини кўрсатибди. Алишер Навоий уни ўз ҳо-

рози қилиб, жўнатиб юборибди. Улар Алишер Навоийнинг адолатпарварлигидан бир умрга миннатдор бўлибдилар.

БИРНИ КЕССАНГ УННИ ЭК

Алишер Навоий Астробод вилоятида ҳокимлик қилган кезларида шаҳар ташқарисидаги баланд бир тепаликда осмон билан ўпишган кекса терак бор экан.

Алишер Навоий кечқурунлари ўзига яқин мулозимлари билан шу терак тагига келаркан. Улуғ шоир теракнинг майин шаббодада шивирлаб куйлашини тинглашни хуш кўраркан. Терак гўё мунгли қўшиқни куйга солган созандадек бир маромда тебраниб шивирлар экан.

Баҳор кунларининг бирида Алишер Навоий ҳар галгидек ўз мулозимлари билан бирга ғазалхон теракни қўмсаб шаҳар ташқарисига чиқибди. Бориб кўрсаки ғазалхон теракни кимдир «ўлдириб» кетибди. Алишер Навоий оғир хўрсиниб, «қотил»ни тезда топиб келишни мулозимларига буюрибди.

Мулозимлар тезда афти-ангори совуқ, барзангидай бир кишини олдига солиб ҳайдаб келибдилар. Алишер Навоий қаттиқ ғазабланганидан:

— Эй, қотил, нега шундай азим теракни нобуд қилдинг? Ё бу билан мендан ўч олмоқчи бўлдингми?— дебди. Кейин мулозимларига бу ярамасни қирқ дарра уринлар, деб буюрибди-да, ҳар дарра урганда «бирига ўн» деган ҳикматни такрорлатиб туришни ҳам тайинлабди.

Теракни тўсинбоп экан деб кесган одам маҳалла имоми экан, қирқ дарра егандан кейин мулла минган эшакдай юввош бўлиб, тавбасига таянибди. Кейин у Алишер Навоийнинг «бирига ўн» деган ҳикматининг маъносини ҳам тушуниб олибди. Қотил — имом шундан кейин ўша тепаликка ўн туп терак ўтқазиб, парвариш қилишга киришибди.

— Бир-икки йил ичида тераклар кўкка бўй чўзиб, гуркираб қолибди. Алишер Навоий ўз мулозимлари билан яна ўша тепаликка келиб қараса, ёш тераклар баҳор шабадасининг энгил эпкинида сокин шивирлаб куйлаётган экан.

Шу терак баҳона бўлибдию, Астрободда боғу роғлар кўпая бошлабди. Элу юртга файз кирибди.

ҚАЙСИ ПИЧОҚ ПОДШОНИКИ?

Кунлардан бир кун Султон Ҳусайн Бойқаронинг олдига Чин-Мочин мамлакатининг подшосидан элчи келибди. Уни иззат-икром билан кутиб олибдилар. Элчи таъзим-тавозе билан:

— Султонимиз сиз ҳурматли зоти олийларига икки дона пичоқ бериб юбордилар. Уларнинг икковиям бир хил соп, бир хил тигли, қай бири подшоники, қай бири вазирники эканлигини айтиб беришингизни сўрайдилар,— дебди.

Султон Ҳусайн Бойқаро ўзининг аркону давлатидаги алломаю ақибчиларини тўплаб, маслаҳат солибди, аммо ҳеч кимдан тайинли гап чиқмабди. Шундан сўнг Ҳиротнинг гузарларига чопар юбориб, етти яшардан етмиш яшаргача бўлган ҳамма одамларни саройга йиғибдилар. Аммо ҳеч ким пичоқлардан қай бири подшоники эканлигини айтиб беролмабди. Уша пайтда Мир Алишер ичиқора вазирларнинг ифвоси туфайли саройдач кетиб қолган экан. Султон Ҳусайн Мир Алишерни бекорга хафа қилганлигини тушуниб, алаmidан:

— Дўстим Мир Алишер бўлганида шунча халойиқни тўплаб овора бўлиб юрмасдик. Шундай донишманд одамни бадарға қилиб, куним сендек нодонларга қолган экан-да, во дариғ!— деб нола қилибди.

Шунда бош вазир қўл қовуштириб туриб:

— Олампаноҳ, кўп куйинаверманг. Бир эмас, қирқ вазирингиз бор. Бизга муҳлат беринг, иншолло, мушқулингизни осон қилиб, еган тузимизни оқлагаймиз,— дебди.

Султон Ҳусайн:

— Бўлмаса уч кун муҳлат, шу уч кун ичида пичоқлар кимники эканлигини топсаларинг яхши, йўқса қирқовингни бир қилиб тилла дорга торттираман!— дея ўшқирибди.

Подшо подшо-да, ҳар нима қилсаям қўлидан келади. Вазирлар ўзаро маслаҳат қилишиб, подшонинг ғазабига учрагандан кўра, Мир Алишернинг олдига бош эгиб борган маъқул. Шоир халқи кўнгли бўш келади, бўйин эгиб борсак, гуноҳимиздан ўтар, балки бу жумбоққа

ҳам Мир Алишернинг ақли етар,— деб ўйлаб, отли отинга миниб, йўлга тушибдилар.

Мир Алишер шоғирдлари билан китоб ўқиб ўтирган экан, қирқ вазирнинг ёппа-ёвлик бўлиб келганини кўриб, уларга пешвоз чиқиб, кутиб олибди. Атлас-кимхоб кўрпачалар тўшалган меҳмонхонага ўтқазиб, уч кечакундуз меҳмон қилибди. Мир Алишер сини солиб кўрса, вазирларнинг юзи кулиб турган билан, юрагида қандайдий дард бор, ҳеч очилишиб гаплашишмаяпти. Буни кўриб, саройда бирон воқеа бўлганини тушунган Мир Алишер вазирлардан гап сўраган экан, улар пичоқ воқеасини айтиб бериб:

— Хуллас, Ҳиротдек шаҳри азимда бу масалани еча оладиган аҳли дониш топилмади, энди бутун умид сиздан. Узингиз ёрдам бермасангиз, ҳолимиз хароб, мавлоно,— деб роса ялинниб-ёлворишибди.

Буни эшитган Мир Алишер бироз ўйлаб туриб:

— Бўлмаса гап бундай. Ҳозироқ саройга қайтиб бориб, бирор жойда ўт ёқасизлар. Ўша пичоқларнинг ҳар иккаловиниям ўтга тоблайсиз, шунда пичоқларнинг бири терлайди, иккинчисидан эса тер чиқмайди. Ана ўша терлаган пичоқ подшоники бўлади, чунки кўп ишлатилмайди. Униси эса вазирники деяверинглар. Чунки вазирнинг пичоғида сабзи-пиёз тўғралади, хуллас, кўп уринтирилган пичоқдан тобланганда тер чиқмайди,— дебди.

Вазирлар Мир Алишердан миннатдор бўлишиб, барининг оғзи қулоғига етиб, баъзилари хурсандлигидан ўзидан кетиб, шоир билан хайр-маъзурниям унутиб, саройга қараб жўнашибди. Муҳлат битгани учун подшо ҳам уларни кутиб турган экан, айтилган вақтда қирқ вазир жам бўлиб, саройга кириб келибди.

— Хўш, топдиларингми?— деб сўрабди подшо.

— Ҳа, тақсир, топдик!— деб, боя Мир Алишердан ўрганган гапларини оқизмай-томизмай айтиб беришибди вазирлар.

Султон Ҳусайн олов ёқтириб, пичоқларни ўтда тоблаб кўрган экан, худди вазирлар айтгандай бўлиб, пичоқларнинг бири терлаб, иккинчисидан тер чиқмабди. Шунда димоғи чоғ бўлган Султон Ҳусайн бу гап вазирларнинг калласидан чиқишига гумон қилиб, сўрабди:

— Ростини айтинглар, бу гап ўзларингдан чиқдими ё сизларга биров ўргатдими?

— Ўзимиз топдик, тақсир!

— Нега бўлмаса аввалроқ айтмасдан, уч кун муҳлат сўраддинглар? Шу уч кун ичида саройда биттангнинг ҳам қорангни кўрмадим. Чамаси бирорта донишмандни ахтариб топиб, маслаҳат сўраганга ўхшайсизлар. Сенларнинг бу қовоқ каллаларингдан кундуз куни чироқ ёқиб қидирсаям зиғирча ақл топилмаслигини жуда яхши биламан-ку! Мени лақиллатмоқчи бўлянсизларми ҳали?!— деб бақирибди.

Бу гапни эшитган вазирлар қўрқувдан дағ-дағ титраб, тиллари калимага келмай қолибди. Уларнинг ичида кўпни кўрган бир ёши улугроғи бор экан, ўша:

— Бир қошиқ қонимиздан кечинг, олампадох! Очигини айтсам, ўша куни кечаси туш кўрибман, тушимда оппоқ соқолли, малла чопонли бир пиру муборак қонимга келиб, «Кўп қайғурманглар, пичоқларнинг кимга тегишли эканлигини аниқлашдан осони йўқ», деб ўша гапларни ўргатиб кетган эди,— дебди.

Султон Ҳусайн қаттиқ қистовга олган экан, вазирлар ноилж:

— Буни биз Мир Алишердан сўраб билиб олдик,— деб тўғрисиини айтишга мажбур бўлишибди.

Шунда Султон Ҳусайн:

— Барингни йиғса, Мир Алишернинг бир мўйигаям арзимас экансизлар-у, яна келиб-келиб шундай аллома билан беллашасизлар-а?! Аҳволларинг шу экан, уни ғийбат қилишни ким қўйибди сизларга. Сен ғаламисларнинг гапига кириб қушдек беозор дўстимнинг дилини оғритган менинг ўзим ахмоқ. Ҳозироқ бориб Мир Алишердан узр сўраб уни саройга олиб келаман, салтанатимизнинг муҳри муборагини унга топшираман!— лебди-да, дўсти яшайдиган қишлоққа қараб отланган экан.

КИЙИКНИНГ ТУЕФИ ҚАЕКДА-Ю, ҚУЛОҒИ ҚАЕКДА?

Бир куни саройда тирандозлар ҳақида гап бўлиб, Ҳусайн Бойқаро ўтказган овлари, у билан иштирок этган мерганларнинг усталиклари тўғрисида сўзлади. Шунда бир вазир ҳам ўзининг мерганлиги ҳақида мақтаниб, овга чиққанида, бир кийикни бир ўқ билан қу-

логидан отиб туёғидан чиқарганлиги ҳақида сўзлади. Бундан подшо ғазабланиб:

— Аблаҳ, бу қандай гап, кийикнинг туёғи қаёқда-ю, қулоғи қаёқда? Сен бир ўқ билан қулоғидан уриб, туёғидан чиқардим, дейсан. Менинг саройимда одобсиз лофчининг жазоси ўлим, жаллод, — деб чақирибди.

Шунда Алишер Навоийнинг вазирга раҳми келибди-да, подшога қараб:

— Ё Амир! Вазирнинг сўзи тўғридир, чунки ўша овда мен ҳам бирга эдим. У ўқ-ёйини тортган вақтда, тоғ устида турган кийик туёғи билан қулоғини қашиётган эди. Вазирнинг отган ўқи кийикнинг қулоғидан тегиб, туёғидан чиққани тўғри, — дебди.

Шундан сўнг подшо ғазабидан тушиб, вазир ўлимдан қутулди.

НУҚТАНИНГ ҚУДРАТИ

Мир Алишер Навоий ўз ғазалларини замонасининг энг зўр билимдон ҳаттотларига кўчиртирарди. Нима бўлди-ю, ўз ҳаттотининг тоби қочиб қолди. Бундан хабардор бўлган, ўзини машҳур ҳаттотлардан деб юрган бир олифта киши: «Рози бўлсалар, Алишер Навоийнинг хизматини жоним билан бажарардим», дебди.

Шоир унинг бу гапини эшитиб, шеърларини кўчиртиришга берибди. Бир пайт катта мушоирада Алишер Навоийнинг қулоғига: «Маликул шуаронинг ўзлари нуқсон-қусурга йўл қўйибдиларми, бошқалардан нимани ҳам кутиш мумкин», деган гап қулоғига чалинибди.

Гап нимадалигини дарров фаҳмлаган шоир боягина кўчиртирган ғазалларини олиб ўқибди, қараса ўзи айтган гап эмас эмиш. Мақтанчоқ хаттот тушмагур «кўз» сўзидаги бир нуқтани тушириб қолдирганидан, бу сўз «кўр»¹ бўлиб қолган ва шеър маъноси ўзгариб, аксинча чиққан экан.

Алишер Навоий аҳли фозилларга қараб:

— Кўзимни кўр қилганлар кўр бўлсин! — дебди-да, хаттотга жавоб бериб юборибди.

¹ Араб имлосида «з» нуқтасиз ёзилса «р» бўлиб қолади.

ШОИР ЖИЛОВДОРИ

Ҳазрат Алишер Навоий «Хамса» деган китобини ёзиб тугатиб, дўсти султон Ҳусайннинг олдига борибди. Қўлидаги тугунни очмасдан унга берибди.

— Бу нима?

— Очинг, кейин нималигини биласиз.

Ҳусайн Бойқаро тугунни очибди. Қараса китоб эмиш. Бунда Алишер Навоий:

— «Хамса»нинг сўнгги саҳифасига ҳозиргина нуқта қўйдим-да, энг аввало қадрдон дўстим кўрсинлар деб султонларнинг султони сизга олиб келишга журъат этдим,— дебди.

Қўлидаги китоб билан Алишер Навоийнинг сўзларидан ҳайратга тушган Ҳусайн Бойқаро Ҳиротдаги ҳукамою уламо, шоиру фузало, созандаю хонандаларни, дунёда тенги йўқ боғ—«Боғи Ҳусайний»га йиғишни амр этибди. «Подшонинг амри вожиб» дейдилар. Ҳусайн Бойқаронинг юлдузни кўзлар зўр араби оти бўлиб, халқ уни «Султон от» деб атар экан. Узиям жудаям ўйноқи, қамчи тегар-тегмас кўкка сапчиркан. Султондан ўзгани ёнига йўлатмас экан. Олдиндан келганни тишлаб, ортидан келганни тепаркан. Шу туфайли унга эгаржабдуқ уриш, ем-хашак беришни эгаси бажарар экан. Бир пайт Ҳусайн Бойқаро сайсхонага кириб отини эгарлаб чиқибди-да, Алишер Навоийга рўбарў бўлиб;

— Бўз отга мининг,— дебди. Шоир отда кўп юрган экан-у, бунақасини минмаган экан. Чўчибди.

— Йўқ, минмайман,— деб султоннинг сўзини рад этибди.

Ҳусайн Бойқаро яна:

— Отга мининг,— дебди.

— Минолмайман. Негаки, юввош отнинг устида зўрға ўлтироламан-у, бу асов отлар султониға... Йўқ, бу отга миннишдан мени фориг этинг.

— Минасиз, дедим, минасиз,— сўзида туриб олибди Ҳусайн Бойқаро.

Кейин Алишер Навоийни отга миндиришга кўндиролмаслигига ақли етиб бошқача йўл тутибди.

— Мавлоно,— дебди дўстига қараб,— қани, айтингчи, шоҳнинг амри недур? Машойихлар подшонинг амри вожиб деганларми?

— Ҳа,— дебди Алишер Навоий.

— Шундай экан, бас, Хусайн сизга ким бўлади?— сўрабди подшо.

— Дўстим Хусайн юртимизга султондир.

— Юртга султон эканман, сиз ҳам менга тобе фуқаросиз. Шундай экан султонингиз амрини бажаришдан бош тортишингизнинг боиси недур?

Гап шундай давом этаверса қизаришиб қолиб, ўртага совуқчилик тушишига ақли етган Алишер Навоий: «Бор-э, таваккал, нима бўлса бўлди», қабилида иш тутиб:

— Ҳа, майли, дўстлигимиз ҳурмати амрингизни бажарганим бўлсин,— деб султоннинг отига минишга рози бўлибди. Хусайн Бойқаро дўстининг қўлтиғидан олиб, отга ўтқазибди-да, бир қўлида унинг жиловидан тутиб, иккинчи қўлида шоир «Хамса»сини ушлаб, «Боғи Хусайний»га кириб борибди. Алишер Навоийни «Султон от» устида, Хусайн Бойқарони унга жиловбардор бўлиб пою пиёда келаётганини кўрган вазиру уламо ҳамда аҳли фуқаро ҳангу манг бўлиб, турган жой-жойида қотиб қолибди. Шу тарзда, яъни Алишер Навоий отнинг устида-ю, Хусайн Бойқаро унга жиловбардор бўлиб йиғинни айланиб чиқибди. Султон пиёда юриб, тахт ўрнатилган жойга борибди. Подшоҳ жиловдор бўлса-ю, шоир отда юрса-я. Бу қандай гап?! Нима бало, худо Султонни ҳушидан жудо қилганми? Тахтга Алишер Навоийни ўтқазмоқчими? Ё алҳазар, ё алҳазар? Султоннинг бу қилмишига не демоқ керак?— деган фитнафасод, шивир-шивирлар эшитила бошлабди.

— Аҳли фуқаро, султонлик сўзим қулоқ бериб эшитинг. Шоиримиз Алишер Навоийни «Султон от»га миндириб, унга жиловдорлик қилганим сабабини англаб қўйинглар, токи подшоҳимизга нима бўлди, деб ҳайрон бўлманглар. Дўстим Алишер ўз «Хамса»ларини ёзиб тугатиб, бизга лутфан тақдим этдилар, бу билан зўр илтифот кўрсатиб, беҳад шод қилдилар!— дебди Хусайн Бойқаро.

Шу пайт:

— Офарин! Офарин! Шоир Алишернинг қўллари асло дард кўрмасин! Умрлари боқий, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин!— деган хитоблар янграбди.

— Мен сизларга ким бўламан?— бирдан сўраб қолибди Хусайн Бойқаро ўлтирганлардан.

— Юртимиз султонисиз,— жавоб берибди ўлтирганлар.

— Бўлмаса султонлик сўзим тинглашлар. Ҳа, мен ҳозир сизнинг султонингиз, шу юрт, шу элу элатлар подшосиман. Аммо қаршингизда турган дўстим Алишер элимизнинг келгуси авлод-аждодлар ҳам таъзимда бўладиган султонидир. Мен ана шу ғазал мулкининг султони, улуг шoirга жиловдор бўла олганимдан ўзимда йўқ шодман.

Ҳусайн Бойқаро шундай дебди-да, кўзига ёш олиб Алишер Навоийни қаттиқ қучоқлабди.

ОДАМИ ЭРСАНГ...

Шoir Мир Алишер Навоийнинг ёши бир жойга етганда, кўнгли ҳажг'га боришни истаб қолибди. Юрт султони, дўсти Ҳусайн Бойқаро билан хайрлашиб кетиш мақсадида унинг ҳузурига келибди. Подшо:

— Сиз ҳажга бориб келган кишилардан кўпроқ савоб ишлар қилган мўътабар зотсиз,— деб рухсат бермабди. Султонга нима деб жавоб қайтаришни билмай, Алишер Навоийнинг тозаям боши қотибди.

Орадан бир йил ўтибди. Мир Алишер яна ҳажга кетиш ҳаракатига тушибди. Сафари олдидан дўсти Султон Ҳусайн билан кўришиш учун саройга келибди:

— Сиз билан хайрлашиш учун келдим,— дебди у. Ҳусайн Бойқаро юртнинг нотинчлиги, улус орасида норозиликлар кучайиб кетганлигини айтиб:

— Сизсиз улусни бошқариш қийин. Аъёнларга ишониб бўлмайди, пайимни қирқиш мақсадида бўлади. Дўст деб билсангиз, мени ёлғиз ташлаб ҳеч қаёққа кетмангиз,— деб илтижо қилибди.

Ҳазрати Алишер Навоий нима дейишни билмабди. Ҳажга жўнаб кетаверай деса, юртнинг султони, ёшликдан бирга ўсган дўсти борманг, деб қаршисида туриб ялиниб-ёлворяпти. Шoir бу гал ҳам сафардан қолибди. Лекин «Келаси йил наврўзи оламда албатта сафарга отланаман», деб кўнглига тугиб қўйибди. Бу орада қиш чиқиб, баҳор сепини ёйиб кириб келибди. Ҳамма ёқни наврўзи олам эгаллабди. Алишер Навоий: «Султон жавоб берса ҳам, бермаса ҳам албатта жўнаб кетаман», дебди ўзига ўзи. Подшо хафа бўлиб қолмасин, деб унинг ёшига борибди.

1 Ҳаж — ислом динидаги беш фарздан бири.

— Тинчликми ўзи?— деб сўрабди шогирдидан.

— Тинчликка-ку, тинчлик,— деб жавоб берибди у.

— Бўлмаса бунчалик кўп кишиларнинг шоир кулбасига ташриф буюриши ва алар юзига ташвиш аломатлари соя солишининг боиси не? — деб сўрабди Навоий.

— Буни аларнинг ўзларидан сўрангиз,— деб жавоб берибди шогирди.

Бу савол-жавобдан воқиф бўлиб турганлардан бири:

— Бизни ташлаб сафар ихтиёр қилганингиз ҳақидаги миш-мишлар тўғрими, ҳазратим?—деб сўраб қолибди.

Шоир унга нима деб жавоб қайтаришни билмабди.

Ҳа, сафарга отланганман, деб айтай деса, турган халойиқдан хижолат бўлибди, йўқ деб айтай деса ёлғон сўзлашдан қўрқибди. Уйига келганларга қараб, бошини эгиб, жим тураверибди. Шунда шогирдларидан бири:

— Халойиқ, эшитмадим деманглар, эшитмаганинг бўлса эшит, ҳазратим эртага тонг саҳарда дўст-ошноларига ҳам билдирмай сафарга жўнаб кетадилар,— дебди.

Ҳамма томондан шов-шув кўтарилибди.

— Ҳазратимни бу йўлдан қайтармоқ лозим. Алишер Навоийсиз ҳолимиз не кечади?— деб бири айтса, иккинчиси:

— Нима бўларди, юрт тинчлиги бузилиб, яна ноҳақ қон тўкишлар бошланади,— дебди. Гапга шоирнинг кекса дўсти меъмор Биноий аралашибди:

— Ҳазрат, сафар ихтиёрини тарк этинг. Сизсиз ҳолимиз забун бўлади: ариқлар қазилуви, бинолар қурилиши тўхтаб қолади. Эл боши ғалаён, тўс-тўполондан чиқмайди.

Унинг сўзини бошқаси илиб кетибди:

— Улус масжид деса масжид солдирдингиз, мадраса деса мадраса қурдирдингиз. Сиз бино қилдирган бу ҳаммомлар, кўприклар, ариқлар, ҳовузлар, боғу роғлар, кутубхоналар, савобнинг ўрнини босолмайдими?— дебди кекса темирчи. Яна бири:

— Сиз етимларга — ота, уйсизларга — уй, сувсизларга сув бўлдингиз, сизнинг раҳм-шафқат, мурувватингиздан одамларгина эмас, жониворлар, ҳатто ҳашаротлар ҳам баҳраманддирлар. Шунинг ўзи савоб,— деган экан, чор атрофдан:

— Тўғри айтдингиз, отахон!— деган сўзлар ёғилибди.

— Жўнашингиз аниқми?— деб сўраб қолибди Хусайн Бойқаро.

— Ҳа, бу гал сафардан мени ҳеч ким қайтара олмайди. Ҳатто сиздек азиз дўстиму, юрт султони ҳам.

— Ундай бўлса мен розиман. Майли, дўстим, ҳажга борсангиз бора қолинг. Менинг учун ҳам зиёрат қилинг. Зиёратингиз қабул бўлсин,— деб юзига фотиҳа тортибди. Кейин:— Кетишингизни ҳеч ким билмасин, тунда, яширинча йўлга отланинг,— дебди.

Алишер Навоий дўсти билан хайрлашиб, уйига қараб жўнабди. Кўчасининг бошига етай деганда унга бир йигит ҳамроҳ бўлибди. Бу йигит, шоирларнинг шоири ўзига ўхшаган камбағал етим-есирларга ёрдам қўлини чўзажаклигини кўп эшитган экан-у, аммо ўзини кўрмаган экан. У шоирга салом бергач:

— Сиз ҳам ўша ёққами?— деб сўрабди.

— Уша ёгингиз қаёқ?

— Қаёқ бўларди, Алишер Навоий ҳазратларининг уйига-да,— дебди йигит, аммо гапидан тўхтамабди.— Мен қишлоқда тураман. Утин териб сотиб кун кўраман. Эшитишимча, Алишер Навоий деган киши машҳур шоир, подшоликнинг каттаси бўлса ҳам биздақа ғариб, бечораларга нафи кўп тегиб турар экан. Шу кишидан паноҳ излаб бу ерларга келдим. Энди билсам бу ерга келиб хато қилибман.

— Нега?— деб сўрабди ҳазрат.

— Э, сиз сўраманг, мен айтмай. Ҳали эшитмадингизми? Шоиримизнинг ҳажга боргилари келиб қолибди. Билмадим, бу ёғи нима бўларкн?

Алишер Навоий йигит билан гаплашиб уйига етиб қолганини пайқамай қолибди. Не кўз билан кўрсинки, ҳовлиси одамга тўлиб кетибди. Бу ерда шоирлару ҳофизлар, машшоқлару ҳаттотлар, китоб битарлару тоштарошлар, наққошлару мунаққидлар сингари дўстларидан ташқари нонвою ошпазлар, боғбону темирчилар, аравакашлару ҳаммоллар, хуллас шоирни билган, таниган борки ҳаммаси ҳозир нозир эмиш.

— Ана, ҳазратнинг ўзлари келиб қолдилар!— деб ҳамма унга йўл берибди. Ҳалиги йигит ҳамроҳи Алишер Навоий эканлигини билиб, ҳайратдан ёқасини ушлаб қолибди.

Ҳазрат ҳовлисига тўпланган кишиларни кўриб ҳайрон бўлибди-да:

— Деҳқон бобо ҳақ гапни айтдилар. Ахир ўзингиз:

*Одами эрсанг демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами,*

демаганмидингиз?! Ҳа, сиз ўзингизча сафар ихтиёр қилган бўлсангиз, улус буни кечиктириш ё қолдиришингизни ўтинади.

Алишер Навоий ўйлаб-ўйлаб ҳажга бориш ниятини кечиктиришга қарор қилибди. Одамлар буни эшитиб шоду хуррам бўлиб, уй-уйларига тарқалишибди. Ҳалиги қишлоқдан келган йигитни ҳазрат ўзига фарзанд қилиб олибди.

Ҳозиржавоб Мирали

*Мирали — Мир Алишер Навоий
ҳазратлари ҳақидаги туркман
халқ ривоятлари*

МИРАЛИНИНГ ОТАСИ ҚУРГАН ЮЛДУЗ¹

Хуросон ҳукмдори Султонсуюннинг отаси ҳам катта подшо ўтган экан. Миралининг отаси эса унинг содиқ хизматкорларидан бири бўлган экан. Кунлардан бир кун улу орасида думли юлдуз туғармиш деган миш-миш гап тарқалибди. Улу орасида тарқалган гапдан ҳеч вақт подшолик беҳабар қолмаганидек, бу гапга хабар ҳам зум ўтмай саройга етиб борибди. Подшо ўзининг олиму фузалолари, мулла-имомлари йиғилган катта бир мажлисда думли юлдуз ҳақида гап очган экан, давра аҳлидан садо чиқмабди. Шунда у қуръандозларини чақиртириб, думли юлдуз ҳақидаги миш-мишларнинг рост-ёлғонлигини аниқлаб беришларини буюрибди. Қуръандозлар қуръа ташлаб кўриб, чиндан ҳам бир неча вақтдан кейин думли юлдуз туғажаги ва унинг сирли бир хосияти борлигидан подшони огоҳ этибдилар:

— Подшоҳи олам, думли юлдуз ҳар ўттиз йилда бир марта туғади. Бу юлдузнинг умриям капалак умридек жуда қисқа, атиги бир оқшом юз очади, холос. Кимда-ким ушбу думли ҳилқат жамолини кўришга мушарраф бўлса ва у ботмай туриб ўзининг жуфти ҳалолли ила қўшилса, улардан бир фарзанд туғилгаймишки, бу ер юзида ундан диловар инсон бўлмагай...

Қуръандозлар думли юлдузнинг қайси йил, қайси ойда туғажагига аниқ айтиб берибдилар.

Подшо қўрғонидан бир чақирим наридаги катта тепаликнинг нақ ўртасида баланд минора қурдириб, Миралининг отасига ўша ерда кечаю кундуз киприк қоқмай қоровуллик қилишни буюрибди. Унга кундузи ухлаб, кечаси осмонга тикилиб ётишни, мабодо думли юлдуз кўрингудай бўлса, оёғини қўлига олиб қўрғон томон елшини ва подшони хабардор қилиши лозимлигини уқтирибди.

Миралининг отаси минора устига чиқиб олганча,

¹ Қуръандоз — юлдузга қараб каромат қилувчи.

думли юлдуз туғишини пойлаб ўтираверибди. У киши кўп кутибди, охири бир куни тун ярмидан оққанда, осмоннинг бир чети оқариб кўришибди. Зеҳн солиб қараса, у думли юлдуз экан. Шунда Миралининг отаси мисрадан туша солиб, йўлга равона бўлибди. Шу кетишда бийдек даштдаги серўт қир бағрида дам олиб ётган сурувнинг устидан чиқиб қолиб, қоронғида билмасдан қўйларни ҳуркитиб юборибди. Қўйларининг ҳуркиб, бесаранжом бўлиб, патира-путур тўзғиганини кўрган чўпон «сурувга жондор оралади-ёв», деган ўйда бўрибосар итларига «олҳо, бос!»— дея қичқирибди. Итлар вовиллаганча, йўловчини ўртага олаберибдилар. Саросимага тушган Миралининг отасини итлари кўмагида тутиб олган чўпон:

— Ўғримисан, тўғримисан, ростини айт, кимсан ўзинг?! Бемаҳалда не юмуш билан юрибсан бу Хизирнинг чўлида?— дея сўрабди.

Миралининг отаси итларга луқма бўлмай, тирик қолганига минг қатла шукрлар қилиб, зўр-базўр тушунтира кетибди:

— Мен ўғри эмас, подшоликнинг одамиман. Жон биродар, мени қўйвор! Подшога жуда шошилинч бир хабарни тезда етказмасам бўлмайди.

— Қани айт, билайлик-чи, қанақа хабар экан у. Айтмасанг барибир қўйвормайман!

Ноилож қолган Миралининг отаси қўли билан осмонга ишора қилибди-да:

— Ана, кўрдингми?! Сен умр бўйи чўлда юриб кум ялаган бўлсанг ҳам бунақанги юлдузни ҳалигача кўрмагансан. Унинг хосияти бошқача...— дебди.

Чўпон эсини танигандан бери қўлидан қўймаган таёғига суялганча, думли юлдузга ҳайрон бўлиб тикилиб турибди-да:

— Қанақа хосияти бор экан?— деб сўрабди.

— Кимки шу юлдуз туққаннини кўрса ва дарров бориб заифаси ила қовушса, улардан бир фарзанд бино бўлмайки, кўркамликда ва доноликда ҳеч ким унга тенг келолмас эмиш.

Бу гапни эшитган чўпон сурувини итларга топшириб, таёғини елкасига қўйганча уйига қараб чопиб кетибди.

Миралининг отаси ҳам шоша-пиша қўрғон олдига келиб қараса, қопқалар берк эмиш. У дарвозани қаттиқ қаттиқ ура бошлабди. Шунда ичкаридан дарвозабоннинг дағдағаси эшитилибди:

— Ярим кеча дунёни бузавермасдан, нима арзинг бўлса айт тезроқ, бўлмаса эшикларни очмайман!

Миралининг отаси оёгини қўрга босгандай шошилиб турган эканда, тезроқ қутулай деб унга думли юлдузни кўрсатибди. Унинг хосияти ҳақида сўзлаб берибди. Шунда дарвозабон ҳам қўрган қопқасини наридан-бери очган бўлиб, юлдуз кўрганни киритгач, дарвозани ёпишнIAM унутиб, қўлидаги бир даста калитларни шарақлатганча ўз ҳовлисига қараб югурибди.

Шундай қилиб, бир амаллаб саройга етиб келган юлдуз кўрган подшони бу воқеадан огоҳ этибди. Подшоҳ думли юлдузни кўриб, оғзини очганча, бир оз ашрайиб турибди-да, сўнгра унинг ажойиб хосияти ҳақидаги қуръандозлар қилган каромат эсига тушиб, оёгидаги калишларниям ташлаб, югургилаганча ҳарамига кириб кетибди.

Миралининг отаси кўкка тикилиб туриб, ўзича: «Шошма, юлдузни-ку, кўрган ҳам, хабар берган ҳам каминна бўлса-ю, ўзгалар айшу ишрат билан банд чоғида, менинг бу ерда туришимга на ҳожат?! Миноранинг устида шунча кун мижжа қоқмай, заҳмат чекиб, энди аҳмоқ бўлиб қолавераманми? Кел, менинг пушти камаримдан бир ақлдор ўғил туғилса нима қипти!»— деб ўйлабди-да, кулбаси сари жўнабди.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, подшо яна ўша қуръандозларни чақиртирибди-да, қуръа ташлаттирибди. Улар:

— Ўша думли юлдузни дунёда тўрт одам кўрибди, ана шу тўртовидан тўртта фарзанди қобил дунёга келгай. Уларнинг иккиси қиз бўлса, иккови ўғилдир. Насиб этса, ана шу кокилдор ўғилларнинг бири шоҳаншоҳимизнинг пушти камарларидандир,— дейишибди.

Подшо дам ўзининг ўғил кўражагига суюнса, дам бошқаларнинг ҳам туғилажак болалари ақллиликда уникидан қолишмаслигини билиб, бироз алаmidан сиқилиб, юлдуз кўрганни койий бошлабди:

— Мен сенга нима деб эдим-а?! Бу сир ўртамизда қолсин, уни ёлғиз сену мендан бўлак ҳеч ким билмасин, думли юлдузни кўриш мендан бошқа ҳеч кимга насиб қилмасин демабмидим?! Шунча йил даргоҳимда юриб, тузимни еб, энди бу қилиғинг тузлиғимга тупурганингми?

Юлдуз кўрган подшога таъзим қилиб:

— Подшоҳи олам, бир қошиқ қонимдан ўтсангиз, бунинг сабабини баён қилсам,— дебди.

Подшо рухсат бергач, Миралининг отаси бўлиб ўтган хангомаларни бирма-бир ҳикоя қила бошлабди.

— Султони олам, думли юлдузни кўрганим ҳамоно сизга хабар етказиш учун йўлга тушдим. Шошилиб келаётувдим, чўлу биёбоннинг бир четида саҳро ҳокими ўз қароқчилари билан йўлимни тўсиб чиқди. Улар мени ўртага олиб, агар не хабар билан кетаётганлигини айтмасанг, қўйиб юбормаймиз, деб роса қўрқитишди. Вақт саҳар бўлиб қолган, ўйлаб ўтиришга фурсат борми дейсиз. Хуллас, вақт қисиб келаётганди, саҳро ҳокимининг қўлидан бир амаллаб қутулиб чиқиб, сизни бу сирдан тезроқ воқиф қилмоқ учун бор гапни айтишга мажбур бўлдим.

Ҳазабланган подшонинг кўзлари хонасидан чиқаёзиб:

— Менинг ҳукмим юрадиган жойларда эгалик қилаётган саҳро ҳокими ким экан ўзи?— дея бақирибди.

— Камина қулингизни кечиринг, шоҳаншоҳим! Сиз бутун Хуросоннинг ҳокими мутлақисиз, мамлакатингизнинг сарҳадлари ҳудудсиз. Аммо сизнинг қадамингиз етмаган кенг саҳро яйловларида эса элнинг чўпони ўз ҳукмини ўтказди,— дебди Миралининг отаси.

— Хўп, майли, иккинчиси ким экан?

— Подшоҳимизнинг шаҳри муборақлари баланд кўрғон билан ўралган. Унинг устидан қуш ҳам учиб ўтолмайди. Жанобларининг ҳузурларига тезроқ етишиш учун дарвозабонгаям думли юлдузнинг қуйруғини туттирмакдан бўлак иложим қолмади.

Подшо соқолини силаб ўтириб, бироз ўйланибди-да, сўнгра фалакдан зорланиб:

— Эй бевафо дунё! Мен ким-у, мен билан тақдири қўшилган бандалар кимлар?! Бири чўпон бўлса, бири дарвозабон... Ҳай, майли, бўлар иш бўлди. Энди думли юлдузни кўрган яна бир одам қолди, ўша ким?— деб сўрабди.

— Подшоҳим, сизга хабар берганимдан сўнг, кўшкнинг айвонига чиққан эдим, шу пайт ўша думли юлдуз ўзининг қуйруғини бўйнимга чулғаб, уйимга қараб судради. Тўппа-тўғри олиб бориб, эшигимдан киргизиб, уйимга қамаб кетди. Шу пайт ғойибдан: «Жаноби олииларининг дунёга келажак фарзандлари учун муносиб хизматкор зарур!»— деган нидо келди. Шунинг учун камина қулингиз ҳам ўз ғарибона кулбасида бир ниҳол экинга журъат қилдим.

Орадан тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат, тўққиз

дақиқа ўтгандан сўнг подшодан Султонсуюн, юлдуз кўргандан Мирали, чўпон билан дарвозабондан эса икки қиз дунёга келибди.

МИРАЛИ ВА СУЛТОНСУЮН

Нақл қилишларича, Султонсуюн подшо бўлиб, тахтга ўтиргандан кейин, етти йиллик бож-хирождан бўлган қимматбаҳо жиғасини бошига кийиб, донишманду ақибдорларини, элоғасию вазирларни, қуръандозу мунажжимларини ўз атрофига тўплабди. Аркону давлатга эга бўлган ёш шаҳзода Эрону Туронга қўшин тортиб, тез орада у ерларни забт этиб олибди. Шундан кейин саройига қайтиб келиб, ғалаба нашидасини суриш билан банд бўлган шаҳзода ўз ғалабаларидан мағрурланиб: «Бутун дунёни тахтим пойига бўйсундирдим! Энди сира армоним қолмади?»— деб айшу ишратга берилиб кетибди. Шаҳзоданинг туну кун зиёфатдан боши чиқмай, давлат ишлари билан қизиқмай қўйганлигидан сарой аҳли ташвишга туша бошлабдилар. Шунда оппоқ соқоли кўксига тушган нуроний чоллардан бири:

— Шаҳзодам, бир қошиқ қонимдан кечсангиз, бир арзим бор эди, шуни айтсам,— дебди.

— Кечдим, айт!— дебди Султонсуюн.

— Олампаноҳ, сиз ҳали жудаям ёшсиз, сизга манманлик ярашмайди. Ер юзи оёғим остида деб кўпам керилаверманг, бу дунёда сиздан ақллироқ одамлар ва сизга бўйсунмайдиган элатлар сон мингта. Бутун оламни забт этаман деган Искандардек жаҳонгирлар ҳам бу кўҳна дунёнинг поёнига етолмаганлар...— дебди оқсоқол.

— Ҳали менга бўйсунмайдиган эллар ҳам бор эканми?— Султонсуюн шундай деб қўлидаги май тўла косани отиб юборибди-да, донишмандга қараб ғазаб билан бақирди:— Қаерда экан ўша бебош эл?! Эр-тагаёқ қўшин тортиб бориб, ўша бадбахтларнинг бошида ёнғоқ чақмасам отимни бошқа қўяман!

Донишманд чол подшога насиҳат қилиб ётиғи билан тшунтира бошлабди:

— Султоним, дунё кўрган савдогарлару элма-эл кезган сайёҳларнинг айтишларича, Болқон тоғларининг этагида пўлаттанлилар деган бир элат яшар эмиш. Ҳеч кимга бўйсунмайдиган, қўрқмас ва баҳодир пўлаттанлиларнинг сардори уч ака-ука эмиш. Ана шу оғаниларнинг ҳар бири бир касбнинг моҳир устаси дейишади.

Каттаси деҳқонман деганнинг пири бўлса, оҳангарликни касб қилиб олган ўртанча сардор қўлига тушган ҳар қандай темирга жон солармиш. Қиличбозлик борасида элоғаларнинг кенжасига тараф топилмас экан. Шунинг учун ўша элат ҳеч қандай жаҳонгирга бўйин эгмаган, ҳатто сиздек шоҳи жаҳонни ҳам назар-писанд қилмасмиш.

— Ундай бўлса, уларга ўзимнинг кимлигимни кўрсатиб қўяман ҳали. Ҳозирча мендан ақллироқ одам кимлигини айтиб беринг, билайчи, у ким экан?— деб сўрабди Султонсуюн.

— Бундан бир неча йил бурун бир ўғлон дунёга келган эди. У ҳозир сизга ўхшаб, ёшгина йигит, аммо вақти-соати етиб улғайса, ақли камолатда ва диловарликда бу дунёда унга тенг келадиган одам топилмайди.

— Қаерда экан ўша бўлғуси донишманд?

— Султоним, минг афсуски, у боланинг исмиям, истиқомат қиладиган гўшасиям маълум эмас. Уйлашимча, уни излаб овора бўлиб юришнинг ҳожати йўқ. Бир кунмас-бир кун унинг ўзи олдингиздан чиқиб қолса ажаб эмас,— дея жавоб берибди донишманд.

— Ҳай, майли, у болани вақти келса ахтариб топармиз, бўлмаса унинг ўзи бир жойдан чиқиб қолар. Аввал бебош пўлаттанлиларнинг адабини бермасам бўлмайди. Бугуноқ қўшин тортиб бориб, уларнинг қалъасини кун-паякун қилиб, ер билан яксон этаман. Қишлоқларининг кулини кўкка совориб, ўғил-қизларини ўлжа қилиб, олдимга солиб ҳайдаб келаман,— деди Султонсуюн.

У дарров лашкарбошиларни тўплаб, фармон берибди. Ҳаш-паш дегунча лашкар асасаю дабдаба билан йўлга тушибди. Донишмандлар Султонсуюннинг шошқалоқлигидан ташвишланиб:

— Ҳазратим, қўшин тортишга шошилманг! Беҳуда қон тўкилмасин, шунча одамни нобуд қилишдан не фойда? Аввал ўша элнинг сир-асрорини билайлик, енгилмаслигининг сабабларини аниқлаб кўрайлик. Ахир кенгашли тўй тарқамас, деганлар. Аркону давлат билан бамаслаҳат ўйлашиб иш қилган маъқул. Сиздан аввал ҳам неча-неча жаҳонгирлар пўлаттанлиларга ўз ҳукмининг ўтказмоқчи бўлиб уриниб кўришган, аммо ҳеч қандай подшо уларнинг қалъасига остона ҳатлаб киролмаган-ку?! Жаҳл чиқса ақл қочади, ўйламай-нетмай иш қилиясиз, тагин шу сафар панд еб қолманг, шоҳим?!— деб подшонини йўлдан қайтаришга кўп уринибдилар.

бир айланиб келайлик,— дебди-да, ўзи уст-бошларидаги чангни қоқиб, ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб, уч-тўртта амалдорлари билан шу яқин-ўртадаги овуллардан бирига қараб йўл олибдилар.

Подшо от қўйиб бораётган экан, қишлоққа етай деб қолганда бир тепаликнинг устида ўтирган болага кўзи тушиб қолибди. Ут-ўланларни ўриб олинган ширдай яп-ялағоч тепаликнинг устида ўтирган бола, бехосдан келиб қолган суворийларгаям қарамай, ўз иши билан машғул бўлаверибди. У бир қўлидаги ёрти қоқ понни қарс-қурс чайнаб, чўнқайиб ўтирганча, ён-верига чўплар орасини титкилаб, қора чигирткаларни топиб ўлди-рар экан. Унинг шаҳзоданиям назар-писанд қилмай, ўзи билан ўзи овора бўлиб туришдан ажабланган Султонсуюн от бошини буриб, боланинг устига келибди:

— Бу нима қилиқ, йигитча?— деб сўрабди шаҳзода.

Йигитча ялт этиб орқасига қараса, тепасида совут-қалқони ярқираган бир неча суворий туришибди. Қийим-бошлари оппоқ чангга беланган, бу отлиқларнинг юз-кўзларига қараб бўлмас, нақ гўрдан чиққан гўрковга ўхшармиш бари. Йигитча бир тишлам нонни оғзига солиб чайнар, қўлидаги чўпи билан эса ўтлар орасини титкилаб чигиртка ахтаришни давом эттираркан:

— Тоғамникига кетаётувдим, йўл-йўлакай тойимни минги қиляпман,— деб жавоб берибди.

Султонсуюн «бу боланинг эси жойидамикин ўзи?»— деб ҳайрон бўлиб, яна сўрабди:

— Эсинг жойидами, ўзи, йигит?! Бу ерда от ҳам, той ҳам йўқ-ку! Муштдек бошинг билан бизни алдамоқчи бўляпсанми ҳали?

— Тўғриси айтсам, уйимизда от билан той тугул минишга ярагулик бирорта эшак ҳам йўқ,— деб жавоб берибди йигитча.

— Бўлмаса нечун ёлғон-яшиқ гаплар билан бошни қотирасан? Нима иш қилаётганингни кўрганимдан кейин сўрадим-да!— дебди Султонсуюн.

— Сиз кўриб-билиб турган нарсангизни сўраганингизда мен ҳам бир ола тойчоқ минсам минибман-да! Нима қилаётганимни кўриб-билиб туриб, яна сўраганингиз нимаси, шаҳзода?

Бу ёшгина йигитчанинг ўзини туттиши, саволларга шарт-шурт жавоб беришидан Султонсуюннинг оз-моз энсаси қотган бўлсаям, лекин унга нима дейишни биллолмай бироз сукутга кетибди. Сўнгра қамчисининг дастаси билан эгар қошига «тирк-тирк» уриб туриб:—

Султонсуюн ўзича қайсар одам эмасми, шу чоғда донишмандларнинг гапи қулоғига кирадими дейсиз? Аркону давлат кўп айтиб, оз эшитибди, барибир подшо ўз билганидан қолмабди. Лашкар қўрғондан чиқиб, сафарга отланибди.

Лашкар йўл юриб, йўл юрсаям мўл юриб, қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган бир саҳройи кабирнинг қоқ ўртасига етиб борибдилар. Чор-атроф қипқизил чўл, бирорта гиёҳ кўринмайди. Узоқдан бир тоғнинг қораси кўринган экан, Болқон деганлари шу тоғ бўлса керак, деб ўйлаб, ўша тарафга йўл олибдилар. Бир неча кун юргандан кейин озик-овқатлари ҳам сон бўлиб, ичарга сувлари қолмай, тоза ҳолдан тойган лашкар ахири ўша кўринган тоғнинг этагига етиб борибди. «Хайрият, бу чўлистоннинг ҳам охири бор экан-ку! Очилик ва сувсизлик азобидан қутулдик, энди шу ерда уч-тўрт кун дам олайлик», деб ўйлаб туришган экан, бирдан отларнинг дупур-дупури эшитилибди. Қий-чув кўтарилиб, пўлаттанлиларнинг отлиқлари ҳориб-чарчаб чўлдан чиққан қўшин устига яъжуж-маъжужлардек ёпирилиб келибдилар. Саросимага тушган Султонсуюннинг лашкарлари «Қочган қутулар, қолган тутилар!»— деб орқа-олдига қарамай қочибдилар. Султонсуюн омон қолган қўшиннинг олдига тушиб, тўс-тўполон билан шу қочиб боришида, йўлдан адашиб кетиб, Мари ҳокимига қарашли қишлоқлардан бирининг устидан чиқиб қолибди. Подшо бир тўқайнинг ичига кириб паналамоқчи бўлибди. Бундоқ ортига қараса, чанг-тўзон ичида қочиб келаётган лашкарларнинг сон-саногини йўқ, отлиқлари бири-бирини қувиб, пиёдалари эса жон турганда қилич-қалқон чикора деб яроғ-аслаҳалариниям ташлаб қочиб келяптилар. Душман суворийлари қувишни бас қилиб, орқасига қайтиб кетганини, осмону фалакни тутиб кетган тўзон ўзининг қочиб келаётган лашкарлариники эканлигини билган Султонсуюн ёнидаги вазирларидан бирига:

— Мариликлар бизнинг пўлаттанлилардан енгилиб, шармандаи шармисор бўлиб қочиб келаётганимизни билишса, уларнинг олдида бир пулчалик ҳам обрўйимиз қолмас. Меҳмон қилиш нари турсин, балки юзимизга қора суртиб, қиличларимизни бўйнимизга осиб, отимизга чаппа мингазиб, Ҳирот томонга ҳайдаб юборарлар. Шунинг учун лашкарларнинг орқа-олди етиб келсин, қолган-қутган одамларни тўплаб, шу тўқайда кечаси хангома қилиб ётинглар. Биз шу кўринган қишлоқни

— Овулнинг нарёғидаги ҳув ўша пастак уйни кўр-
япсизларми? Уша қирқ найзали кунгурадор уй бизни-
ки,— дебди.

Султонсуюн ўзича: «Бу болада бир ҳикмат борга
ўхшайди. Кел, шунинг уйига бориб, аҳволини билайин,
ота-онаси кимлигини кўрайин. Гап-сўзлари хўп маъно-
ли, эс-ҳушли кўринади. Вақти келиб жуда ақлли ва
диловар одам бўлиб етишса ажаб эмас», деб ўйлабди-
да, бола кўрсатган томонга йўл олибди.

Бориб қарасаларки, қишлоқнинг четидаги уй бола
айтгандан ҳам хароб, кигизлари эскириб, титилиб кет-
ганлигидан уйни базўр ёпиб турар, кигизнинг йиртиғи-
дан ўқлари кўришиб турармиш. Буни кўрган шаҳзода
ўзича: «Боланинг қирқ найзали кунгурадор уй»и шу
бўлса керак», деб ўйлабди. Булар яқинроқ бориб, энди
отдан тушмоқчи бўлиб туришган экан, шу маҳал уйнинг
ёнидаги бостирма тагида ётган ола кўппак уларнинг ол-
дига вовуллаганча югуриб чиқибди. «Оббо, боласи туш-
магур-эй, деб ўйлабди Султонсуюн, ола тўнли кайво-
нисиям айтганича бор экан. Агар эгаси чиқмаса ҳали-
вери жағи тинадиганга ўхшамайди».

Уёқ-буёқни қарашса, уй олдида кундаков қилиб таш-
ланган тўнкалар қатор турганмиш. Шаҳзода йигитча-
нинг айтган гапларини эслаб мийиғида кулиб қўйибди.
Вазирлар бир камбағалнинг уйига меҳмон бўлиб кел-
ганларига юз пушаймонда экан, итни кўриб, отлари-
дан тушолмай, роса энсалари қотиб, хуноби ошган
эмасми, подшонинг кулганини кўриб, жаҳллари қўзиб-
ди:

— Бизни кучукка талатиш учун бу ерга бошлаб
келганмидингиз, шаҳзодам?! Яна устимиздан кулганин-
гиз нимаси?— дебдилар.

Султонсуюн:

— Йўқ, мен бошқа нарсага куляпман. Ёдингиздами,
ўша йигитча уйимизнинг олдида оқ соқолли буваларим
ўтиришибди, сизларни кутиб олиб, отларингизга жилов-
дор бўладиган ўшалар, деган эди. Ана қаранглар-а, ма-
на бу мўйсафидлар офтобда туравериб, пўсти оқариб
кетибди,— дея кундаларни кўрсатибди шаҳзода. У
шундай деб шартта отдан тушиб, кундалардан бирига
отини боғлабди. Буни кўрган вазирлар ҳам ноилож би-
рин-кетин отларидан тушишибдилар. Иззатталаб вазир-
лардан бири, подшонинг бу ишидан норози бўлиб:

— Бу ғариб кулбанинг эгаси бир камбағал одам
бўлса керак, ҳойнаҳой, унинг супрасига сичқон кирса

Очиги, сенинг бу ўтиришингни кўриб ҳайрон қолдим. Хожатга ўтирганда нон ейиш одобдан эмас-ку ахир?! Сен эса қўлтигинга яримта нонни қистириб олиб, қаре-қурс чайнаёпсан. Бунинг устига, одам деган бир жойга ўтиради, сен бўлсанг қора чигиртка ўлдираман деб сурила-сурила шунча жойни айланибсан. Умрим бини бўлиб сендақа ғалати одамни учратмагандим. Шунинг учун бу аҳволингни кўриб, ҳайрон қолдим. Бундай ўтиришининг боиси недур, йигитча?— дебди.

Бола таёғини тапиллатиб яна уч-тўртта чигирткани ўлдирибди, сўнг бир тишлам нонни оғзига солиб, ўша ўтиришини бузмай жавоб берибди:

— Мана, шаҳзодам, ўзингиз кўриб тургандай, эскисини чиқариб, янгисини соляпман. Шу орада вақт топиб душманларимнинг ҳам адабини беряпман.

Шаҳзода боланинг гап-сўзларига ажабланиб:

— Уйингизга борсак, меҳмон қиласизларми?— деб сўрабди.

— Бош устига, шаҳзодам! Меҳмон отангдан улуғ, деганлар. Бемалол бораверинглар, уйимизнинг тўри сизники.

— Сизларникига борсак, отимизни тутадиган жилворд топилармикин?— деб сўрабди Султонсуюн.

— Уйимизнинг олдида оппоқ соқолли буваларим қатор бўлиб ўтиришибди, келган меҳмонни кутиб олиб, отларини боғлайдиган ҳам ўшалар,— дебди.

— Жуда саз! Унда бизнинг олдимизга чиқиб хуш келдинг дейдиган одам ҳам бор экан-да!

— Ҳа, бир ола тўнли кайвонимиз бор, ўзиям ичи тўла гап, нақ бир қоп ёнгоқ дейсиз, сизларни ўша кутиб олади. Ўзиям жуда қадр билгич, келган-кетганинг кўнглини олмай, жўнатмайди.

— Уҳ-хў! Ўша кайвонинг ўтган-кетган гаплардан гурунг берса, ҳечам зерикмас эканмиз-да! Энди, сўраганинг айби йўқ, очиги уч-тўрт кундан бери туз тоганимиз йўқ. Қоринлар ҳам пиёзнинг пўсти бўлиб кетди-ёв. Биз борсак, бирорта қўй-пўй сўясизларми ўзи?— деб сўрабди яна Султонсуюн.

— Уёғидан кўнглингиз тўқ бўлсин меҳмон! Камбағал бўлсак, ҳам, саховатли одамларданмиз. Сизлар борсангизлар топсак бирни, топмасак иккени сўяремиз-да!— деб жавоб берибди бола.

— Уйларингиз қайси томонда?

Бола ўрнidan туриб, уёқ-буёғини тузатибди-да, қўлидаги таёғи билан қишлоқ томонни кўрсатиб:

сиз, ахир нонни ушатиб оз-оздан, шошилмасдан есангиз бўлмайдими?— дебди.

Буни эшитган Султонсуюн ўзича ўйлабди: «Бу бола менинг пўлаттанлилардан енгилиб қочиб келаётганим-ни қаёқдан билибди экан-а? Шошма, шошма, ноннинг ўртасига панжа урмасдан, бир чеккасидан ушатиб ейиш керак, дейдими? Наҳотки, бу билан боши бириккан элатни бўйсундириш қийин, уларнинг орасига ифво солиб, бир-бирига қарши қўйилса, ўшанда ҳар қандай элатниям забт этиш мумкин демоқчи? Ҳа, эл оғзи ола бўлса, душманиям ола бўлади, деб бежиз айтишмаган экан-да!»

Йигитча ҳали жуда ёш, бунинг устига бирда-ярим-да Ҳирот султонини кўрган бўлмаса, қаршисида ўтирган шаҳзода Султонсуюннинг ўзи эканлигини туш билиб ўтирибдими? Аммо унинг отаси кўпни кўрган, ақлли одам бўлиб бир вақтлар подшонинг отасига хизмат қилган экан, бир кўришдаёқ уйига нақ Султонсуюннинг ўзи қадам ранжида қилганлигини билган экан. Шунинг учун ўғлини секин туртиб қўйиб:

*Кишининг айбини юзига солма,
Бегуноҳнинг сирин оламга ёйма!*

— деб шеър ўқибди.

Бола кўзларини жавдиратиб дам меҳмонларга, дам отасига қарабди-да, «Ҳар нима бўлса, султон кўнгли нозик бўлади, тагин айтган гапим кўнглига оғир ботган Сўлмасин-да ишқилиб!»— деб ўйлаб айтган гапига афсусланибди. Султонсуюн эса: «Бу бола муштдеккина боши билан шунча гап билса, эртан-мертан улғайгач қанақа бўларкин? Вояга етса шундан ақллироқ одам бўлмайдиганга ўхшайди», деб ўйлабди.

Меҳмонлар шу оқшом бу ерда ётиб қолибдилар. Эрта билан тонг саҳарда нонушта қилиб кетадиган бўлибдилар. Султонсуюн йўлга чиқиш олдидан боланинг отасига қараб:

— Рухсат берсангиз, ўғлингизни ўзимиз билан бирга олиб кетсак. У подшоликка муносиб экан. Ўғлингиз бизнинг даргоҳимизда юрса, одам бўлади,— дебди.

— Шу зиғирдаккина боладан подшолик одами чиқадими? Бу ҳали она сути оғзидан кетмаган бир беақл бола-да, оғзига келган гапни ўйламай-нетмай гапираверади. Тақсир, кўзимнинг оқу қораси, суянган тоғим шу ёлғиз болам, уни олиб кетманглар,— деб боланинг

тумшуғи оқарадиганга ўхшамайди. Султоним, бу қишлоқда нима кўп, оқ уйли бой кўп экан. Ҳалиям бўлса, ўша боёнлардан бирининг уйига тушайлик. Бизни иззат-икром билан кутиб олиб, хизматимизни қилар. Уч-тўрт кун дам олиб, меҳмон бўлиб вақтимизни хушлаб кейин юртимизга қайтардик,— деб тўнғиллабди.

— Йўқ,— деб эътироз билдирибди Султонсуюн,— Ҳалиги бола бехислат эмасга ўхшайди. Унинг гап-сўзлари кўп маъноли, у айтган гапларнинг тагига етмасдан ҳеч қаерга кетмайман.

Алқисса, вазирлар қанча гапришмасин, шаҳзода унамабди, шу ерга тушадиган бўлибдилар. Бир маҳал боланинг ўзи ҳам буларнинг орқасидан етиб келибди. Боланинг отаси уйдан чиқиб, меҳмонларни очиқ чеҳра билан кутиб олиб, ичкарига таклиф қилибди. Шаҳзода аркону давлати билан ичкари киришса, уйда яғири чиқиб кетган кўҳна шолчалардан бўлак ҳеч вақо йўқ экан. Меҳмонларнинг олдига дастурхон ёзилиб, нон-чой қўйилибди. Битта-яримта семизроқ тўқли топилса қарз-қаволага олиб сўймоқчи бўлган ота-бола бутун овулни айланиб чиқишибди. Шу кунларда ҳамманинг моли яйловда бўлгани учун, қўни-қўшнилardan бирор-та қўй топилмабди. Уларнинг қўрасида елини етилиб қолган бир бўғоз эчки бор экан, сурувга етишиб юролмайди деб яйловдан олиб қолишган экан. Йигитчанинг отаси ўша эчкисини ноилож сўйишга мажбур бўлибди. Эчкининг қорнини ёриб кўрсаки, ичидан каттагина улоғи чиқибди. Улоқча жон талвасасида типирчилаётган экан, унинг ҳам бошига пичоқ қўйилибди.

Бу воқеани кузатиб турган Султонсуюн ўзича: «Боланинг, топсак бирни, топмасак иккини сўямиз, дегани шу экан-да!»— деб қўйибди.

Бироздан сўнг дастурхон ҳозирланиб, меҳмонларга овқат тортилибди. Ота-бола ҳам уйга киришиб, меҳмонлардан қуйроқда чўккалаб ўтирибдилар. Бир неча кундан бери туз тотмаган Султонсуюн боядан бери қуруқ чой ичавериб ичаклари қулдираб турган экан, дастурхонга қўйилган иссиққина нонларнинг ёқимли ҳиди гуп этиб димоғига урилибди-ю, умрида овқат кўрмаган одамдай дастурхонга ёпиша кетибди. У нонни бир чеккасидан озгина ушатиб ейиш ўрнига, ўртасини ўйиб олиб, оғзига солибди. Шаҳзоданинг нон ейишига разм солиб турган бола:

— Меҳмон, бу қанақаси бўлди? Султонсуюн подшога ўхшаб, беш панжанғизни бирдан оғзингизга соляп-

отаси кўп ялиниб-ёлворибди, йиғлаб-сиқтабди, лекин барибир фойдаси бўлмабди, Султонсуюнга сўзи ўтмабди, айтган гапи ер тутмабди.

Ота қарасаки, бўлмайдиган, Султонсуюн зўрлик билан бўлсаям ўғлини олиб кетадиганга ўхшайди. Шунда у ўғлининг бошини силаб, насиҳат қила бошлабди:

— Болам, подшо халқи кўп золим бўлади, бу кўзи ерга тўймай ўткурлар ёт элларга бостириб бориб, бегуноҳ бева-бечораларнинг уй-жойини вайрон қилиб, экинларини от туёқлари остида пайҳон қиладилар. Гулдек қишлоқларнинг кули кўкка совурилгач, одамлар золимларнинг дастидан уяси бузилган аридек тўрт томонга тўзғиб кетадилар. Зинҳор-базинҳор бунақа ишларга аралашмагин, етим-есирларнинг бошини сила, ёмонларни тўғри йўлга сол, подшоларни инсофга чақирувчи бўл, ўғлим. Одам тугул, ҳатто ерда юрган майда чумолигаям озор бера кўрма! Насиҳатим ёдингда бўлсин, айтганимни қилсанг, сираям кам бўлмайсан. Энди бора қол, ўғлим, йўлинг оқ, тутганинг ҳақ бўлсин, олгини олдирмагин!— деб оқ йўл тилабди.

Меҳмонлар отларига миниб, йўлга чиқаётганларида, йигитчанинг отаси кўрсаткич бармоғи билан тилини кўрсатиб:

— Агар, агар...— деб қўйибди.

Отасининг бу ишорасидан «Тилиннга эҳтиёт бўл, ёмонга сир берма! Тил югуриги бошга бало келтиради!»— деган маънони уққан бола ҳам отасига қарата:

— Отажон, мен бир камбағал одам бўлсам, бирор нима инъом этсалар, магар...— деб жавоб берибди.

Бу гапни эшитган отаси бўлса бошини қуйи солган қўйи:

*— Утма номард кўпригиндан,
Кўй, оқизсин сув сани.
Қочма номард ёнбошида,
Майли, чопсин ёв сани!*

— деб бир шеър ўқибди.

Бу гапларнинг маъносини ота-боладан бошқа ҳеч ким тушунмабди. Султонсуюн уй эгаси билан хўшлашиб, отига қамчи босибди. Бола ҳам вазиру вузаролар билан бирга унга эргашибдилар. Бола ўзича: «Султонсуюн подшо кечагина бошига жиға кийган бўлсаям, ҳалитдан кўзи ерга тўймай, юрт талашиб юрган бўлса, ҳали эл бошига кўп ташвиш соладиганга ўхшайди.

Ўз оёғим билан жаҳолат ботқоқига кириб боргунча, вақт ғаниматда қочиб қолганим маъқул», — деб ўйлаб, йўл бўйи қочишга қулай фурсат кўзлаб бораверибди. Аммо вазирлар: «Бу бола шаҳзодага маъқул бўлди, ўзи шумгина дашт бола экан, яна қочиб-нетиб юрмасин, балога қолиб ўтирмайлик!»— дейишиб, ўзлари отлиқ, бола пақир пою пиёда, бечорани ўртага олиб ҳайдаб келишаверибди. Бола қанча ҳаракат қилмасин, уларнинг кўзидан қочиб қутулишнинг чорасини тополмабди. Атроф бийдек дашт, қочган билан қутулолмайман, шу кўринган тўқайдаги дарахтлар орасига кириб яширинсам, балки тополмаслар, бирорта қашқир-пашқирга луқма бўлди деб ўйлаб, ўз йўлига кетарлар, сўнгра кунни кеч қилиб овулга қайтарман, деб ўйлаб бораётган экан, тўқайга етганда қараса, сон-саноқсиз лашкар отларини совутиб, Султонсуюннинг келишини кутиб ётибди.

Шаҳзода қувғинчиларнинг дамидан халос бўлгандан сўнг бир оқшом ҳордиқ чиқариб, дамдор бўлиб булкиллаб ётган сипоҳиларини изига эргаштириб «Қайдасан Ҳирот шаҳри!»— деб йўлга тушибди.

Булар чанг-тўзон чиқариб, учсиз-қироқсиз чўлда узоқ йўл юрибдилар. Яланг оёқ, эғни юпун бола ҳам булар билан бирга бораверибди. Шу кетишда лашкар бир овулнинг устидан ўтиб қолибди. Султонсуюн шу ерлик чўпонлардан бир даёв эшак сотиб олибди-да, уни болага бериб:

— Ана шу учқур бедов мандан сенга совға бўлсин! Маза қилиб миниб юраверасан. Мана, баҳонада уовли ҳам бўлиб қолдинг,— дебди.

Бола подшо нимага киноя қилаётганлигига яхши тушунса-да, шаҳзода шу эшак баҳонасида уни масхара қилаётганлигига ноилож чидабди. Чунки манзил олис, йўл оғир, ҳалиям шунча йўлни пиёда юриб, оёқлари қавариб кетгани учун эшакка минишдан ўзга чораси йўқлигини тушунибди. Булар яна бироз юрганларидан сўнг Султонсуюн болага қараб:

— Хўш, йигитча, бизнинг совғамиздан мамнунми-сан энди? Тулпоринг қандай экан, усти қаттиқлик қилмаяптими ишқилиб?— дебди.

Эшакнинг эғари йўқлигига ишора қилинаётганлигини тушунган бола бу сафар ҳам индамабди. Шаҳзода эса йўл-йўлакай бу гапни уч-трўт марта устига-устак қайтарибди. «Миннатли ошдан беминнат тош яхши» деганларидек, бола Султонсуюннинг қочириқларини эшитга-

ғига қараб юра бошлабди. Бола эса эшагидан тушмай ўтираверибди. Шунча йўл босиб, қорни очқаган эшак ўтдан бош кўтармас эмиш. У ўтлай-ўтлай Султонсуюннинг орқасидан бораверибди. Подшо яйлов чечакларининг анвойи бўйдан маст бўлиб, айланиб юрган экан, ногоҳон, ўтлар орасида қулф уриб гуллаб турган бангидевонага кўзи тушиб, унга маҳлиё бўлиб қолибди. Гулга қараб анча вақт ўйланиб турган Султонсуюн ортида келаётган боладан беҳабар:

— Гул яқосин чок этиб,
Киймиш қаро тун бўйнина, —

дея ўзича хиргойи қилиб, ўша гулни узмоқчи бўлиб қўл чўзган экан буни кузатиб турган бола:

— Қўл тегизма, қон этар,
Ханжар солибмиш қўйнина!—

дебди.

Буни эшитган Султонсуюн бирдан чўчиб тушиб орқасига қарасаки, бола эшагини ўтлатиб турибди. У боланинг ҳалиям эшакдан тушмаганлигига ҳайрон бўлиб:

— Ҳа, нимага эшакдан тушмаясан?— деб сўрабди.

— Подшоҳи олам, тушиш-тушмаслик менинг ихтиёримда эмас, мана шу ҳаром ўлгурнинг қайсарлиги бошимга битган бало бўлди. Эндигина эл қатори дамимни олиб ҳордиқ чиқараман, деб турганимда бунинг дала айлангиси келиб қолди,— деб жавоб берибди бола. Султонсуюн лом-мим демай, чодирига қайтиб кетибди. Ўша куни шу ерда қолиб дам олибдилар.

Эртаси куни тонг саҳарда уйғонган Султонсуюн чодиридан чиқиб қараса, бутун қўшнни ширин уйқуда. Бола билан эшагидан бошқа майдонда қимирлаган жон кўрипмайди. Шаҳзода бундоқ тикланиб қараса, оёғи тушовланган эшак ўтлаб юрибди. Бола эса қўлида узун таёқ, ўзи билан ўзи бўлиб, нималарнидир чизаётганмиш. Султонсуюн унинг ёнига бориб кўрсаки, бола турли-туман шаклларни чизаётибди.

— Эй, йигитча, каллаи саҳарлаб туриб олибсан. Куйиб-пишиб нима қиялсан ўзи? — деб сўрабди шаҳзода.

Бола таёғига суяниб туриб:

— Шоҳим, шу ерда бир кўшки айвонли қаср қурмоқчиман. Мана бу ерга эшик қурамыз, бу ери эса уй-

ни сайин ғашни келса-да, ноилож, тишини тишига қўйиб, дамнини чиқармай, сукут сақлаб бораверибди. Хуллас, лашкар қош қорайганида бир тепаликка етиб келибди. Ҳамма ўз чодирини тикиб, апил-тапиб чойларини ичишиб, ётиш тараддудини кўрибдилар. Эртаси кун тонг отибди, қўшин яна йўлга тушибди. Шундай қилиб, булар бир неча кун йўл юрибдилар.

Вазирлар йўл бўйи:

— Подшоҳи олам, бу бола сассиқ поданинг орқасидан юрган аҳмоқ чўпоннинг ўғли бўлса, умри бино бўлиб, эгри таёқ билан қумалоқдан бошқа нарсани кўрмаган бўлса, допишманд чол айтган бола бу эмас. Бу ялангоёқни саройга олиб бориб бошингизга урасизми?! Яхшиси, унинг қўлидан эшагиниям тортиб олиб, ўзини ҳайдаб юборинг, овулига қайтиб кетаверсин! — деб жаврайвериб, Султонсуюннинг қулоқ-миясини ебдилар.

Шаҳзода бўлса, ғаламис вазирларнинг ифвосига қулоқ солмабди. Ахири вазирларнинг минғир-минғирларидан тоза жони чиққан шаҳзода уларни уришиб берибди:

— Бўлар-бўлмасга ғийбат қилавермасдан, яхшиси болага кўз-қулоқ бўлиб туринглар. Зинҳор-базинҳор қоча кўрмасин. Агар кўздан қочирсанглар ҳеч қайсинини аяб ўтирмайман, бир бошдан барингни қиличдан ўтказиб, терингга сомон тиқаман!— деб уларга қаттиқ тайинлабди.

Лову лашкар бўрон кўчгандай, яшин учгандай бўлиб яна йўлга тушибди. Булар йўл юриб, йўл юрсалар ҳам мўл юриб, ахири ўт-ўланлар ўсиб ётган кенг ялангликка чиқиб қолишибди. Ғир-ғир шабада эсиб турган яйловни кўриб баҳри дили очилган Султонсуюн:

— Хўп баҳаво, салқин жой экан. Шу ерда бироз дам олиб ўтамиз,— деб амр этибди. Ўзи эса элдан бурун отдан тушиб, тизгинни жиловбардорларнинг қўлига тутқазибди. Яйловнинг уёқ-буёғини бироз айланиб кўрибди-да, яхши бир жойни танлаб туялардан юкларни тушираётган чодирбонларга:

— Менинг чодиримни мана шу ерга тикинглар!— деб буюрибди.

Лашкар шовқин-сурон билан шу кенг майдонга келиб тушибди. Кимдир чодир тикар, кимдир отини тушовлаб ўтлоққа қўйвориш билан банд, хуллас, одам ғиж-ғиж бўлиб бутун майдонни тутиб ётибди. Ҳар ким ўз иши билан овора. Султонсуюн ўтлоқни томоша қилиш учун аста-секин қадам ташлаб, майдоннинг четро-

ломаю икромаларнинг сўзини бир пулга олмади-я?! Мана оқибат, мана оқибат! Қоқ офтобда шунча одам овора бўлиб ер тирнаб ўтирибди. Эрталаб салқинда йўлга чиққанзимизда аллақачон манзилга етиб борармидик», дейишиб ҳалиям подшони ғийбат қилишиб туришган экан. Бола кўзини лўқ қилиб турган бош вазирнинг қўлидан кетмонни тортиб олибди-да, чизиқнинг устини ўзи ковлай бошлабди. Бу орада Султонсуюн ҳам етиб келибди. Бир пайт боланинг кетмони бир нарсага тегиб тарақлабди. Бола ўша жойни чуқурроқ ковлаб кўрса, бир нечта хумлар кўмилган экан. Хумлардан бирининг оғзини очиб кўришса, ичи тўла тилла эмиш. Буни кўрган вазирларнинг оғзи очилиб қолибди. Бола бир ҳовуч тиллани Султонсуюннинг қўлига берибди-да:

— Шаҳзодам, ҳисобли дўст айрилмас деганлар. Мана, эшагингизнинг ҳақини олинг мендан. Уч пуллик эшакни совға қилганингизни миннат қилавериб йўл бўйи қулоқ-миямни едингиз-ку!— дебди.

Султонсуюн қилган ишига пушаймон бўлиб, шу-шу эшак ҳақида қайтиб гап очмабди. Бола тилла тўла хумларни чиқариб олиб, ҳазинабонга топширибди.

Шаҳзоданинг амри билан лашкар кўч-кўронини кўтариб яна йўлга тушибди. Бола бир куни навкарлар билан гурунглашиб ўтириб, гап орасида:

— Подшонинг қирқ вазирию мулозимларининг баридан менинг шу тилсиз эшагим ақллироқ. Оқ салла, кўк салла ўраган вазирларнинг калласидан кундуз куни чиरोқ ёқиб қидирсангиз ҳам зиғирчалик ақл нишонаси топилмайди,— дебди.

Эл оғзига элак тутиб бўладими, бу гап тез орада қўшили орасида тарқалиб кетибди. Очкўз ва ношуд вазирларнинг қилмишларини кўриб-билиб юрган сипоҳилар даврасида ҳар сафар ўша гап айтиладиган бўлиб қолибди. Одам оласи ичида деганларидек, лашкар ичида ҳам подшоликнинг айғоқчилари бўлар экан. Улар боланинг гапига ўнтани қўшиб, оқизмай-томизмай вазирларнинг қулоғига етказибдилар. Бу гапни эшитиб жови халқумига келган қирқ вазир тўнини тескари кийиб, шаҳзоданинг ҳузурига борибди-да:

— Олампаноҳ, сиздек зоти олийларига аркону давлат бўлмиш биз беклар азизми ёки қандайдир таги паст чўпоннинг арзандасими? Бизни десангиз шу ахмоқ саҳройининг қўлидан эшагини тортиб олиб, ўзини ҳайдаб юборасиз. Алифни калтак деб юрган ўша тирранча ўзи муштдеккина бўлатуриб ҳалитдан етти йил

нинг тўри бўлади, ана у йўлакдан хазинахонага кирилади, мана бу ерга эса айвон қурсамми деб турибман,— деб эрталабдан бери чизган чизиқларини бирма-бир тушинтира бошлабди. Шаҳзода ҳам қизиқиб қолиб, эринмай айланиб кўрсаки, бола тап-тайёр саройнинг расмини чизиб қўйибди. У боланинг зеҳнига қойил қолиб, «Айтмовдимми, бу бола бехислат эмас, деб. Гапига қараганда, бу ерда бир сир борга ўхшайди», деб ўйлаб, чодирига қайтиб келибди-да, подшоликнинг ёглиқ паловини еб, шоҳона саруполарини кийган вазирларини ёнига чақириб:

— Бу бола бир ажойиб қасрнинг суратини чизибди. Ана шу чизиқ тортилган жойларни ковлаб белги қилиб қўясизлар. Вақти келса шу ерга бир иморат қурармиз,— деб буюрибди.

— Султоним, сиз бу беақл боланинг гапига ишонманг, бу бетайин саҳройи ҳаммамизни аҳмоқ қилиб, аро йўлда қолдириб сарсон қилмоқчи. Бу тентакнинг бемаъни чизиқларини деб йўлдан қолиб ўтирмайлик. Бу ерлар қип-қизил дашт бўлса, қанча ковлаган билан ҳеч нарса топиб бўлмайди, қайтанга азоб кўрганимиз қолади. Ўзи шусиз ҳам лашкарларнинг тинка-мадори қуриган, одамларни нобуд қилмасдан, вақт ганиматда Хиротга етиб олайлик,— деб вазирлар бири-бирига гап бермай, бидирлашиб, Султонсуюнни айнитмоқчи бўлишибди.

Шунда шаҳзоданинг жаҳли чиқиб:

— Гап битта! Яхшиликча қазувни бошланглар, бўлмаса ҳаммангни дорга торттираман!— деб бақирган экан, вазирларнинг ўтакаси ёрилаёзибди. Улар шошапиша одамларни тўплаб, ишга тушишибдилар.

Подшо амри вожиб деганларидек, аҳли қўшин бир бўлиб, кетмон демай, белкурак демай, қўлига тушган нарса билан қазувга тушиб кетибди. Бир маҳал боланинг бу ер кўшк бўлади деган жойини ковлаётган навкарлардан бирининг кетмони тарақ этиб бир нарсага тегибди. Ковлаб кўришса, ўша жойдан яримта гишт бўлаги чиқибди. Бу ер бир вақтлар йиқилиб, вайрон бўлиб кетган кўшкнинг ўрни экан. Кўшкнинг эшигию айвони, деворларининг ўрни ҳам ҳалиги чизиқларга айнан мос келишини кўриб ҳайратга тушган шаҳзоданинг болага янаям ихлоси ортибди. Вазирлар қирқови тўп бўлиб бола хазинахона бўлади деган жой устида туришган экан, бола яқинроқ бориб қараса, улар ҳалиям ишни бошламай «Бир аҳмоқ боланинг гапи гап бўлди-ю, биздек ал-

чи? — дебди Султонсуюн йигитнинг гапларига ишонқирамай.

— Ҳазратим, эшак жуда итоаткор жонивор, қаёққа ҳайдасангиз бораверади, вазирларингиз бўлса сизнинг буйруғингизни бажаришдан бўйин товлаб, доим ўз билганини қилмоқчи бўладилар. Узингиз бир ўйлаб кўринг-чи, менинг эшагим ақллими ё вазирларингизми? Ҳу ўша олтинларнинг топилишига ҳам аслида шу эшагим сабаб бўлган эди. Уша тепаликка кўнган кунимиз, эшагимни миниб, ўтлатиб юрсам, бирдан унинг туёқлари теккан жой тўқ-тўқ сас бераётганини эшитиб қолдим. Эрта билан туриб, ўша жойни озгина ковлаб кўрсам, кунгурадор кўшкнинг ўрни чиқди. Вазирларингиз бўлса ўшанда мени аҳмоқдан олиб тентакка чиқаришди, ўша ерни ковлаш бефойда дея валдирайвериб қулоқ-миянгизни ейишди-ку! Агар уларда зиғирча ақл-фаросат бўлганида бундай қилишмасди. Шунинг учун ҳам менинг эшагим улардан ақллироқ деганман! — деб жавоб берибди йигит.

Бу гапни эшитган подшо:

— Ана, кўрдингизларми, бу йигит ҳақ гапни айтди! Эшакчалик ақли бўлмаган вазирлардан подшоликка не фойда? Шу гапни қулоқларингизга қуйиб олинглар, — дея вазирларини роса уялтирибди.

Лаби-лунжи осилиб кетган вазирларнинг дами чиқмай қолибди. Аммо қирқ вазир бир кунмас бир кун бу йигитдан ўч олишни юракларига тугиб қўйибдилар.

Султонсуюн чўпон боласининг донолигига қойил қолиб, уни ўзи билан Ҳирот шаҳрига олиб келибди. Бу йигит юлдуз кўрганнинг ўғли бўлиб, оти Мирали экан. Мирали ўқиб, камолга етгач, Султонсуюн уни ўзининг бош вазири этиб тайинлабди. Буни кўрган ҳасадгўй қирқ вазирнинг кўнглидаги алам янгиланиб, Мирали билан ўчакиша бошлабдилар. Мирали билан Султонсуюн бўлса қалин дўст бўлиб қолишибди.

МИРАЛИ БИЛАН САВДОГАР

Бир йили қурғоқчилик қаттиқ келиб, экин-тикинлар қовжираб қуриб қолибди. Тирикчилиги шусиз ҳам бир-нави ўтиб турган деҳқонларнинг аҳволи янаям оғирлашибди. Мирали очликдан тинка-мадори қуриган фуқарога ёрдам бериш учун қишлоқма-қишлоқ кезар, топганини бева-бечоралар билан баҳам кўрар экан.

мадраса тупроғини ялаб, илм олган муллаю забардастларнингизни, вазир-вакилларингизни ҳақорат қилиб, биздек зоти муборақлар борасида бўлмағур гапларни тарқатиб юрганмиш,— деб арз қилибдилар.

Уз вазирларининг қилиғини яхши билган Султонсуюн ундай-бундай деб уларни мурасага келтирмоқчи бўлган экан, аммо вазирлар «ё уни денг, ё бизни!»— деб оёқ тираб қаттиқ туриб олибдилар. Шаҳзода қарасаки, бўладиганга ўхшамайди, жаҳли чиққан вазирларнинг авжи баланд. Шунда Султонсуюн:

— Майли, сизлар айтганча бўла қолсин. Аммо бир шартим бор: яна бир манзил йўл юргач, овулга қўнамиз. Уш қўналға ҳаммангиз менинг чодиримга келасизлар, ўша боланиям айттириб келамиз. Агар у шу гапни айтганлигини бўйнига олмаса ёки айтган гапига исбот келтиролмаса, ўша куниёқ уни даргоҳимдан ҳайдаб юборганим бўлсин. Агарда у айтган сўзига иқроп бўлиб, сизнинг каллангизда эшакникичалик ақл йўқлигини исботлаб беролса, унда ўзингиздан кўрасиз. Хўш, шу шартимга розимисизлар?— деб сўрабди.

Қирқ вазир бирваракайига:

— Бе, ҳеч замонда сассиқ ҳайвон одамдан ақлли бўларканми? Қўлидан келмайди исботлаш, эшагининг донолигини исботлаб берсинчи, кўрайлик. Шарт деган мана бунақа бўпти-да! Биз рози!— деб чувиллашибди.

Юра-юра бир манзилга етганларида Султонсуюн қўнишга ижозат берибди. Лову лашкар чой-пойини ичиб бўлиб, тунашга ҳозирлик кўра бошлабди. Вазирлар овқатгаям қарамай элбурундан султоннинг чодирин олдига йиғилиб, йигитнинг келишини кута бошлабдилар. Икки ясовул йигитни олдига солиб келибди. У пойгакроқда чўккалаб ўтиргач:

— Навкарларим орасида дув-дув гап. Эмишки, сен фалон куни менинг вазирларимни беақл деб ғийбат қилганмишсан. Шу гап ростми?— деб сўрабди Султонсуюн.

— Худди шундай, султоним! Вазирларингизнинг калтафаҳмлигидан аччиқланиб ўша гапни айтганим рост,— деб жавоб берибди йигит.

— Буёғи қизиқ бўлди-ку, қанақасига сенинг эшагинг менинг вазирларимдан ақлли бўларкан. Шунча йил салтанат тузини еб, подшоликка хизмат қилган табаррук зотларнинг калласида наҳотки бир эшакнинг ақли топилмаса?! Бундоқ тушунтириброқ гапирсанг-

зирама чўллардан ўтиб, ахири бир суви қуриб қолган эски қудуқнинг олдига етиб бориб тўхташибди.

Савдогар Миралининг қўлига битта халта билан белкуракни тутқазибди-да:

— Ана шу ерда бир кунлик хизматни қилиб берсанг бас, ҳақингни оласан. Кейин тўрт томонинг қибла, оқ туя кўрдингми, йўқ. Ҳозир белинга арқон боғлаб қудуққа тушираман. Қудуқнинг ичи зах, қоронғи бўлсаям, сен чўчима. Унинг ичидаги бадбўй ҳидлардан кўнглинг айнисаям, бир амаллаб чида, бир кун минг кун эмас. Қудуққа тушгач, унинг ичидан тупроқми, қумми, тошми, қўлингга ниманки илинса, тўрвага ташлайверасан. Тўрва тўлгач, арқонга боғлаб бераверасан, мен юқорига тортиб олиб, мана бу қопларга солавераман. Атиги икки қопгина тўлдирсак бас, кейин сенинг ўзингни тортиб оламан, келишганимиздек, ярим йиллик иш ҳақингни шу ернинг ўзидаёқ қўлингга тутқазаман, — дебди.

Мирали белига арқонни боғлаб, қудуққа тушибди. Алмисоқдан қолган бу қудуқ жуда чуқур бўлиб, ичининг ҳавоси бузилиб, сасиб кетган, бунинг устига бамисоли лаҳаддек қоп-қоронғи экан. Қудуқ тубига оёғи теккан Мирали белидан арқонни бўшатиб ён-верини қараса, ҳеч нарса кўзига кўринмасмиш. Тўрвани ахтариб оёқларининг остини пайпаслаб кўрган экан, одам суякларига қўли тегиб, эти сесканиб кетибди. Суяклар шу қадар кўп эканки, оёқ қўярга жой йўқ экан. Мирали суяк уюмларини кўриб, бу ерда ўнлаб одамларнинг ёстиғи қуриганлигини билиб, юрагига ваҳима тушибди. У савдогардан тезроқ юқорига тортиб чиқаришини илтижо қилиб, қичқирибди.

Қудуқ тепасида турган савдогар:

— Сени ёллаётганимда бошқача иш бор деб айтган эдим-ку! Бир кунга ярим йиллик ҳақ тўлайдиган одам сенга энгил иш буюриб аҳмоқмиди? Ишнинг қийинлигини энди билдингми? Жон куйдирмасанг жонона қайда, тоққа чиқмасанг, дўлона қайда, деган экан машойихлар. Мўмайгина ақча керак бўлса, гапни кўп чўзмасдан чаққон-чаққон ишла, қанча тез бўлсанг, шунча тез қутуласан, ўзингга фойда, — дебди.

Мирали ноилож савдогарнинг айтганини қилишдан ўзга чораси йўқлигини билибди. Қудуқ ичидаги даҳшатли манзарани кўриб, юрагига ваҳима тушган Миралининг қўл-оёғи нақ етти йиллик безгак хуруж қилгандай қалтирармиш. У белига қистириб қўйилган куракчани олиб суякларни бир чеккага сурибди-да, тош ара-

Кунлардан бир кун Мирали Султонсуёвнинг ҳузурига келиб, очликдан шишиб ўлаётган етим-есирларни боқиш учун подшолик омбуридан озроқ галла сўрабди. Султонсуёв бўлса:

— Эсингизни едингизми, Мирали?! Бу йил фуқаро тугул боёнларимизнинг ерида ҳам дон бўлмади. Ўзимизники янаги йилга учма-уч етадимни йўқми, худо билди. Одамларнинг ғамини егунча ўзингизни ўйласангиз бўлмайдами?— деб жеркиб берибди.

Мирали подшодан кўнгли қолиб, камбағалларни боқиш учун оз-моз дон-дун ишлаб келгани узоқ овуллардан бирига йўл олибди. Йўлда кетаётиб хизматкор ёлламоқчи бўлиб юрган бир савдогар билан учрашиб қолибди. Улар йўл бўйи гурунглашиб кетибдилар.

— Йўл бўлсин, биродар?— деб сўрабди Мирали.

— Бир юмуш бор эди,— дебди савдогар,— Агар шу хизматни бажара оладиган савобталаб одамни топсам, унинг ҳар кунига батракнинг ярим йиллик даромадидан ҳам кўпроқ ҳақ тўлаган бўлардим.

Мирали ҳам ўзининг иш қидириб кетаётганини айтибди. Бунини эшитган савдогар «яхши ҳақ тўлайман, мен билан юра қолинг, асло афсусланмайсиз. Атиги бир-кунгина ишлаб берсангиз бас, ярим йиллик иш ҳақини олиб қайтаверасиз, сизни ортиқ ушлаб ўтирмайман», деб балодан-баттар ёпишибди. Шу кунларда эл қатори рўзғордан қийналиб юрган Мирали у-бу топиб келиш учун йўлга чиққан эмасми, ноилож савдогарнинг таклифига рози бўлибди. Савдогар унга атиги бир кунгина иш буюражагини, аммо ана шу бир кун ичида бир дунё бойлик орттириб олиши мумкинлигини айтиб роса огиз кўпиртирибди.

Шундай қилиб, улар йўлга тушибдилар, юра-юра Жайхуннинг қирғоғидаги бир хушманзара жойга етиб келибдилар. Мирали билан савдогар шу ерга қўниб дам оладиган бўлишибди. Орадан уч-тўрт кун ўтгач, савдогар Миралига мурожаат қилиб:

— Шу пайтгача меҳмоним эдинг, мана энди бир кунлик хизматни қилишга бел боғлайдиган вақтнинг ҳам келди, биродар. Сен иккита қопни олгин-да, манави туяга миниб менинг ортимдан изма-из бораверасан. Қолган гапларни манзилга етиб боргандан сўнг маслаҳатлашамиз,— дебди-да, отига минибди.

Савдогар отлиқ, Мирали эса туяда олдинма-кетин йўлга тушибдилар. Йўл юриб, йўл юришсаям мўл юриб, одам юрса оёғи, қуш учса қаноти куядиган жа-

лаш қумни кураб тўрвага сола бошлабди. Савдогар тепада туриб «ҳа бўл-чи, бўл!»— деб халталарни пешмапеш тортиб олиб турибди. Қоплар тўлгач, савдогар Миралидан мамнун бўлиб:

— Баракалла, иш деган мана бунақа бўпти-да! Бирпаслик иш экан-у, сен бўлсанг ваҳима қилаётибсан. Энди арқонни белингга боғла, биродар, юқорига тортиб чиқазай,— деб қичқирибди.

Мирали ҳам «хайрият, бу зимистондан қутуладиган кун ҳам бор экан-ку», деб суюна-суюна арқонни белига яхшилаб ўраб боғлабди. Савдогар инқиллаб-синқиллаб, арқонни торта бошлабди. Қудуқдан Миралининг боши кўриниши билан савдогар унинг қўлига яримта қоқонни тутқазибди-да:

— Ма, ол! Бир кунлик хизматинг эвазига ваъда қилинган ярим йиллик ҳақ мана шу. Энди орамиз очик, нодон!— дея арқонни кесиб юборибди.

Мирали қудуқ тубидаги суяклар уюми устига қаттиқ йиқилиб тушиб, ҳушидан кетиб қолибди. Бир маҳал ўзига келиб қараса, қоп-қоронғи қудуқ ичида ётибди. Ўрнидан турай, деса, белини кўтаролмайди. «Мени бу ерга ажал ҳайдаб келган экан-да. Эҳ, хомкалла, ёш боладай алданиб ўтирибман-а!»— деб ўйлаб, Султонсуюндан ўпкалаб кетиб қолганига юз бора пушаймонлар қилибди. Мирали шундагина ярамас одамнинг тузоғига тушиб қолганлигини тушунибди. У анча вақт хаёл суриб ётиб, ахири: «Бу ерда қанча оҳу-воҳ қилмай, дардимга ҳеч кимса малҳам қўёлмайди. Олма пиш, оғзимга туш деб ўтиргандан фойда йўқ. Бировнинг мададига кўз тикиш ҳам бефойда. Бу Даққи Юнусдан қолган ташландиқ қудуқ ёнидан ҳеч одам зоти ўтадиганга ўхшамайди. Қўл қовуштириб ўтиргунча ҳаракат қилмоқ керак. Ахир чиқмаган жондан умид деган гап бор-ку!»— деб қўлига куракчасини олиб, бор кучини тўплаб, қудуқ тубининг юмшоқроқ жойини ковлай бошлабди. Тезроқ қутилиб кетиш учун вақтни қўлдан бермасдан ишлаш зарурлигини тушунган Мирали енг шимариб ишга тушиб кетибди. У ковлайверибди, ковлайверибди, ахири қудуқнинг туби аста-секин чўкаётганини сезиб қолибди. Уша чуқурчани яна озгина ковлаган экан, бирдан қудуқнинг туби ўпирилиб кетиб, одам сиғарлик туйнук очилиб қолибди. Мирали ўша ковакдан эмаклаб кетаверибди, кетаверибди, бир маҳал қараса, туйнукнинг озига бориб қолибди. Туйнукдан бошини чиқариб қараса, Жайхуннинг бўйига чиқиб қолган экан. Мирали ҳозиргина ўзи

эмаклаб келган ковак бир вақтлар ҳалиги қудуққа сув етказиб берадиган чашма йўли эканлигини билиб, қутулганига шукрона айтиб, дарё сувидан қўл-бетини ювиб, оби-ҳаётдан мириқиб ичиб ҳам олибди.

Аммо Миралининг бу қувончи узоққа бормабди. Чунки бу йўл билан қутулиб кетишга умид боғлаш ҳам қийин экан. Дарёнинг қирғоғи тик қоя бўлиб, унга қўтарилиш, қудуқ деворига тирмашиб чиқиш билан баробар экан. Қояга чиқай деса, ағдарилиб кетиб, сув гирдобига тушиб ғарқ бўлишдан қўрқибди. Орқага қайтай деса, қудуқ ичида уюлиб ётган одам суякларини ўйлаб, юраги орқага тортиб кетибди.

Мирали дарё бўйида қаёққа борарини билмай, ҳайрон бўлиб турган экан, бир маҳал каттакон наҳанг балиқ сузиб келибди-да, Миралига елкасини тутиб:

— Нечун ғамгинсан, эй одамзод? Ундан кўра, кел, устимга мин! Нариги соҳилга ўтказиб қўяман,— дебди.

Мирали кўп ўйлаб ўтирмай балиқнинг устига чиқиб олибди. Наҳанг сув юзида йилдиримдай елиб, кўз очиб юмгунча Миралини Жайхуннинг у томонига ўтказиб қўйибди. Дарёнинг нарёғига омон-эсон ўтиб олган Мирали, балиқдан мамнун бўлиб:

— Раҳмат сенга, эҳ раҳмдил жонивор!— дебди унга миннатдорчилик билдириб.

— Раҳматни менга эмас, ўзингга айт,— дебди балиқ,— Эсингдами, болалигингда ўйнагани дарё соҳилига келиб, ҳамиша менга нон ташлардинг. Мен ҳам сув юзида умбалоқ ошиб сенга ҳар хил ўйинлар кўрсатардим. Сен эса яна мени нон ушоқлари билан сийлар эдинг. Мана, энди иккаламиз ҳам анча ёшга бориб қолдик, лекин ўша яхшиликларингни унутганим йўқ. Ахир сенинг тузингни еб улғайганман, бир кунмас-бир кун яхшиликларингни қайтаришим керак эди-да. Мавриди келган экан, қиёмат қарздан қутулдим. Хайр, энди яхши қол, биродар! Мен ўша сен нон бериб боққан балиқчаман.

Наҳанг шундай дея бир шўнғибди-да, дарё тўлқинлари аро кўздан ғойиб бўлибди.

Мирали бу ғаройиб балиқнинг орқасидан бир зум қараб турибди-да, омон қолганига ич-ичидан суюниб, йўлга тушибди. Йўл-йўлакай Султонсуюннинг олдига боришдан аввал ўша маккор савдогарни излаб топиб, адабини беришга жазм қилибди. Ахтариб-ахтариб кунлардан бир куни ўша савдогарни толибди. Мирали бир шаҳарга кириб борганида бироз тамадди қилиб олиш

учун чойхонага кирган экан, қараса, ўша савдогар уч-тўрт ёш-ялангларни оғзига қаратиб бир кун хизмат қилиб берган одамга ярим йилик хизмат ҳақи беражагини айтиб вайсаб турибди. Мирали ҳам ҳеч нарса билмагандай бўлиб, уларнинг даврасига бориб қўшилибди. Савдогар сўзини тугатиб, совуб қолган чойини бир ҳўплаб:

— Қани, муллажиринг ишлашни хоҳлайдиган марду майдонлар, кўкрагида ёли бор шер юрак йигитлар борми ораларингда?!— деб сўрабди.

Одамлар бир-бирларига қарашиб, маслаҳатлашиб туришган экан, Мирали фурсатни бой бермай, дарров ўртага чиқибди. Савдогар Миралини аввал тунда хизматга ёллагани учун унинг афти-ангорини унчалик эслаб қолмаган экан. Бунинг устига ҳали қудуқдан бирор кимса омон чиқишига кўзи етмаган савдогар Миралини бу ерда соппа-соғ учратаман деб хаёлигаям келтирмасди, шунинг учун Миралини танимабди.

Савдогаар яна ўша аввалиги шарт бўйича Миралини бир кунлик хизматга ёллабди.

Улар туяга қопларни ташлаб, яна ўша эски қудуқнинг ёнига келибдилар. Савдогар Миралининг белига арқон боғлаб қудуққа туширмоқчи бўлибди. Аммо кўр ҳам ҳассасини бир марта йўқотади. Мирали савдогарнинг найрангларидан хабардор эмасми, қудуққа тушмайман деб оёқ тираб олибди:

— Йўқ, тушмайман, тақсир,— дебди у қатъият билан

— Ахир бир кун ишлаб олти ойлик маош оласан, демабмидим, номард! Мен айтган ўша ғаройиб юмушни мана шу қудуқнинг ичида бажарасан. Туша қол энди, кўпам таранг қилаверма,— деб ялинибди савдогар.

— Йўқ, бўлмайди, тақсир! Ишни гаплашаётганимизда сиз билан бунақа келишмаганмиз, менга қудуққа тушасан демагансиз, тўғрими? Ана шу рўйи заминда неки юмуш бўлса буюравернинг, гинг демасдан қилавераман, аммо бу алмисоқдан қолган қудуқнинг ичи нақ жаҳаннамга ўхшайди-ку! Унинг ичига кириб илон-чаёнларга емиш бўлайми? Йўқ, тақсир, олти ойлик маошингиз ўзингизга сийлов, мен ҳали жонимдан тўйганимча йўқ,— деб Мирали қаттиқ тураверибди.

— Мунча ваҳима қилавермасанг-чи, унинг ичида қўрқадиған ҳеч нарса йўқ,— деб кўндиришга уринибди савдогар.

— Ким билади дейсиз, унинг ичига кириб кўрган

бўлмасам. Айтиб бўладими, балки бу ер заҳарли ўргим-чакларнинг уясиدير. Йўқ, тақсир, таваккал қилолмайман.

Савдогар Миралини кўндириш учун аврай бошлаган экан, Мирали унинг сўзини шарт бўлиб:

— Агар қўрқмасангиз аввал ўзингиз бир тушиб кўрсатинг. Кейин, майли, тушсам туша қолай,— деб шарт қўйибди.

Савдогар: «Зап одамига йўлиққан эканман-да, мунча маҳмадана бўлмаса бу баччағар!»— деб ғингшина-ғингшина ўзи қудуққа тушибди. Мирали унга халталарни ташлабди. Савдогар халталардан бирини тўлғизиб, юқорига тортқизибди. Мирали халтанинг оғзини очиб кўрса, бу одий тупроқ эмас, олтин аралаш қум экан. Шу маҳал қудуқ ичидан савдогарнинг:

— Ҳой, биродар, энди менинг ўзимни ҳам тортиб чиқар! — деган овози эшитибди.

— Эй савдогар оға! Тушишга-ку тушдингиз, келинг энди, бир кун минг кун эмас, иш чала қолмасин, ўзингиз битказиб чиқақолинг. Мен юқорида туриб тортиб олаверайин. Шундай зил-замбил халталарни тортиб чиқаришдан кўра қум қазиганингиз яхши эмасми? Қопларимиз тўлсин, кейин ўзингиз бемалол чиқаверасиз,— дебди.

Савдогар ноилож халталарга қум сола бошлабди, Мирали уларни тортиб чиқазаверибди. Иккала қоп олтинли қумга лиқ тўлгач, Мирали савдогарнинг ўзини тортиб чиқармоқчи бўлибди. Қудуқдан савдогарнинг боши кўриниши билан Мирали унинг қўлига яримта кулчани тутқазибди-да:

— Мана бу хизмат ҳақингиз, савдогар оға, баҳузур еяверинг, ош бўлсин! Шунча бегуноҳ бандаларнинг бошини ебсиз, ишқилиб жойингиз жаҳаннамнинг қоқ ўртасидан бўлсин-да!— деганича арқонни кесиб юборибди, савдогар додлаганича қудуқнинг ичига тушиб кетибди.

Мирали қопларни туяга ортиб, ўзи савдогарнинг отига минибди-да, Султонсуюннинг қўрғонига қараб йўл олибди. Миралини кўрган Султонсуюннинг севинчи ичига сиғмай:

— Дўстим, мени очарчиликдан қийналиб қолибди, деб бир туя буғдой олиб келибди-ку! Икки қоп ғаллаин мен илингуна ўзингиз баҳам кўрсангиз бўлмасмиди,— деб кулимсираб, туядан юкни туширтирибди.

— Султоним, бу қоплардаги нарса халқимизниям

очарчилик балосидан қутқаради, қолаверса, сизгаям етиб ортади,— дебди Мирали.

Султонсуюн қоплардан бирининг оғзини очиб қўл тиқиб кўрган экан, бир сиқим нам қум қўлига илинибди-ю, ранги дув оқариб кетибди:

— Мени лақиллатмоқчи бўлдингми, лаънати?! Шунча йил даргоҳимда юриб тузимни еб, энди тузлигимга тупурибсан-да! Икки қоп қумни олиб келиб, аркону давлат олдида мени калака қилмоқчи экансан-да, нонкўр!— дея ўшқириб, қўлидаги қумни жаҳл билан сепиб юборибди. Кейин қоровулларига Миралининг ковушини тўғрилаб қўйишни буюрибди. Султонсуюннинг вазирлари зимдан Миралига кек сақлаб юришган экан, подшо билан Миралининг ораси бузилганидан хурсанд бўлиб, бир-бири билан шивирлашиб, ахири Султонсуюнга Миралини зиндонга ташлашни маслаҳат беришибди. Жаҳли чиқиб турган подшо ҳам «билганларингни қилинглар!»— дегандай қўл силтабди. Миралидан ўч олишга қулай фурсат кутиб юрган вазирлар дарров шоирни зиндонбанд қилишибди.

Ҳазабидан тутақиб кетган Султонсуюн бориб тахтига ўтирибди-да, қўлига ёпишиб қолган қум зарраларини уқалаб туширмоқчи бўлган экан, оёғининг тагида бир нарса ялтирагандай бўлибди. Қараса, қўлидан тўкилаётган нарсалар қум эмас, олтин заррачалари экан. Султонсуюн ўрнидан сапчиб туриб, вазирларнинг изидан югурибди. Миралини зиндонга солиб кўнгли тинчиган вазирлар қоплардаги қумларни кўрган ташқарисидаги бирорта хандакка тўктириш учун уч-тўртта сарбозга уларни орқалатиб саройдан чиқиб кетишаётган экан. Подшо уларни тўхтатиб, қопларни очиб кўрса, унинг ичи қум аралаш олтинга лиқ тўла экан.

Шунда Султонсуюн жаҳл устида Миралини хафа қилиб қўйганини тушуниб, юургиллаганича зиндонга қараб кетибди. У дўстининг қўлларини банддан халос қилиб, қилмишлари учун узр сўрабди.

ПАТИ ЮЛИНГАН ТОВУҚ

Қаҳратон қиш кунларининг бирида Султонсуюн ўзининг вазиру вазаролари билан шаҳар айланишга чиқибди. Шунда улар қаттиқ изғирин бўлишига қарамасдан, кўчаниннг четидаги дўконда ковуш ямаб ўтирган бир косибни кўриб қолишибди. Аркону давлат

этикдўз устанинг ёнидан ўтаётганларида, Мирали Султонсуюнга қараб:

— Шоҳим, ижозат берсалар, шу устага этигимни бирров кўрсатиб олсам, — дебди.

— Шуниям сўраб ўтирибсизми, бемалол кўрсатаверинг. Биз бироз кутиб турамыз, ахир шошилаётган жойимиз йўқ-ку, — деб подшо Миралига рухсат берибди.

Мирали устанинг олдига бориб, курсисига ўтирибди. Сўрашиб бўлгач, муддаога ўтиб, этигини кўрсатиш ниятида эканлигини айтибди. Ҳол-аҳвол сўрашдан бошлаган суҳбат аста-секин қизгин гуруннга айланибди. Мирали савол берибди, уста эса жавоб қайтарибди.

— Учингиз тўртга етмаяптими, уста? Қиш кун исиққина уйда ўтирмай дўконни очибсиз, — дебди Мирали.

— Э, нимасини айтасиз! Қанча уринсам ҳам барибир учим тўртга етмай турибди-да!

— Эсиз, вақтида экмаган экансиз-да?

— Экишга экдим-у, лекин эл ўриб олди-да!

— Дўстларингиз билан орангиз яхшими?

— Дўстларим ҳам аллақачон душман бўлиб кетишган.

— Узоғингиз қандай?

— Узоғим яқин бўлиб қолганига анча бўлди.

— Иккингиз қай аҳволда?

— Иккимнинг уч бўлганига ҳам кўп йиллар бўлди-ёв!

— Бир товуқ юборсам, патини юла олармикансиз?

— Бўдмасам-чи, бунақанги ишни ўринлатаман.

— Яна молни арзон сотиб юрманг-а?!

— Хотиржам бўлаверинг, тўрам, арзон кетмайди.

Шу билан буларнинг савол-жавоб тугабди, бу орада уста ҳам Миралининг этигининг сўкилган чокини тикиб бўлибди. Мирали ҳисоб-китобини қилиб, уста билан ўзи ўртасида бўлиб ўтган ғалати савол-жавобни эшитиб, ҳайрон бўлиб турган ҳамроҳлари олдига қайтиб келибди. Улар яна йўлда давом этишибди. Шу кетишда Султонсуюн пайт топиб, Миралининг юзига айёрона жилмайибди-да, бояги сирли савол-жавобларнинг боисини сўрабди.

Мирали олдинда кетаётган вазирлардан бири томонга имо қилибди-да: «Ана шу вазирингиз бу гапларнинг маъносини қандай тушунар экан, шунини билиш учун уста билан шунақа сирли гаплашдик», деб жавоб берибди.

Султонсуюн ҳам зийрак одам эмасми, гап нимадалигини дарров тушунибди. Чунки бу вазир роса ичи қора бўлиб, Миралининг эл-улус орасидаги обрўси кун ора ошиб бораётганидан ғижинар, иши-пешаси Миралини подшога ёмонлагани-ёмонлаган экан. Шунда Султонсуюн ўша вазирга қараб:

— Айтингчи, тақсир, Мирали билан бояғи этикдўз нималар ҳақида гаплашишди экан? Қани, уларнинг суҳбатидан қандай маъно айира олибсиз, билайлик-чи,— дебди.

Бу саволни кутмаган вазир довдираб, тили калимага келмай, нима дейишини билолмай, чайнала бошлабди. Шунда подшо:

— Шу савол-жавобларнинг маъносини чақсанг, қутулганинг. Мабодо маъносига етмасанг — унда ўзингдан кўр, саройда қорангни кўрсатма. Уч кун ичида билиб келмасанг, молинг талонда, бошинг ўлимда! — деб амр этибди.

Вазир айёрликда не-не тулкиларни йўлда қолдириб кетаркан, бу гал ҳам муғомбирлик қилмоқчи бўлиб, ҳеч нарса билмагандай Миралининг олдига борибди-да, этикдўз билан ораларида бўлиб ўтган савол-жавобнинг маъносини билиш истагида келганини айтибди.

— Яхшиси сиз ўша устани қидириб топинг, унинг олдига борсангиз, менданам тузукроқ тушунтиради.

Вазир ноилж этикдўзнинг олдига борибди. Уста ҳам ҳеч нарсадан беҳабар одамдай бамайлихотир ўз ишини қилиб ўтираверибди. Вазир қуюққина салом берибди, уста алик олибди.

— Эй, келинг, иним! Қани, мана бу ёққа ўтинг! Утирақолинг. Этигингизнинг бизбоп иши чиқиб қолибдими дейман-а? — деб этикдўз ёлғондакамига мулозимат қилган бўлибди. Чунки уста Мирали ваъда қилган «семиз товуқ» шу одам эканлигини билиб турган экан!

Вазир мусофирнинг мушугидай бўйнини қисиб, ўзини бечорахол кўрсатиб дебди:

— Э, йўқ, этигим бус-бутун, ёшўлли! Мен бу ерга кеча Мирали билан ораларингда бўлиб ўтган савол-жавобнинг маъносини билиш учун келдим,— дебди.

— Йўғ-ей, биз унақанги тушуниб-тушунмайдиган гап-сўз гапирганимиз йўқ эди-ку?! Яна худо билади, бирон нарсага тушунмаган бўлсангиз, бемалол сўрайверинг, иним,— дебди этикдўз.

— Очиғини айтсам, ёшўлли, ўша суҳбатнинг бирор сўзигаам ақлим етмади. На Миралининг саволларига,

на сизнинг жавобларингизга тушундим десангиз, ҳеч бирининг мағзини чақолмадим. Подшо бўлса «шу савол-жавобларнинг маъносини билиб келмасанг, бошинг ўлимда, молинг талонда», деб зулм қилди. Энди бутун умидим сиздан, ўзингиз жонимга оро кирмасангиз ҳолим не кечади, ёшулли!— дея ялинибди вазир.

Ҳоли танг бўлган бу калтафаҳм вазир ҳозир ҳар қандай шартгаям кўнишга тайёр эканлигига ақли етган уста:

— Ундай бўлса, гап бундай, иним! Ҳикмат олтиндан қиммат, дейди донолар. Сермаъно сўзнинг қадр-қимматига етмасангиз ҳеч ким сизга ўша савол-жавобларнинг мазғини чақиб беролмайди,— деб ўзини тарозига солибди.

— Эй, отагинам-ей, керакли молнинг нархини суриштириб ўтирмайдилар-ку! Тезроқ айта қолинг, мен ҳам қутулай бу балодан. Қанча бўлса, мана мен, туриб берганим бўлсин!— дебди вазир.

Этикдўз ҳар бир савол-жавобга юз тилладан баҳо қўйибди. Подшо ғазабидан қўрққан вазир ноилож рози бўлибди. Ана шундан сўнг этикдўз ўзининг Мирали билан қилган суҳбатининг маъносини айтиб бера бошлабди:

— Мирали, аввало, менинг қаттиқ совуқда ҳам ишлаб ўтирганимни кўриб, раҳми келиб, бундай қилишга сизни нима мажбур қилди, уч фасл — баҳор, ёз, куз ишлаганингиз тўртинчи фасл — қишловингизга етмадим, деб сўради. Мен эса қанча ҳаракат қилсам ҳам етказолмаётганимни айтдим. Иккинчи сафар, у менинг фарзандларим бор-йўқлигини, бўлса улар менга ёрдам беришадими-йўқми, шуларни аниқламоқчи бўлди. Мен фарзандларим борлигини, аммо уларни эл ўриб олганлигини, яъни ҳар қайсиси ўз оиласи, рўзгори ташвиши билан машғул бўлиб кетганлигини айтдим. Сўнгра Мирали тишларимнинг аҳволи билан қизиқди. Мен унга тишларим аллақачон тўкилиб битган, бирор нарсага чайнасам, оби-зардоб бўлиб жонимга озор беради деб тушунтирдим. Мирали менинг узоқ-яқинни кўриш-кўрмаслигимни билмоқчи бўлганида, кўзларимдан нур кетганини айтдим. Кейинги саволда Мирали оёқларим кучқувватдан қолган қолмаганлигини сўради. Мен эса анчадан буён қўлимга ҳасса олмасам, узоқ-яқинга боролмаслигимни билардим. Шундан кейин аҳволим ночорлигини билган Мирали менга раҳми келиб, бир «товуқ»ни юборсам, патини юла оласанми, деб сўради. Бу иш-

ги қойиллатаман, дедим. Мана, Мирали айтгандан ҳам зиёда қилиб, биттаям патини қолдирмай пок-покиза қилиб юлдим.

Нодон вазир эса тоза хижолат бўлиб, ранги-рўйи бўздек оқариб кетибди. Ҳеч иложи қолмаган вазир яна устага мурожаат қилиб, дебди:

— Ҳа, энди, шунақасиям бўлар экан-да... Келинг, охири савол-жавобнинг маъносиниям айтиб бера қолинг, ёшулли. Бўлар иш бўлди...

— Ақалли шунгаям ақлинг етмадими, нодон?! Ҳолинг шу экан, келиб-келиб Миралидай одамнинг оёғига осиласанми, а? Бунинг нимасини тушунмадинг: Миралининг «молни арзон сотманг!»— дегани бу савол-жавобларнинг маъносини билишга қизиқиб келган кишига жуда қиммат нарх қўй, дегани эди. Мен ҳам камини қўймадим, ҳар бирига юз тилладан-а, яна арзони борми? Хуллас, бизнинг Мирали билан қилган савол-жавобларимизнинг маъноси шу, бу ўзидан бошқани эр билмаган сендай бойваччаларга бир сабоқ, холос. Ана энди, бора қол, йўлингдан қолма!— дебди уста.

Пати юлинган товуқ шўппайиб саройга жўнабди.

ТОШДАН ҲАМ ТЕЛПАК ТИКИБ БУЛАДИМИ?

Бир куни Султонсуюн Миралини гапда мот қилмоқчи бўлиб, унга ақлга сиғмайдиган бир юмушни топширибди:

— Сизга уч кун муҳлат, шу уч кун ичида тошдан телпак тикиб келасиз!— дебди.

— Ҳазратим, агар ипини топиб берсалар, уч кун ҳам гапми, уч соатга қолмай тикиб келаман,— дебди Мирали.

— Қанақа ип?— дебди Султонсуюн ён беришни истамай.

— Толнинг кулидан ийлаб ишланган ип-да, шохим!

— Вой «доно»ей! Ҳеч замонда толнинг кулидан ҳам ип қилиб бўларканми?

— Ундай бўлса, тошданам телпак тикиларканми, шохим!

Миралининг ҳозиржавоблигидан қаттиқ изза бўлган Султонсуюн ер чизиб қолган экан.

ҚИМ АВВАЛ КҰРДИ?

Кунлардан бир кунн Султонсуюн билан Мирали саройда зерикиб кетиб, бир айланиб келиш учун шикорга чиқишибди. Султонсуюн қора тўриқ отда, Мирали бўлса, эшакли, икковлон йўлсиз-изсиз бийдек дашту биёбонда кетиб боришаётган экан, ерда нимадир ялтиллаб кўринибди. Шунда иккови баббараварига:

— Ана уни қаранг! Қалладай тилла-я!— дея хитоб қилишибди.

Улар апил-тапил уовларидан тушиб, ярми тупроққа кўмилиб ётган тиллани ковлаб олишибди. Каттакон олтин бўлагини қўлга олибдилар-у, «мен аввал кўрдим, йўқ, мен сендан олдинроқ кўрганман!— дея санманга бориб қолишибди. Султонсуюн Миралига қараб:

— Ахир ўз танангизга бундоқ ўйлаб кўрсангиз-чи, мен от мишиб келаётувдим, минг қилсаям сиздан бир газ юқорироқда эдим. Инчунун, олтингаям энг аввал менинг назарим тушган-да!— деса, Мирали ҳам бўш келмай:

— Йўқ, шоҳим, мен сиздан андак пастроқда ўтирганим туфайли ерга яқинроқ бўлганман, шунинг учун тилланим сиздан аввалроқ кўрдим, — дея эътироз билдирибди.

Хуллас, икковлон бири қўйиб, бири олиб роса тортишибдилар, узоқ баҳслашибдилар, аммо олтинни аввал ким кўрганлигини бари-бир ҳал қилолмабдилар. Шундан кейин тортишиб ўтириш беҳуда эканлигини англаб: «Кел, иккимиз шу ерда ўтириб, ўтган-кетган ҳангома-лардан айтишайлик. Кимнинг ҳикояси қизиқарлироқ бўлса, тиллаям ўшаники бўлади», деб мурсою мадорана келишибди.

Биринчи бўлиб Мирали гап бошлабди:

— Ёш бола пайтим, эди, ўз тенгқурларим билан беш-ўнта қўй-эчкиларимизни боқиб юрардим. Кун бўйи даштдан бери келмай, ошиқ, чиллак ўйнаб, кунни кеч қилиб уйга қайтиб келардик. Кунлардан бир кунн онам бечора мени ёнига ўтқазиб: «Болам, мен энди қаридим, буёғимдан уёғим яқин қолди. Қир-пирингни ювишгаям мадорим етмайди. Ҳали суяги қотмаган мўртгина бола бўлсанг-да, ҳамма юмушларни ўзинг қилишингга тўғри келади. Бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув керак, деганларидек, бирорта дурустроқ ишнинг бошини тутмасанг бўлмайди. Икки ориқ улоқнинг кетидан чопганинг билан умр бўйи косанг оқармайди. Балки

бирорта инсофлироқ бойга ёлланиб, хизматини қиларсан», деди.

Ҳали жуда ёш бўлишимга қарамасдан, онамнинг сўзларини ерда қолдирмасликка аҳд қилдим. Кунлардан бир кун бир одам қишлоғимизга келиб ёшроқ қарол ёлламоқчи бўлиб юрганни айтди. У мўмайгина хизмат ҳақи ваъда қилганидан, бу одам инсофли бўлса керак деган хаёлда унга хизматкор тушдим. Бой мени отига, мингаштириб, йўлга тушди. Намозгарни қоралаб, бой оғанинг қишлоғига кириб бордик. Бой бир неча кунгача менга бирортаям юмуш буюрмади. Ниҳоят, бир кун бой оға ўзининг оғилидаги семиз ҳўкизларидан бирини сўйиб, гўшт-ёғини тоғорага босди-да, хомини чиқариб олиб, менга иккита бўш қопни туяга юклашни буюрди. Сўнг ўзиям туяга миниб: «Қани, ўғлим, хизмат қиладиган вақтинг ҳам келди энди, кетдик!»— деди. Мен ҳеч гапдан хабарим йўқ, унга эргашдим. Йўл юрдик, йўл юрсак ҳам мўл юрдик, роппа-роса уч кун деганда бир баланд тоғнинг тагига етиб бордик. Тоғ шунақанги баланд эканки, тепасига қарасангиз дўппингиз ёрга тушиб кетади. Бой оға туясини чўктириб, оёқларини тушовлади-да, ҳалиги сўйилган ҳўкизнинг терисини ерга ёйиб:

— Қани, ўғлим, шунинг ичига киргин-чи!— деди менга. Хомнинг ичига кириш унчалик қийин бўлмаса-да, нимагадир бу ишга кўнглим чопмади. Бой минг қилсаям хўжайини одам, унинг юзидан ўтолмай, ноилож терига кирдим. Бой оға терининг тўрт учини бирлаштириб, четларини тикиб чиқди-да, менга қараб:

— Ўғлим, бошингни салгина эгиб ўтир, барака топкур!— деди. Бу гапни эшитиб юрагим шув этиб кетди. Шунда кўнглимга ҳар хил гаплар келиб:

— Бой, оға, бошимни эгадиган бўлсам, сиз бу қопнинг оғзини маҳкам боғлаб қўясиз-да! Бу терининг ҳаво кирадиган ери бўлмаса, унинг ичида бўғилиб ўлиб қоламан-ку, ахир,— дедим.

— Ўғлим, мен сенга зиғирчаям ёмонликни раво кўрмайман. Кўп хавотирланаверма, ҳали хомнинг оғзини боғлашга менинг чилвириб етадим, йўқми. Сен кўрқмасдан бошингни эгиб туравер, ўғлим, кўз очиб югунча бир дунё жавоҳирга эга бўласан,— дея бой мени мулойимлик билан аврай бошлади.

Ноилож бойнинг айтганини қилишга мажбур бўлдим. У терининг оғзини маҳкам сириб боғлади. Нафасим қайтиб, сал бўлмаса ўлаёзгандим. Бой оға бунақанги

ишларни кўп кўравериб кўзи пишиб кетган экан, хур-жунидан бир темир гулмих чиқариб, ўша билан хомнинг бир неча жойидан тешиб қўйди, Шундан сўнг, бироз ўзимга келдим.

Бой оға ишни битказиб бўлиб:

— Ўғлим, энди сени шу ерда қолдириб, ҳу анави қоя орқасида яшириниб тураман. Сен сас-дамингни чиқармай, жимгина ўтир. Бироздан сўнг осмондан икки фаришта учиб келиб, ёнингга қўнишади. Улар хомнинг атрофини айланиб, у ер бу еридан турткилаб, торқилаб кўришлари ҳам мумкин. Аммо сен бамисоли ўликка ўхшаб, унингни чиқармай, қимирламасдан ўтиравер. Агар тирик эканлигингни пайқаб қолишсами, татомом, фаришталарнинг аччиғи тез бўлади, улар сени тилка-пора қилиб ташлашдан ҳам тойишмайди. Атиги бир неча дақиқа чидасанг, улар сени ўликка чиқариб, даст кўтаришади-да, нақ арши-аълога олиб кетишади. У ерда жаннати муборакни кўрасан, фаришталар сенга мурувват қилиб, беҳишт хазинасининг эшигини очишади. У ерда қаёққа қарама, қимматбаҳо дуру жавоҳирлар сочилиб ётганини кўрасан. Сен ўшаларни териб, пастга ташлайверасан, мен бўлсам пастда туриб, уларни йиғиштириб оламан-да, қопларга жойлаштиравераман. Жаннатда бироз сайр қилганингдан сўнг фаришталар сени яна ана шу ерга тушириб қўйишади. Қарабсанки, баҳонада ҳам жаннатни кўрасан, ҳам икки қоп жавоҳирли бўлиб қоласан. Шундай қилсанг, онанг ҳам сира зориқмай, хўрлик нималигини билмай, охир умрида оёқ узатиб роҳатланиб яшайди, ўзинг ҳам умр бўйи фароғатда ҳаёт кечирасан,— деб роса жавради.

Бой оғанинг жағи тингандан кейин орадан сал фурсат ўтмай, осмондан икки бургут учиб келиб, ёнимга қўнганини билдим. Улар ҳўкиз хомини ҳар томондан чўқилай бошладилар. Мен қўрққанымдан дағ-дағ қалтирасам-да, нафас чиқаришга юрак ютолмай, жимгина ўтиравердим. Бир пайт бургутлар бу мўмайгина луқмани бирорта холироқ жойда бафуржа баҳам кўришмоқчи бўлибми, хомнинг икки ёғидан чангал солиб кўтарганча, учиб кетишди. Озгинтойгина боланинг оғири қанча бўлади дейсиз? Бургутлар ҳўкиз хомини тоғнинг энг баланд жойига кўтариб чиқишди-да, бир текисроқ ерга қўйдилар. Шу ерда ҳўкизнинг терисини икки томонга тортқилай бошлашди. Ахири тери иккига бўлиниб кетиб, мен кўзларимни пирпиратганча, қўрқа-писа ўрнимдан турдим. Бургутлар ҳам хомни чўқилаш билан

овора бўлиб мен билан унчалик ишлари бўлмади. Бир пайт терини иккига бўлиб олган қушларнинг ҳар қайсиси ўз луқмасини тумшугига қисганча икки тарафга учиб кетишди.

Султонсуюн Миралнинг ҳикоясини охиригача эшитишгаям сабри чидамай, бетоқатланиб:

— Хўш, хўш, кейин-чи, кейин нима бўлди?— деб сўрабди.

— Сабр таги — сариқ олтин деган машойиҳлар, бироз шошилмасангиз ҳаммасини айтиб бераман. Мен бироз ўзимга келгач, бундоқ қарасам, чиндан ҳам бой ога айтгандай ён-веримда ҳар хил тошлар ялтир-юлтур қилиб ётибди. Буни кўриб, кўзим қамашиб кетувди, шу пайт пастдан бой оганинг саси эшитилди:

— Улар оддий тошлар эмас, беҳиштининг неъматларидир, ўғлим! Қўлингга олиганини менга ташлайвер!

Аввалига бой оганинг шу қилганига биттаям тошни ташламайман, деб аҳд қилган эдим. Аммо кейинроқ бойнинг жаҳлини чиқариш беҳудалигини англадим. Чунки қимматбаҳо тошлардан ололмаган бой ога тўнини тескари кийиб олса борми, мен бу тик қоятош устидаги қоқ офтобда бургутларга ем бўлишим ҳеч гап эмас экан. Шунинг учун енг шимариб ишга тушиб кетдим. Атрофимдаги ярқироқ тошларни тўплаб, пастда турган бой огага ташлайвердим. Бир пайт бой оганинг:

— Бўлди, етар энди, ўғлим!— деган овози эшитилди. Қарасам, бой икки қопниям тўлғазиб, тикка қилиб қўйибди. Тоғ устида ёлғиз қолиб кетишни ўйлаб, юрагим орқамга тортиб кетди:

— Бой, ога, мен энди бу ердан қандай қилиб пастга тушаман?— деб сўрадим.

— Ўғлим, сенга ўхшаган норасидаларнинг жойи асти ўша беҳишда бўлмоғи керак. Тушиб нима қиласан, ўша ерда мазза қилиб яшайвермайсанми. Одамлар умр бўйи орзу қилиб етолмайди-ку жаннатга,— деди-да, туясини етовига олиб, бирпасда кўздан ғойиб бўлди.

Мен ҳўнграб йиғлаганча тоғ тепасида қолавердим. Қаёққа қарасам, қоя тош, пастга тушай десам, бирортаям сўқмоқ кўринмайди. Ўзимни уёққа урдим, буёққа урдим, ҳеч қандай чора тополмай, ахири ҳориб-чарчаб ҳолдан тойиб йиқилдим. Чалқанча тушиб ётганча, ён-веримга қарасам, ҳамма ёқда одам суяклари сочилиб ётибди. Аввал жавоҳирлар билан овора бўлиб, син солиб қарамаган эканман, булар ҳам эҳтимолки, менингдек бой оганинг тузоғига илиниб, беҳишга лойиқ кў-

рилган болаларнинг суяклари бўлса ажаб эмас, деб ўйладим.

— Кейин-чи, кейин нима бўлди?— дебди яна Султонсуюн.

— Эй шоҳим, бошга тушгани кўз кўрар экан, бир пайт каттакон бургут учиб келиб ёнимга қўнди. Кўзимни чирт юмиб олдим, у қанотларини тапиллатиб, у ёғимга ўтди, бу ёғимга ўтди, ахири бош устимда ўрнашиб ўтириб олди-да, чўқишга шайлана бошлади. Шунда пайт пойлаб туриб, шаппа қушнинг оёқларига ёпишдим. Буни кутмаган бургутнинг юраги ёрилиб, ҳуркиб кетди. У жон ҳолатда қанотларини силкитиб учди. Мен эсам унинг оёқларини қўйиб юбормай, маҳкам ушлаб туравердим. У мени осилтириб, учаверди, учаверди, ammo мени узоқ вақт кўтаролмай, аста-секин пастлайверди. Бир маҳал оёғим ерга теккандай бўлди, қарасам тоғ этагига тушибмиз, шунда қушнинг оёқларини қўйиб юбордим.

— Ҳаммаси шуми? Бой-чи? Уни қайтиб кўрмадингизми?

— Шошманг, шоҳим, ҳали ҳикоямни тугатганимча йўқ. Мен ўша нокас бойдан ўч олишга аҳд қилдим. Сўраб-суриштириб ахири унинг дарагини топдим. У яна одати бўйича овулма-овул кезиб, менга ўхшаган содда болаларни авраб юрган экан. Мен яна унга ёлланадиган бўлдим. Бой оға мени ўлди деб ўйлаган экан-да, шунинг учун танимади. Бу гал ҳам ўша тоғ этагига борганда, у мени яна ҳўкиз хомининг ичига киритиб қамамоқчи бўлди. Шунда мен ҳам қувлик қилиб:

— Бой оға, мен уста кўрмаган бир қишлоқ боласи бўлсам, бу терининг ичида қандай ўтириш кераклигиниям билмайман. Сиз ҳар қалай дунё кўрган одамсиз, аввал ўзингиз бирров кўрсатиб беринг, сўнг мен кириб ўтирай. Ўрганиб олсам, сизгаям осон бўлади, — деб оёқ тираб туриб олдим.

Бой оға ноилож хомнинг ичига кириб: «Бундоқ ўтириш керак, ундоқ ўтириш керак», деб кўрсатаётганда, мен шартта терининг оғзини ип билан тортиб боғладим. Уни тўртта бургут зўрга инқиллаб-синқиллаб, ўлим азобида тоғнинг устига кўтариб чиқишди. Мен бой оға ташлаган қимматбаҳо тошларни қопларга жойлайвердим. Қопларни тўлғазиб, туяга ортаётганимда бой оға:

— Болам, тушиб олишимга ёрдамлашиб юбор, барака топкур!— деб ялиниб-ёлворишга тушди. Мен унга қараб:

— Эй, бой оға, сиз ёшингизни яшаб, ошингизни ошаган одамсиз, умрингизнинг кўпи кетиб ози қолган. Бир сойи сабаб билан беҳиштга тушиб қолдингиз, бўлмаса бундай табаррук даргоҳ тупроғини босиш бахти сизга муяссар бўлиши даргумон эди. Энди тушиб нима қиласиз, шунча бойликни кимга ташлаб келасиз, яхши-си ўша ерда қолаверганингиз маъқул!— деб қичқирдим.

— Икки қоп жавоҳирга эга бўлиб тоза бойиб кетгандирсиз! Уша қимматбаҳо тошларни нима қилдингиз?— дебди Султонсуюн Миралининг саргузаштларига қизиқиб.

— Икки қоп жавоҳир ортилган туяни етовимга олиб, яп-яланг даштда бораётувдим, олисда бир нарсанинг қораси кўринди. Яқинлашиб бориб қарасам, у кўринган нарса Ҳиндистонга бораётган савдогарлар қарвони экан. Улар мениям ўзларига қўшиб олишди. Ёш бола жа-воҳирларни қадрини қаердан билади, дейсиз. Ҳиндистон-да савдогарлар мени ўртага олишиб, молингни қанчага сотасан деб сўрашганда, неча кундан бери туз тотма-ганимданми, бир туя ун билан бир эчки бера қолинглар, дебман. Шундай қилиб, икки қоп жавоҳирни бир туя ун билан битта эчкига алиштириб, қишлоққа қайтдим. Сиз бизнинг уйга биринчи бор борганингизда бирни топмай иккинни сўйганимиз ўша савдогардан олган бў-ғоз эчким эди.

Миралининг ҳикоясини қизиқиб тинглаган Султон-суюн бироз тараддудланиб, ўз бошидан кечирганларини сўзлай бошлабди:

— Мен ҳам отам ўлиб, эндигина тахтга ўтирган ёш-гина шахзода эдим. Сиз у вақтлар мендан аразлаб, ке-тиб қолгандингиз. Менинг яхши кўрган кўрган бир ар-ғумоғим бор эди, уни еру кўкка ишонмас эдим. Шу отим кундан-кун ориқлаб, ем ейишгаям мадори етмай қолди. Бунинг сабабини ҳеч ким айтиб беролмади. Са-йисларга, жиловдорларгаям ишонмай, кечалари отга ўзим қарайдиган бўлдим. Кечанинг бир маҳали яхши кўрган канизларимдан бирови таблага кириб келиб, ўша отимни эгарлади-да, миниб жўнади. Мен ҳам бошқа от-ни миниб, унинг изидан қорама-қора боравердим. Ка-низак бир ғорнинг оғзига етганда отдан тушди-да, ич-карига кириб кетди. Мен ҳам унга эргашдим. Бу ғор қирқ қароқчининг макони экан, уларнинг сардори ме-нинг канизагимга қараб:

— Сиримизни ошкор қилмоқчи бўлибсан-да, ярамас!

'Ана, Султонсуюн ҳам сен билан изма-из етиб келибди,— деди.

Мен ўша бузук канизакни чопиб ташламоқчи бўлиб, қилич кўтарганимни биламан, қароқчилар бошлиғининг кашмириликтан ҳам озроқ хабари бор экан, бир сиқим тупроқни қўлига олиб бир нималар деб пичирлаб дам солди-да, менинг устимга сочиб юборди. Мен ўша заҳотисёқ бир қора тозига айланиб, гингшиганча, гордан чиқиб кетдим.

— Эҳ-ҳа, гап буёқда денг, султоним! Озроқ итфеъл-лигингиз бор десам, бу одат ўшандан қолган экан-да!— дея ҳазил қилибди Мирали.

— Гапимни бўлманг! Шундай қилиб, тонг отар-отмас қўрғонга қайтиб келдим, саройбонлар мени танимай тошлар билан қаршиладилар. Қаёққа бормай, ҳайдалиб, ўзимга бир ҳамдам тополмай, ахири бир карвонга эргашдим. Савдогарлар менга раҳмлари келиб, суяк-саёқлар, қаттиқ-қутти нон билан сийлашарди. Хуллас, карвон шу кетишда бир катта дарёи азимга рўпара бўлди, савдогарлар бир кемачини ёллаб сувдан ўтмоқчи бўлдилар. Мен ҳам кемага чиқмоқчи бўлсам, савдогарлар ҳайдаб, кемага яқин йўлашга қўймадилар. Шунда дарё бўйида ўтириб, зор-зор йиғладим. Қарвонбоши кўнгли бўш одам эди, кира ҳақиниям ўзи тўлаб, мени кемага чиқариб олди. Йўл юриб, йўл юрсак ҳам мўл юриб, бир катта шаҳри азимга етиб келдик. Қарвонсарой яқинида яшайдиган бир бой етти маҳаллага ош бериб, катта тўй қилаётган экан. Шу тўйда қолган-қутган нарсалардан еб, қорин тўйғазиб юрган эдим, нарироқда суяк ғажиб ўтирган хоназот итлар мени ўртага олиб талаб кетишди. Улар билан олиша-олиша ҳолдан тойиб йиқилдим. Шу маҳал оппоқ соқолли нуроний чол ёнимга келиб, мени кўтариб олди-да, уйига олиб борди. Менга етти қават духоба кўрпача устига жой қилиб бериб, бир товоқ ош олиб кирди, ўзим мен билан бирга овқатланди. Чол мени този ит ҳисобламас, ўзи билан тенг, балки ўзидан ҳам улуғроқ одам ўрнида ҳурмат қиларди. Бир куни чолнинг кўшнилари:

— Фалончи илгари туппа-тузук одам эди, бирпасда айниди-қолди. У ҳатто ит билан ҳамтовоқ бўлган эмиш! — деб шаҳар ҳокимига арз қилиб, унинг устидан ғийбат қилишибди.

Ҳоким чолни ҳузурига чақиртириб, гап сўраганида, у ўзи ўқимишли, донишманд одам экан, бир кўҳна китобни кўрсатибди. Ҳоким ўқиб кўrsa: «Султонсуюн мак-

Буни эшитган Мирали Султонсуюнга син солиб туриб, битта илмоқли савол ташлабди:

— Султоним, чўпон қизи хусусида айтганларингиз маъқул. Аммо айтилганчи, биз фуқаронинг ҳолини билиш учун борамизми ёки унинг аҳволини яхшилаш учунми?

Султонсуюн Миралининг бунақа инжиқликларидан зада бўлиб кетган экан, шунинг учун норози оҳангда:

— Мирали, барака топкур, шунақа инжиқликларингиздан қачон қутуламан-а?— деб сўрабди.

— Султоним, қон билан кирган жон билан чиқар деганлар. Қачон менинг жанозамни ўқисангиз, ўшанда бу одатимдан ҳам бира тўла қутуласиз-қўясиз, — деб жавоб берибди Мирали.

Шундай қилиб, улар тортиша-тортиша бедов отларини миниб, йўлга тушибдилар. Султонсуюн билан Мирали кўн баҳаво жойларни айланиб томоша қилиб юрибдилар, кун пешинга оққанда узоқдан бир қишлоқнинг қораси кўринибди. Икковлон ўша тарафга қараб от қўйибдилар. Қишлоққа яқин қолганда шивалаб ёмғир қуя бошлабди. Булардан сал олдинроқда бир тўп қизлар ўтин териб келишадиган экан, ёмғир ёға бошлаши билан улар елкаларига ортмоқлаб олган ўтин боғларини ерга қўйиб, ўзлари шу ўтинларнинг орқасида паналаб, ёмғирнинг тинишини кута бошлабдилар. Шу қизларнинг орасида бир ёши каттароғи бор экан, у эгнидаги ювилавериб ранги оқариб кетган нимчасини ечиб ўтинининг устига ёпибди-да, ўзиям унинг ёнбошида ўтириб, ўтинини ёмғирдан паналабди.

Мирали бу қизда бир гап бор дегандай Султонсуюнга имлабди. Подшо эса бу қизнинг ўтинни қуруқ сақлаш учун қилаётган ишларига унчалик аҳамият бермай, унинг ҳусни жамолига, толчивиқдай нозик қадду қома тига маҳлиё бўлиб турган экан, Миралининг ишорасидан кейин, қизга савол берибди:

— Ҳой гўзал қиз, дугоналаринг ўзларини ёмғирдан сақлаш учун ўтинларини пана қилишди. Сен эса, аксинча, ўзинг шалаббо бўлсанг, ҳам, ўтинингга нам тегишмаслик учун жон куйдирдинг, бунинг боиси недур?

Ҳалиги қиз ёмғир тингач нимчасини эгнига илибди-да, ўтинини орқалаётиб, Султонсуюнга жавоб берибди:

— Султоним, мен сизга ўз аҳволимни баён қилай: бизнинг кулбамизда атиги тутантириққа ярагулик ҳам қуруқ чўп қолмади. Ўтиним эзилса, боз устига ёғин-сочинли кунлар бири-бирига уланиб кетса-ю, қора қиш

кор жодугарнинг домига тушиб, алданиб, фалон йил, фалон ойда, фалончи бойнинг тўйига қора този ит суратинда келади» деб ёзилган экан. Ҳоким чолга бош-оёқ саруполар бериб, ҳурматлабди. Сўнгра шаҳардаги мана-ман деган ҳакиму табибларини йиғдириб, мени муолажа қилдира бошлабди. Табиблар ҳар турли дорндармонлару дуо-тилсимлар билан мени аввалиги ҳолатимга қайтардилар. Ҳоким мени кўп иззат-ҳурмат қилиб, зиёфатлар берди. Қайтаётганимда номард канизакдан ўч олишим учун бир сиқим тилсимли тупроқ ҳам ҳадя этди. Мен ўзимни қутқариб қолган ўша донишманд чолни ҳам ўзим билан бирга олиб қайтдим. Ҳиротга қайтиб, яна тахту пойимга эга бўлгач, мени жабру-жафолардан халос этган кекса донишмандни вазирлик лавозимига тайинладим. Сиз Маридан қайтиб келганингизда бир иззат-ҳурмат билан жойлаштириб қайтаётганимиз ўша халоскорим эди.

Султонсуюн ҳикоясини тугатиб, сўрабди:

— Хўш, дўстим Мирали, айтинг-чи, кимнинг ҳикояси қизиқарлироқ экан?

Мирали:

— Икковимизникиям бири-биридан мароқли экан,

— Ундай бўлса тилла кимники бўлади?

— Сизникиям эмас, меникиям эмас.

— Бўлмаса кимники ахир!

— Халқ мулки — халқники бўлмоғи керак. Тиллани хазинага топширамиз,— дебди Мирали.

— Бу гапингиз маъқул!— дебди Султонсуюн ҳам мамнун бўлиб.

ГУЛ БИЛАН СУЛТОНСУЮН

Бир куни Султонсуюн билан Мирали ўтган-кетгандан гурунглашиб ўтиришган экан, гапдан гап чиқиб, тўртинчи юлдуз кўрганнинг дилбанди — иккинчи қизни эслаб қолишибди. Қанча сўраб-суриштиришмасин ҳанузгача ҳеч қаердан ўша чўпон қизининг дараги чиқмаган экан. Шунда Султонсуюн Миралига юзланиб дебди:

— Дўстим, бу тўрт девор ичида сиқилиб ўтирганимиз билан ҳеч ким бизга ўша қизни топиб бермас. Келинг, яхшиси, қишлоқларни бир айланиб келайлик, ҳам фуқаронинг аҳволини билайлик, ҳам чўпон-чўлиқлардан ўша қизнинг дарагини олайлик.

қилличини қайраб келиб қолса, қари онамнинг ҳоли не кечади? Агар қуп-қуруқ ўтин билан уйга етиб боролсам, ҳеч қийналмаймиз. Ахир олов бўлса совуқ ҳам билинмайди, ҳўл бўлган кийимларим ҳам қуриydi, онам ҳам тумовдан тузалиб кетардилар.

— Сизларнинг уйингиз қаерда?

— Ҳу ана, қишлоқ четидаги кичкина уйча бизники.

— Исминг нима, гўзал қиз?

— Гул.

— Уйингизга борсак, меҳмон қиласизларми?

— Шу ёшга кириб туркман халқи уйига келган меҳмонни ҳайдаганини эшитганим йўқ. Лекин аввалдан айтиб қўйганим яхши, биз бечора одамлармиз, султонларга хос давлатимиз ҳам йўқ, шунинг учун сизнинг олдингизга шоҳона дастурхон ёзолмасак, айбга буюрмайсизлар, — дебди Гул.

Шунда Мирали гапга аралашиб:

— Асло хижолат чекманг, гап емак-ичмакда эмас. Ахир меҳмон ош учун эмас, очиқ юз, кулар кўз, ширин сўз учун келади!— дебди.

Қизлар ўтинларини кўтариб, йўлга тушибдилар. Мирали билан Султонсуюн бироз айланиб юришибди. Сўнгра отланиб, Гулларнинг уйига борибдилар.

Султонсуюн Гулнинг шоҳликни унча-мунча писанд қилмаслиги ёдига тушиб, ўтовнинг чанғароғига қараб киноя билан:

— Яхшигина уй экан-у, аммо чанғароғи қийшиқроқ экан-да!— дебди.

Гул уй ичида бу гапни эшитиб турган экан, Султонсуюннинг қочирғига жавобан:

— Чанғароғи қийшиқ бўлсаям тутун тўғри чиқаяпти-ку!— дебди-да, ташқари чиқиб меҳмонларни уйга таклиф қилибди.

Дастурхон ёзилгач, Султонсуюн билан Мирали бир косадан қатиқ билан иссиққина нон сўрабдилар. Гул эса уларнинг олдига қатиқсиз, нонсиз бир косадан угра оши келтириб қўйибди. Султонсуюн Миралининг қулоғига:

— Дўстим, шу қизга яна битта савол берсам, нима дейсиз?— дея шивирлабди.

— Ҳозиргина тегишиб нима фойда топдингиз? Бу қиз гапга чечан кўринади, сизни бир чўқишдаёқ қочиради. Яхшиси ўз обрўйингизни сақлаб, меҳмон ҳаддингизда ўтирганингиз маъқул.

Султонсуюн Миралининг маслаҳатига қулоқ солмай,
Гулга қараб бир мисра шеър ўқибди:

Угра ошин қўйди бизга қатиқсиз, нонсиз!

Гул ҳам Султонсуюннинг шеърига шеър билан жа-
воб қайтарибди:

Борни емай, йўқни билмай, не ажаб меҳмонсиз!

Мирали қип-қизариб кетган Султонсуюнга қараб:

— Ана кўрдингизми, менинг гапимга кирмай, нима
обрў топдингиз?— дебди.

Гул думли юлдузни кўрган тўртинчи одам — чўпон-
нинг қизи экан. Султонсуюн саройга қайтиб келгач,
Гулникига совчиларни юборибди. Подшонинг совчила-
ри келганда Гулнинг ўзи уларнинг олдига кириб:

— Менинг баҳойимни онамдан эмас, ўзимдан сўранг-
лар,— дебди.

Совчилар қизнинг қалинини сўрашган экан, Гул
уларга қараб:

— Султонимизнинг қурби етса, қалинимга ўнта қў-
зи, йигирмата бўри, ўттиз ўркачли туя, қирқ оқсоқол,
элликта айғир, олтмишта ахта, етмишта нўхта, саксон-
та тушов билан тўқсонда тўрва берсин!— дебди.

Султонсуюн совчиларнинг хабарини эшитиб, Гул
айтган нарсаларни тўплашни буюрибди. Шунда Мир-
али подшонинг соддалигига ҳайрон қолиб:

— Эй подшоҳи олам, сиз гўзал қизнинг доно сўзла-
рининг мағзини чақолмабсиз!— дебди.

Султонсуюн Миралининг дашномидан аччиқланиб:

— Жудаям ақлингиз ошиб-тошиб кетган бўлса, ўзин-
гиз тушунтириб берақолинг!— дея киноя қилибди.

— Султоним, айтмабмидим Гул жуда ақлли қиз
экан деб, у қалин баҳонасида сизга бир жумбоқ айтиб-
ди. Унинг маъноси шуки, одам ўн ёшида кўзидай
ўйноқлаб юради, йигирмада бўридай чаққон, ўттизда
нор туядай айни кучга тўлган бўлади, қирққа киргани-
да эса ақл косаси тўлиб-тошган бўлса, элликда айғир-
дай, олтмишда ахтадай, етмишда нўхталанган, саксонда
оёғи тушовланган, тўқсонда бошига тўрва кийдирилган
отдай бўлади. Қиз, аввало, сизнинг ақлу фаросатингиз-
ни синаб кўрмоқчи бўлган. Коса ичида нимкоса бор
деганларидек, бу жумбоқнинг асл маъноси эса бутун-
лай бошқача. Кўнглингизга келмасин-у, султоним, Гул

сизни қари деб ўйлаб, ўзига муносиб кўрмабди, деб тунтирибди Мирали.

Бу гапни эшитган Султонсуюн Миралидан баттар хафа бўлиб:

— Мен ҳали қари эканман-да, сизнингча?! Уша қизнинг ўзиям бориб турган ҳурлиқо эмас-ку!— деб бақирди.

— Шоҳим, тўғри сўз туққанингга ёқмас, деганларидек, очигини айтганимга бекордан-бекор хафа бўлаяпсиз. Сиз кўнам қизишаверманг Гул ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган гунча бўлса, сиз эса ҳадемай қирқни қоралаб қоласиз. Қирқдан кейин чўка-чўка кетарсан, деган экан машойиҳлар. Шунинг учун қайси юз билан Гулдек соҳибжамол қизга ўзингизни муносиб кўрдигиз? Унинг гапларига аччиғингиз келмасин, ширин сўз билан аста-секин қизнинг кўнглини топмоқ керак,— деб маслаҳат берибди. Мирали.

Гул қалин олиқ-солиқлари баҳонасида Султонсуюнни қапча масхара қилмасин, барибир, камбағалнинг ови юришсаям дови юришмас экан, подшоликка бас келишолмабди. Султонсуюн зўрлик билан Гулни ўз никоҳига олибди. Тўйдан сўнг бир ҳафта ўтар-ўтмас Султонсуюн узоқ сафарга отланадиган бўлибди. У йўл тадоригини кўриб бўлиб, кетар чоғи Гулга қаттиқ тайинлабди:

— Гул, сен агар гуллингча қолишни истасанг, менинг сўзларимни қулоғингга яхшилаб қуйиб ол! Агар айтганимни қилмасанг, япроғинг тугул илдингдан ҳам асар қолмайди, бу дунёдан беному нишон кетгайсан. Мен насиб қилса етти йилдан сўнг қайтарман. Қайтиб келганимда устига етти яшар ўғлим миниб олган қора отимнинг етти яшар қулунини етаклаб олдимга чиқасан!— дебди-да, сафарга отланибди.

Подшо кетганидан сўнг, Гул нима қиларини билолмай, роса ўйланибди. Ахири канизакларини ёнига чақириб, султоннинг буйруғини маълум қилиб, улардан маслаҳат сўрабди. Канизаклар:

— Маликам, бошингизга ғоят мушкул савдо тушибди, аммо биз бирорта жўяли маслаҳат беришга ожизмиз. Лекин не юмуш буюрсангиз, бош устига, амрингизга мунтазирмиз!— дея бош эгиб турибдилар.

Гул ўттизтача садоқатли канизакларига эркакча либос кийдириб, белларига яроғ-аслаҳалар тақдириб, ҳар қайсисини бир бедов отга миндириб, ўзиям ёшгина

шаҳзодалардай ясаиб, йўлга тушибдилар. Улар бир неча кун йўл тортиб, ахири бир кун Султонсуюн кўшк ташлаган жойга етиб борибдилар. Гул подшонинг қароргоҳидан бир чақирим нарироқда чодир қуриб, икки канизагига ҳар хил гапларни пухта ўргатиб, Султонсуюннинг ҳузурига йўллабди. Канизаклар Султонсуюннинг қошига бориб, тўққиз таъзим, боз устига ўттиз таъзим бажо келтириб, одоб билан бекаси ўргатган гапларни бирма-бир баён қилибдилар:

— Бизни хўжайинимиз сиз муҳтарам зотнинг ҳузурларига юбориб, шунини маълум қиладиларки, агар подшо ҳазрати олийлари ўз марҳаматларини дариг тутмай, илтифот қилсалар хўжамиз сизнинг муборак ҳоки пойингизга зиёрат этгали келмоқ истайдилар!

Султонсуюн қадди-қомати келишган, гап-сўзлари ўзига ярашган, бир-бирига одоб билан қарашган бу сарбоз «йигитча»ларнинг ширин сўзларини эшитиб, тили лол бўлиб, рухсат бериб юборганини ўзи ҳам билмай қолибди. Навкарлари шунчалик ширинсухан бўлса, буларнинг сардори жуда ўктам йигит бўлса керак. Шундай одамлар билан бир кун ҳамсуҳбат бўлсанг, дунё ташвишини унутиб; баҳри-дилинг очилади!»— деб ўйлабди подшо.

Канизакларидан подшо рухсат берганлиги ҳақидаги хабарни эшитган Гул ҳам кийимларини алмаштириб, сочини қундуз телпак остига бостириб, зарбоф чопонларни кийиб, бежиримгина савдогарвачча қиёфасига кириб Султонсуюн қароргоҳига етиб борибди. Мулозимлар савдогарваччанинг отини ушлаб, вақтини хушлаб, подшонинг ҳузурига бошлаб борибдилар. Гул Султонсуюнга иззат-икром билан икки букилиб салом берибди. Подшо ҳам уни азиз меҳмондай сийлаб, ўз ёнидан жой берибди. Зиёфат чоғида иккови ундан-бундан гаплашиб ўтирибдилар. Подшо сўрабди:

— Йўл бўлсин, меҳмон? Қаерлардан сўраймиз?

— Султоним, биз аҳли савдогарларданмиз. Отам ҳам катта савдогар эдилар. Ҳозир кексайиб қолиб, узоқ сафарларга чиқолмай қолдилар. Шунинг учун карвонга мен бош бўлиб Чин-Мочин мамлақатига савдога бориб келаётирмиз. Ҳали қарвонимиз етиб келгани йўқ. Ўзингиздан қозлар гап йўқ, ҳозир бу яйдоқ биёбонда нима кўп йўлтўсару қароқчилар кўп. Шунинг учун мен ўттиз чоғли навкарларим билан карвондан олдинроқда кўзқулоқ бўлиб келаётувдим. Шу яқиндан ўтаётиб бу ер-

га қўнганингизни эшитдим-у, ўзи азалдан дийдорингизга мунтазир эдим, шунинг учун жанобларининг суҳбатларидан баҳраманд бўлиб кетишни ҳам фарз, ҳам қарз деб билдим. Шу боис ҳузурингизга бош эгиб келишга жазм қилдим,— деб жавоб берибди Гул.

Султонсуюн ҳам шундай ҳусндор, одобли савдогарвачча билан ошно бўлганидан боши қўкка етиб:

— Хуш кўрдик, меҳмон! Энди уч-тўрт кун шу ерда ҳордиқ чиқаринг, карвонингиз етиб келса, кейин юртингизга кетарсиз,— дебди.

Хуллас, уларнинг ҳангомалари қизиб кетиб, бир маҳал Султонсуюн сўраб қолибди:

— Муҳтарам бек, сизнинг савдогарчиликдан бўлак яна қандай касб-корингиз бор?

— Савдогарчилик бизга ота мерос, яна оз-моз шатранж ўйнашни биламан, шоҳим!

— Ундай бўлса, келинг бир қўл шатранж ўйнай қолайлик!

— Бош устига, шоҳим! Аммо бизнинг элда бир расм-қоида бор, шатранж ўйнашдан аввал ҳар ким энг яхши кўрган нарсасини ўртага қўяди, ютган одам ўшани олади,— дебди Гул.

— Эй бу жуда яхши дастур экан. Менинг энг яхши кўрган нарсам табладаги қора отим билан мана шу олтин тожим. Агар ютулсам, шулардан кечаман. Сиз-чи, ўртага нима қўйиб ўйнамоқчисиз?— деб сўрабди подшо.

— Шоҳим, Чин-Мочиндан бир чўри сотиб олганман. Ҳусну малоҳатда бу рўйи заминда унга тенг келадиган нозанин топилмас. Ҳар ким уни кўрса, ошиқу шайдо бўлиб қолади. Ҳатто унинг жамолини кўрса, ой ҳам уялади. Агар ютқазиб қўйсам, ўша гўзал чўри сизники бўла қолсин!— дебди Гул.

Кўшкидан чиққанига бир неча кун бўлгани учун чўрининг таърифини эшитган Султонсуюннинг хаёли қочиб, савдогарваччанинг гаплари қулоғига мойдек ёқибди. Уйин бошланибди. Тортиша-тортиша ахири, Султонсуюн ютқазибди. У ўзининг қора оти билан тилла жиғасини Гулга бериб, эртаси куни яна бир қўл ўйнашга келишиб олибдилар.

Гул Султонсуюннинг жиғасини бошига кийиб, қора отини байталлари орасига қўйворибди.

Эртаси куни яна шатранж ўйнаганларида Султонсуюннинг қўли баланд келибди. Гул ўзи таърифлаган гўзал чўри қиз қиёфасига кириб, ўзини подшонинг ҳу-

зурига олиб боришларини, уч-тўрт кундан кейин бир баҳона билан яна қайтариб олиб келишларини канизакларига тайинлабди.

Гулга кўзи тушган Султонсуюн унинг ҳусни жамолини кўриб ҳуши бошидан учибди. Подшо уни оғушига тортмоқчи бўлган экан, Гул унинг қўлини силтаб ташлаб:

— Подшоман деб кўпам қўлингизга эрк бераверманг! Шариат қонунлари ҳаммага баравар. Мен чўри бўлсам ҳам токи никоҳингизга олмас экансиз, сиз учун номаҳрамман!— деб туриб олибди.

Султонсуюн ўзининг қўрғонида бўлганида бунақанги қайсар қизни дарров ҳарамга солиб қўярди, аммо ҳозир ўйлаб ўтиришга фурсат қаёқда дейсиз, ноилож қолган подшо Гулнинг шартига кўнишга мажбур бўлибди. Султонсуюн никоҳ хати ёздириб, унга ўзининг муҳрини босибди-да, «чўри»нинг қўлига тутқазибди.

Орадан уч кун ўтгач, эрақакча кийинган канизаклардан бири подшонинг олдига келибди-да, Гул ўргатгандай қилиб:

— Султоним, мени хўжамиз юбордилар. «Мен Султонсуюннинг тожини кийиб, отини миниб юришга лойиқ эмас эканман. Шундай шавкатли султон қандайдир зоти паст чўри билан бирга бўлиши яхши эмас. Бу гап эл-юртга овоза бўлса, маломатга қоламиз. Шунинг учун ҳар ким ўз нарсамизни қайтиб олайлик, деб сиз уллуғ зотга маслаҳат солаётирлар»— дебди.

Султонсуюн гўзал «чўри»дан ажраб қолишни истамаса-да, савдогарваччанинг кўнгли учун унинг таклифига рози бўлиб, «чўри»ни қайтариб, қора оти билан тилла жиғасини олиб қолибди.

Орадан тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат, тўққиз дақиқа ўтиб Гул суқсурдай бир ўғил туғибди. Вақтисоати етиб Гулнинг байталлари ҳам ўша қора отдан қулунлабдилар.

Ой ўтиб, кун ўтиб, етти йил деганда Султонсуюннинг сафардан қайтаётганлиги ҳақида гаплар тарқалибди. Гул ўзининг етти ёшли ўғлини қора отдан туғилган етти яшар тойлардан бирига миндириб, отасининг олдига чиқарибди.

Гулнинг ўғли ўзи тенги юз болага бош бўлиб, қора от устида Султонсуюнга пешвоз чиқиб, онаси ўргатгандан ҳам зиёда қилиб, одоб билан салом берибди:

— Ассалому алайкум, ота!

Султонсуюн бу ёшгина болага қараб, ҳайрон бўлиб:
— Баракалла, сен кимнинг ўғлисан?— деб сўрабди.
Отасини кўриб суюнган бола, қувончини ичига сиғди-
ролмабди:

— Султонсуюннинг ўғлиман!— деб жавоб берибди.

Султонсуюн жаҳл билан отига қамчи босиб, қўрғон-
га қараб от қўйибди. У Гулнинг устига бориб, захрини
сочибди. Подшонинг қилиғини яхши билган Мирали ҳам
у билан изма-из келаверибди. Султонсуюн Гулдан гап-
сўз сўрамай, қиличини суғуриб, хотинини чопиб ташла-
моқчи бўлган экан, Мирали орага тушибди:

— Султоним! Шайтонга ҳай беринг! Қон ялаган
жаллодлар ҳам бесабаб тиф урмайдилар. Сиз аввал бун-
дан гап сўранг, кейин нима қилсангиз ихтиёр ўзингиз-
да,— дебди.

Султонсуюн баттар жаҳли чиқиб:

— Сиз аралашманг, Мирали! Дўстим бўлсангиз ҳам
аяб ўтирмайман,— деб бақарибди.

Мирали унинг олдида бошини эгиб:

— Подшоҳим, қиличингиз шунчалик қонсираган
экан, келинг, бир эмас, икки жон сизга тасаддуқ бўл-
син. Аввал менинг бошимни кеса қолинг! — дебди.

Миралига қилич кўтаришга қўли бормаган Султон-
суюн ноилож яроғини қинига солибди-да, Гулга дўқ
уриб:

— Гул, агар жонингдан умидинг бўлса, ростини айт!
Сен бу болани қаёқдан орттирдинг?— деб сўрабди.

Гул гўёки ҳеч гап бўлмагандай, султонга кулиб ту-
риб:

— Султоним, сиз сафардалигингизда бир савдогар
билан шатранж ўйнаганмидингиз?— деб сўрабди.

— Хўш, ўйнаган бўлсам нима қипти?

— Ютқазганда нима бердингиз?

— Қора отим билан тилла жиғамни.

— Ютганда нима олдингиз?

— Савдогарнинг Чин-Мочиндан олиб келган гўзал
чўрисини.

— Уша чўри сиздан нима талаб қилган эди?

— Никоҳ хати.

— Сиз уни никоҳингизга олдингизми?

— Ҳа, ҳатто муҳр босилган қоғоз ҳам бердим.

— Сиз ўз хатингиз билан муҳрингизни танирсиз
ахир?

— Хуросонда менинг муҳримни танимаган одам
борми?— деб кулибди подшо.

Гул Султонсуюннинг муҳри босилган қоғозни чиқариб берибди. Подшо севимли ёри Гулнинг ўзидан ҳам ёстамонлигидан, Миралининг эса содиқ дўст эканлигига ишониб, уларнинг олдида бош эгибди. Шу маҳал ётиб келган етти яшар ўғли ҳам қора отдан тушиб, отанининг бағрига отилибди.

К И М Ҳ А Қ?

Султонсуюннинг вазирларидан бири Хуросон тоғларининг остида беҳисоб бойликлар бор, шуларни қидириб топиб, хазинани тўлдирмоқ керак, деб маслаҳат берибди. Подшо ҳам бу мўмайгина бойликни қўлга киритиш мақсадида бир неча амалдорлари билан Хуросонга қараб жўнабди. Тоғда ёз салқин бўлишини билмаган Султонсуюн иссиқ кийим олмаган экан, тоғу тошлар ичида бир неча вақт сарсон бўлиб, ҳеч нарса тополмай, совуқда роса таъзирини еб қайтибди. Иши юришмаганидан кўнгли ғаш бўлган подшо қўрғонига қайтиб келиб, «қандай қилсам, шу тоғнинг бойликларини қўлга киритаман экан?»—деб роса ўйлабди. Кун ўтиб, ой ўтиб, қиличини қайраб қиш келибди. Авжга чилланинг қирчилламасида подшо элатга жарчи қўйиб:

— Қимки қирқта кўрпа билан шу баланд тоғнинг қорли чўққисида бир кеча ўт қаламай ётиб, эрталабгача омон қолса, Султонсуюн ўша одамга бўйи баравар олтин беради!—деб қичқиртирибди.

Қизил кўрса Хизир ҳам йўлдан чиқади деганларидек, олтиннинг дарагини эшитган не-не азаматлар бадавлат бўлиш орзусида бирин-кетин чўққига кўтарилаверибдилар. Лекин тоғ совуғи тошдан ўтар, дейдилар. Қирқта кўрпа ҳам тоғда тунамоқчи бўлган довиюракларнинг жонига ора киролмабди.

Тиллага қизиқиб қанчадан-қанча йигитлар бекордан-бекорга ўлиб кетаётганини кўриб Мирали бу бемаъни ишни тўхтатишга аҳд қилибди. У бир куни подшо ҳузурига кириб:

— Жаноби олийлари ижозат берсалар, мен ҳам бир омадимни синаб кўрсам,—дебди.

— Эсингизни еганмисиз, Мирали?! Ҳали ҳеч ким у ердан тирик қайтгани йўқ-ку! Ё жонингиздан тўйдингизми?—деб Миралини бу йўлдан қайтармоқчи бўлибди Султонсуюн.

— Султоним, ноумид шайтон деганлар. Ҳарқалай, бир уршиб кўрай, бирор нарса бўлса, майли ўзимдан кўрайин,— дея Мирали ҳам ўз сўзида қаттиқ туриб олибди.

— Мирали, менга сиз топадиган олтиннинг кераги йўқ. Сизнинг доно сўзларингиз ҳар қандай олтиндан азизроқдир менга. Қўйинг, шайтонга ҳай беринг. Ҳалиям бўлса бу бемаъни ниятдан воз кечинг!— дебди Султонсуюн.

— Бўлмаса жаноби олийлари ҳам ўз фармонларини бекор қилсинлар. Ана ўшанда мен сўзимдан қайтаман,— дебди Мирали.

Султонсуюн бундоқ ўйлаб қараса, бўлмайдиган. Фармонни бекор қилай деса, эл олдида бебурд бўлиб қолади, йўқ деса Миралини кўзи қиймайди. Ахири Мирали билан баҳслашиб ўтиришдан фойда йўқлигини билган подшо:

— Э, менга нима, жон сизники бўлса, боринг, чиқсангиз чиқаверинг, — дея қўл силтабди.

Подшодан ижозат олган Мирали тоғнинг энг баланд чўққисига чиққунча, кун ботиб, қоронғи тушибди. Мирали апил-тапил кўрпаларни тўшаб, ётишга жой ҳозирлабди. У кўрпаларнинг ўттиз тўққизтасини тагига солиб, фақат биттаси билан ёпинибди. Тунни билан сираям совқотмай, иссиққина ўринда мазза қилиб ухлабди. Эрталаб нарсаларни йиғиштирибди-да, изига қайтибди.

Султонсуюн эса Миралининг омон қайтишидан умидини узиб, энг яқин кишидан ажраб қолганига хафа бўлиб, тунни билан мижжа қоқмай чиқибди. Эрта билан давлатхонага келиб қараса, ҳамма вазир-вузаролар жамулжам, лекин Миралидан дарак йўқ. Подшо ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, ғамга ботиб ўтирган экан, чошгоҳга яқин Мирали саройга кириб келибди. Бунни кўрган Султонсуюн аввалига жуда хурсанд бўлибди, аммо шартга кўра энди хазинадаги анча-мунча олтин қўлдан кетишини ўйлаб, бир дарди икки бўлиб, яна қовоғи осилибди. У Миралининг эсон-омон қайтиб келганидан ажабланган киши бўлиб, аслида ваъда қилинган олтинларни бермасликнинг чорасини излаб сўрабди:

— Мирали, тўғриси айтинг, кечаси бирон жойда ўт ёқилганини кўрдингизми?

— Ҳа, шоҳим, ярим кеча қибла томондаги узоқ тоғларнинг бирида милтиллаган чироққа кўзим тушгандай бўлди,— дебди Мирали.

Шунда Султонсуюн танга топган кўрдай суюниб, ўридан сапчиб турибди-да:

— Эҳ-ҳа, ҳали гап буёқда экан-да! Нега бошқаларга ўхшаб музлаб қолмабсиз десам, сиз ўша чироқ ёғдусининг тафтида исиниб жон сақлабсиз. Йўқ, бунақа келишмаганмиз-ку, ахир мен «кимда-ким ўт ёқмасдан тоғда ётиб омон қолса, ўша одамга бўйи баробар зар бераман» деганман. Мана, аркону давлатдаги жамики беклар гувоҳ, сиз айтилган шартни тўла бажармабсиз,— деб Миралига ваъда қилинган олтинларни беришдан бўйин товлабди.

Мирали бу ишни асли олтин учун эмас, балки одамларни беҳуда ўлимдан сақлаб қолиш учун қилган эмасми, Султонсуюн билан тортишиб ўтирмабди.

Кунлардан бир куни Султонсуюн Миралини йўқлатирибди. У уйда экан, навкарга:

— Султонга бориб айт, мен ҳозиргина ўчоққа ўт қаладим, қумғоним қайнасин, бир пиёла чой ичиб, дарров орқангдан етиб бораман,— дебди.

Подшо кута-кута тоқати тоқ бўлибди. Дўсти келавермагач, яна одам узатибди. Мирали айтувчиларнинг ҳаммасига бирдай жавоб қайтараверибди. Хуллас, Султонсуюн кута-кута кўзи тўрт бўлиб кунни кеч қилибди. Шунда у «Бунча вақтда бир эмас юз қумғон чой қайнатиб ичса бўлар эди. Бу дейман Мирали тушмагур яна мени калака қилаётганга ўхшайди! Ўзим бориб бир таъзирини бериб келай, токи кейинги сафар чақиртирганимда оёғи олти, қўли етти бўлиб югурадиган бўлсин!»— дебди-да, Миралини кига қараб йўл олибди.

Бориб қарасаки, ўчоқда ўт ёниб турибди. Мирали қумғонни оловдан уч қадам нарида қўйиб, ўзи чордона қуриб бамайлихотир қараб ўтирибди. Буни кўрган Султонсуюн.

— Сизда фаросат борми ўзи, Мирали? Ўтдан уч қадам наридаги қумғон қанақасига қайнасин, ахир?— дебди жони чиқиб.

— Султоним, узоқ тоғда милтиллаб кўринган чироқнинг тафти мени иситгандан кейин атиги уч қадамгина оловнинг алангаси қумғонни эритиб юбормайдими ахир?!— деб жавоб берибди Мирали.

Султонсуюн бу гал ҳам енгилганлигини тан олибди.

— Мендан аччиқланманг, Мирали! Сизнинг ҳақлигингизни билар эдим, аммо яна бир бор сизни синаб кўриш учун ўша баҳонани ўйлаб топган эдим. Бўлмаса

келиб-келиб олтинларни сиздек ажойиб дўстимдан аяй-маими. Сиз менинг бош вазиримсиз, хазинанинг инонихтиёри қўлингизда бўлса, хоҳлаганингизча олавермай-сизми?!— дебди у.

— Подшоҳимиз фақат олтинга тўймадиларми десам, Миралини синаб кўришдан ҳам тўймас эканлар-да! Майли, Мирали ўлгунча қанча саволингиз бўлса бераверинг, ҳеч армонингиз қолмасин!

ЎЗ ЭГАЛАРИГА ҚАЙТГАН ПУЛЛАР

Мирали Султонсуюн билан қалин дўст бўлса ҳам подшони бирор марта меҳмонга чақирмаган экан. Бир куни улар Миралининг уйи ёнидан ўтиб кетишаётган экан, подшо ўз вазириникига кирмоқчи бўлибди. Мирали эса индамай турган экан, бу сафар подшо жим ту-ролмабди:

— Шунча йилдан бери қадрдонмиз-у, ҳалигача бирор марта уйингизга чақириб бир пиёла чой бермадингиз. Бунинг сабаби недур, Мирали?— деб сўраб қолибди.

— Эсимни танибманки, подшолик хизматидаман. Лекин жаноби олийлари ҳам бирор марта ҳолинг нечук, қандай яшаяпсан, нима камчилигинг бор деб аҳвол сўраб эшигимдан кирганларини билмайман. Мен султоннинг кўнгиллари тартадим, йўқми деб ўйлаб, меҳмонга чақиришга ҳаддим сиғмади,— деб жавоб берибди Мирали.

— Ҳақ гапни айтдингиз, аслида биздан ўтган экан, аркону давлатдаги бекларнинг аҳволидан хабар олмоқлик, фуқаронинг бошини силаш бизнинг бурчимиздир. Бир сойи сабаб билан келиб қолибмиз, энди хонадонингизни четлаб ўтмак инсофдан бўлмас. Қани, Мирали, бошланг!— дебди.

— Марҳамат, султоним!

Султонсуюн ичкарига кириши билан ҳайратдан ҳангу манг бўлиб қолибди. Миралининг уйи бамисоли жойнамози йиғиштириб олинган мачитдек яп-яланғоч эмиш. Подшо остона ҳатлаб ўтиб, бундоқ син солиб қараса, уйда увада кўрпа-тўшак ва эски пўстакдан бўлак ҳеч вақо йўқ экан. Уйнинг бир бурчагида Миралининг хотини ип йигириб ўтирганмиш. Султонсуюн бу уй ўзининг бош вазириники эканлигига ишонқирамай:

— Бу кимнинг уйи ўзи? — деб сўрабди.

— Бош вазирингизники, султоним!— деб жавоб берибди Миралининг хотини.

— Қим айтади шуни бош вазирнинг уйи деб! Ҳеч бўлмаса ўтиришга ярагулик тузукроқ тўшак ҳам йўқ-ку бу уйда. Ҳеч нарсага тушунолмайд қолдим, топиш-тутиши бинойидек бўлса, нега энди бу қадар хароб яшайсизлар?

— Худога шукр тап-жонимиз сор. Ҳали куч-қувватдан қолганимиз йўқ, тақсир! Қўлдан келганча ишлаб турибмиз, ишқилиб, бир нави кунимиз ўтиб турибди,— дебди Миралининг хотини.

— Ахир мен эрингизга ҳар ойга юз тилладан маош тайин қилганман-ку?! Уша пулларни Мирали қаёққа совуряпти экан?— деб сўрабди.

— Сиз бераётган пуллар, ўз эгаларига қайтаётган, чиқар, султоним,— дебди бека,— Мен шу вазирингизнинг хонадонига келин бўлиб тушиб эски пўстак-у, алмисоқдан қолган ана шу чархдан бошқа нарсани кўрганим йўқ.

Султонсуюн Миралига юзланиб:

— Ҳайронман, хазинабондан ҳар ой оладиган пулларни нима қилаяпсиз? Қўча-кўйда ҳуда-беҳудага пул совургунча, рўзгорни бутласангиз бўлмасмиди, Мирали?— дебди.

— Ташқарига чиқайлик, ҳаммасини бафуржа тушунтириб бераман, султоним,— дебди.

Султонсуюн рози бўлгач, Мирали подшога дебди:

— Ҳазрати олийлари, бир шартим бор, шунга рози бўлсангиз менга берилаётган пуллар қаёққа сарф бўлаётганини ўз кўзингиз билан кўриб, билиб оласиз.

Султонсуюн ҳам бу масаланинг тагига етишга қизиқсиниб:

— Бўпти, сиз айтганча бўла қолсин, мен кўндим! Айтаверинг шартингизни,— дебди.

— Шартим, шуки, йўлга чиқишдан аввал кийим-бошларимизни алмаштирамиз, зарбоф тўн билан тожингизни менга берасиз, менинг чопонимни эса сиз кийиб олинг. Тағин, арғумоғингизни ҳам берасиз, олдинда подшога ўхшаб юраман, сиз ҳам менинг қирчанғимни миниб изимдан бораверасиз. Йўл бўйи мендан ҳеч нарсани сўрамайсиз,— дебди Мирали.

Султонсуюн рози бўлибди.

Улар келишилгандек кийим-бошларини ва отларини алмаштириб шаҳар айланишга чиқибдилар. Юриб-юриб ахири шаҳар чеккасидаги майиб-мажруҳ гэдолар, камба-

гал бечоралар яшайдиган ғарибона маҳаллалардан бирига етиб борибдилар. Султоннинг бедовини мишиб, савлат тўкиб бораётган Миралига ҳеч ким эътибор бермас, уни подшо деб ўйлаб, яқинига йўлашга қўрқишар экан. Аммо Миралининг камтарона кийимларини кийиб олган Султонсуюнни эса оломон ўраб олибди. Кимдир отининг жиловидан тутибди, яна кимлардир унинг қўлтиғидан суяганча бардор-бардор қилиб авайлабгина ерга тушириб қўйибдилар.

— Нури дийдамыз, халоскоримиз! Мирали! Эсон-омон келдингизми? Умрингиз узоқ, мартабангиз бундан ҳам зиёда бўлсин, пуштипаноҳимиз! Хуш келибсиз, дав-рамизга марҳабо, улуғ устоз Мирали!— дея одамлар Султонсуюннинг атрофида гирдикапалак бўла бошлашибди.

— Мирали, жон биродар!— деб ёлворибди Султонсуюн,— Барака топкур мени бу оломоннинг ичидан бир амаллаб олиб чиқинг! Олаётган пулларингизни қаёққа сарфлаётганингизни энди билдим. Фуқаронинг подшоси аслида мен эмас, сиз экансиз!

Ғала-ғовур бироз тингач, Мирали майиб-мажруҳ оломонга мурожаат қилиб:

— Биродарлар! Сизларнинг аҳволингиздан хабар олиш учун марҳаматли султонимизнинг ўзлари келдилар! Кўнглингизда борини ҳечам тортинмай айтаверинглар, султоним фуқаропарвар, бир сўзли одам. Нимаки истагингиз бўлса, ҳозир айтинглар, барини муҳайё қиладилар,— дебди.

Умри бино бўлиб бу маҳаллага қадам босмаган Султонсуюннинг ўзи ғариб-ғуробаларнинг ҳолидан хабар олиш учун келганини эшитган халқ подшони яна зичроқ қуршаб олибди. Улар султоннинг этагини ўпиб, сажда қила бошлашибди.

Оломоннинг ғала-ғовуридан боши шишиб, ҳоли танг бўлаёзган Султонсуюн яна Миралига ялиниб-ёлбора бошлабди:

— Мирали, жон дўстим, менга раҳмингиз келсин! Нима десангиз айтганингизни қиламан. Аммо мени бу ердан тезроқ олиб чиқиб кетинг. Бу ердан тезроқ кетмасак, бу оломон чумолидай ёпишиб, ҳализамон янчиб ташлайдиганга ўхшайди!

— Султоним, ҳадемай қиш келади қиличини қайраб. Бу бева-бечораларнинг тайинли бошпанаси, қишга ғамланган дон-дуни бўлмаса. Ўзингиз ўйлаб кўринг, улар қиш-қировли кунларда қандай жон сақлайдилар? Ана

шу майиб-мажруҳ, кўр ва шоллар ҳам султоннинг фуқаролари ҳисобланади-ку! Уларни уйли-жойли қилиб, хазинангиз ҳисобига боқишга ваъда берсангиз, майли, сизни уларнинг орасидан олиб чиқиб кетайин,— деб шарт қўйибди.

Оломоннинг гала-говуридан боши айланиб, кўзи тинган подшо ўзи базўр чидаб турган эмасми, Миралининг шартига жон-жон деб рози бўлибди. Отига минаётиб эса:

— Бўпти, бўпти, сиз айтганча бўла қолсин, Мирали! Бу ғарибларнинг ҳолидан ўзим хабар олиб тураман, уларнинг ҳимоячисигаям янги уй қуриб берганим бўлсин!— деб хитоб қилибди.

СУЛТОНСУЮН БИЛАН ДОНО ЧУПОН

Кунлардан бир кун Султонсуюн ўзининг кўшки айвоида Мирали билан гурунглашиб ўтирган экан, гапдан гап чиқиб, подшо:

— Дўстим Мирали! Аввалам бор одамзоднинг тўрт мучаси соғ бўлсин экан. Ахир соғлом танда соғ ақл, деб бежиз айтилмаган. Ақли расо одамга устоз ҳам, илму амал ҳам даркор эмас. Бўладиган бола ақлли ота-онанинг фарзанди бўлса бас, у қишлоқда туғиладими, шаҳардами, барибир вақти келиб ҳар бир ишнинг эп-лаб кетадиган ўктам одам бўлиб етишади, — дебди.

— Бўладиган бола бошидан маълум деганингиз тўғри, шоҳим. Аммо киши камолга етишиши учун фақат ақлнинг ўзи етарли эмас. Менимча, ўша ақлга яраша зеҳну фаросат ҳам бўлса-ю, унга билим ва тажриба қўшилса, нур устига аъло нур бўлади. Бир ақлнинг ўзи билан иш битириш қийин,— дея эътироз билдиргандай бўлибди.

Бунини эшитган Султонсуюннинг ҳам қайсарлиги тутиб кетибди. Подшо нуқул ён беришни истамай ўзиникини маъқуллаб оёқ тираб туриб олибди. Мирали ҳам бўш келмай баҳслашаверибди. Икковлон тортиша-тортиша кунни кеч қилибдилар, аммо масала ҳал бўлмабди.

Ўша кунлари Султонсуюн сал тумов экан, кечаси билан иситмалаб, қаттиқ бетобланиб ётиб қолибди. Салласи катта, ақли калта вазиру вузаролар, алломаю икромалар, хуллас, бутун аркону давлат подшонинг атрофида гирдиқапалак бўлиб қолишибди. Шаҳри Ҳирот-

нинг мана-ман деган табиблари бари йиғилиб келишибди. Кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб олган Султонсуюннинг кўзига дунё тор кўриниб, табибларига илтижо қилибди:

— Муҳтарам табиблар, кўриб турибсизки, аҳволим жуда ночор. Паймонам тўлган кўринади. Қимда ким дардимга дармон топса, бошидан зар сочаман. Энди бутун умидим сизлардан, бир иложини топинглар, бўл-маса, тузалиб кетишим даргумон!

Табиблар орасида кўпни кўрган, бир ёши улугроғи бор экан, у подшонинг ёнига келиб, қуллуқ қилибди-да:

— Подшоҳи олам, ноумид шайтон деганлар, бекор-га азият чекиб, кўнглингизни чўқтирманг! Дард берган эгам, унинг давосиниям ўзи етказгусидир. Дунёда бедаво дард йўқ. Қаерингиз оғрияпти, айта қолинг. Дардингиз нималигини аниқлаб олсак, дарров муолажани бошлаймиз,— дебди.

Мирали табибларнинг алдамчилигини билар экан, шунинг учун унинг гапига кулгиси қистаб:

— Мавлоно, подшоҳи олам ўзининг дарди нималигини билса, сизларни чақириб бошига урармиди?— деб киноя қилибди.

Ўзининг табибларига қаттиқ ишонган Султонсуюн эса:

— Э бу дарди бедаво қаердан ёпишди, билмайман, мени бутунлай адойй тамом қилди-ку! Кўкрагим билан елкаларим бамисоли игна санчилгандай зирқирайди, ўқтин-ўқтин кўнглим айниб, бошим оғрийди. Барака топкурлар, бир иложини топинглар,— деб яна илтижо қилибди.

Ҳакимлар бошлиғи ўзининг ёнида турган табиблар-у, вазирлар билан пичирлашиб, маслаҳатлашиб олибди-да, подшонинг томирини ушлаб кўриб бошини чайқабди.

— Олампаноҳ, айтсам тилим куяди, айтмасам дилим,— дебди бош табиб,— чиндан ҳам жуда оғир касалга мубтало бўлибсиз. Дарднинг зўрлигидан мана, ҳатто кўзларингизгача қип-қизариб кетибди!

— Давоси борми, ахир, давоси!— тоқатсизланиб сўрабди Султонсуюн.

— Шоҳим, борликка борку-я, аммо уни топиш мушкулроқмикан дейманда...— дебди.

— Қимсан Хуросон ҳоқони бўлсам, менинг қўлимдан келмайдиган иш борми? Айтаверинг тортинмай, агар анқонинг уруғи бўлсаям, бир зумда топишга қурбим етади.

— Ундай бўлса, тинглам, шоҳим! Сиз бир аҳмоқ билан бир ақлли одамнинг қонини аралаштириб, бутун аъзойи баданингизга суртсангиз, иншолло, тез кунда бу дарддан халос бўлиб, тузалиб кетасиз. Бундан ўзга чора йўқ, тақсир, — дебди.

Мирали муҳрдор бўлгач, аркону давлатдаги ғаламисликларга барҳам бериб, юлғич вазирларнинг танобини тортиб қўйган экан. Шу боис у вазирлар билан чап бўлиб қолишган экан. Зимдан кек сақлаб, кўпдан бери қулай фурсат кутиб юрган қирқ вазир подшонинг касали баҳонасида шоирдан қутулиш учун шу ҳийлани ўйлаб топишган экан. Чунки Хуросон сарҳадларида Миралидан ақллироқ одам топилмаслигини шаҳри Ҳиротнинг каттаю кичиги жуда яхши билар экан-да!

Бош табибнинг гапини эшитган Султонсуюн ёстиқдан бошини кўтармай, тепасида қўл қовуштириб турган ясаулбошиларига:

— Нима бало, қулоқларинг том битганми? Нега қоққан қозиқдай серрайиб турибсанлар?! Ҳозироқ ҳар қайсинг бир гузарга қараб югур. Бу шаҳри азимда нима кўп, ақлли билан аҳмоқ кўп. Дарров битта аҳмоқ билан битта ақллини топиб, ҳузуримга олиб келинглар. Бўлмаса барингни дорга торттираман!— деб ўшқарибди.

Ясавулу қўрбошилар, саркардаю юзбошилар бари отига минишиб, бир хиллари пою пиёда жўнаб кетишибди. Маккор вазирлар бўлса, ҳақимлар бошлигини бир чеккага тортиб, ўғринча уёқ-буёққа қараб олиб, «Бу мулозимлар подшонинг гапини икки қилмас, ҳаш-паш дегунча, кампир шафтолини егунча, аҳмоқ билан ақллини олдига солиб келишар. Аҳмоқ билан ишимиз йўқ, ўзи асл одамнинг сарқити аҳмоқ бўлади, ўлиб кетса садқан сар. Аммо ақлли деб келтирган одамни бир бало қилиб нодонга чиқариб, қутқариб юборайлик. Унинг ўрнига анови маҳмадана Миралини ўлдиртирамиз. У ҳаммадан ақлли одам, десак, ҳеч ким чурқ этмас», дейишиб, маслаҳатни бир жойга қўйишибди.

Вазирларнинг нияти бузилгандан беҳабар Мирали ўзича: «Элнинг куни тугасаям, бу подшоларнинг зулми тугамас экан-да! Халққа шунча ситам ўтказгани етмагандай, бу аҳмоқ табибнинг гапи дард устига чипқон бўлди. Шунча йилдан буён вазирлар билан халқнинг қонини зулукдай сўриб келаётган подшони инсофга чақиритиш ўрнига, яна қонхўрликка ундади-я, ярамас. Майли, бўлар иш бўлди, ҳадемай подшонинг мулозимлари

икки бахти қароғи тутиб келиши турган гап. Энди ўша бегуноҳ фуқароларнинг ҳаётини сақлаб қолишнинг чорасини топмоқ керак», деб ўйлабди.

Подшонинг мулозимлари бозор майдонига бориб, ақлли одамни қаердан топсак экан, деб ҳайрон бўлиб туришган экан, қовун сотаётган бир деҳқонни кўриб қолишибди. Мулозимлардан бири қовунчи чолнинг ёнига бориб:

— Отахон, сиз кўпни кўрган ёшулли одамсиз. Бизнинг бир мушкулимизни осон қилиб берсангиз. Подшоҳимиз битта ақлли одам билан битта аҳмоқни топиб келинглар, деб буюрди. Бу ерга келиб, бошимиз қотиб қолди. Қаёққа қарама, ғиж-ғиж одам, бамисоли чумолининг уяси дейсан. Аммо аҳмоқ киму, ақлли ким билиб бўлмайди. Кимлиги одамзоднинг пешонасига ёзиб қўйилмаган бўлса, қандай қилиб топасан? Шу бугун айтилган одамларни топиб бормасак, подшо ҳаммамизнинг бошимизни олади. Бир маслаҳат беринг, ёшулли!— дебди.

— Э ўғлим, бу ерда аҳмоқ одам нима қилсин. Меҳнат қилиб етиштирган ҳосилининг бир қисмини сотиб, рўзғорини бутлашга ақли етган одамни аҳмоқ деб бўладими? Аммо савдосининг ҳисобини зўрга амаллайдиган бу бечора деҳқону косиб халқини ақлли дейиш ҳам қийин. Сизларга ақлли одам керак бўлса, вақт ганиматда мадрасага боринглар. Одамнинг зап ақллиси ўша ерда бўлади. Ўша даргоҳи муборакнинг тупроғини ялаб юрган муллабаччалар орасида сизларбоп ақлдор ҳам топилиб қолса ажаб эмас,— деб маслаҳат берибди деҳқон бува.

Мулозимлар «иш анча осон кўчди», деб отларига қамчи чотиб, шу яқин ўртадаги мадрасалардан бирига борибдилар. Ичкари кириб кўрсалар, мадрасанинг барча мударрисларию толиби илмлари қишлоқларга мурид овлагани чиқиб кетишган экан-у, фақат битта талаба ўз ҳужрасида мук тушиб китоб ўқиб ўтирган экан. Мулозимлар бу ёшгина муллабаччанинг қўлини орқасига боғлаб, олдиларига солиб, оёғини ерга тегизмай, ҳайдаб кетаверибдилар. Бола пақир яроғ таққан кишиларни кўргани ҳамоно ҳуши бошидан учиб, қўрққанидан тили калимага келмай қолган экан. Бир оз юргач, сал-пал ўзига келиб, аввалига нималарнидир ғўлдирабди-да, сўнг тўтидай бийрон бўлиб, мулозимларга ялиниб-ёлвора бошлабди:

— Жон оғалар! Мен бир бечора талабаман, ҳеч қан-

дай гуноҳим йўқ! Умрим бино бўлиб, ҳатто мусичагаям озор бермаганман. Ёш жонимга раҳм қилинглар, худо хайрингизни берсин, мени қўйворинглар!

Мулозимлар унинг доду фарёдига қулоқ соладими! Бечоранинг бошига муштлаб, икки кўзини ёшлаб, подшонинг ҳузурига бошлаб бораётибдилар:

— Эгнинг юпун, бошинг ёш демаса, бу дунёда сендан ақлли одамни топиш қийин. Кўп оби-дийда қила-вермасдан, чаққон-чаққон юр, сен подшоликка лозим бўлиб қолдинг. Жон керак экан, бошқаларга ўхшаб, сайру томошага кетсанг ўлармидинг, саёҳат турганда китобга чикора. Ўз жонингга ўзинг жабр қилдинг,— талабани уриб-суриб боравердилар.

Алқисса, мулозимлардан бир нечаси бу муллаваччани олиб кетаверсин, энди гапни бошқа ясавуллардан эшитинг. Улар шаҳарни уч айланиб, ҳеч қаердан ахмоқни тополмай, тоза хуноб бўлиб, пиёдасининг оёғи қавариб, чориғи сўкилиб, ахири қўрғон дарвозасининг олдига етганда бари йиғилиб маслаҳат қилишибди. «Шаҳардан ахмоқ одамни тополмадик, энди шу ўртадаги қишлоқларни ҳам бир оралаб кўрайлик. Зора битта-яримта пандовақи учраб қолса, подшонинг олдига бошлаб борайлик», дейишиб, қўрғон дарвозасидан ташқарига чиқибдилар. Улар бироз юрар-юрмас, узоқдан ашулани ванг қўйиб келаётган одамни кўриб қолибдилар. Яқинроқ бориб қараб кўришса, дашт томондан бир одам келаётибди, эғнидаги чопони қирқ ямоқ, белини чилвир билан маҳкам боғлаган, бошида алмисоқдан қолган яғир чўғирма¹, кийилавериб, титилиб кетган чоригининг тумшугидан пайтаваси чиқиб турибди. Шунга қарамай, бу одамнинг жуда вақти хуш, қўлидаги эғри таёғини соз ўрнида ўйнатиб, ашула айтиб келаётганмиш. Ясавуллар бир четга чиқиб, индамай кузатиб туришса, ҳалиги одам йўл бўйида турган сипоҳиларгаям қарамай, ашулани варанг қўйиб ўтиб кетаётибди.

Шунда ясавуллар:

— Бу одам бориб турган аҳмоққа ўхшайди. Ўзи бир йиртиқ чопон, жулдурвоқи бўлса, бу дарди бедавога ашула айтишни ким қўйибди? Эси бўлса ашула айтгунча қоринини тўйғазиб, эғнини бутлашни ўйламасмиди?! Биз ахтариб юрган одам худди шу. Кун бўйи сарсон бўлиб юрганemizга яраша ҳарқалай шу ернинг

¹ Чўғурма — қўй терисидан тикилган телпакнинг бир тури.

Ўзида ишимиз битди, дейишиб, гап йўқ, сўз йўқ ҳалиги одамни шартта тутиб олибдилар. Гапа ясавул таппа ёпирилганидан бечора йўловчининг ҳуши бошидан учиб, ҳай-ҳайлаган экан, мулозимлар:

— Эй, нодон, мунча типирчилайсан?! Сен подшоликка керак бўлиб қолдинг. Ҳозир подшоҳимизнинг олдига олиб борамиз,— дейишибди.

Бу гапни эшитган йўловчи:

— Бало-қазодай ёпишгунча шундай деб қўяқолмай-сизларми. Нима гап экан деб нақ ўтакам ёрилаёзди-ку! Подшо йўқлаган бўлса, ҳукман бориш керак экан. У зотнинг хизматини қилиш ҳаммагаям насиб этавермайди,— деб мулозимларнинг олдига тушиб жўнабди.

Хулласи калом, мулозимлар ақлли билан аҳмоқ керак бўлса мана деб ҳалиги муллабачча билан йўловчинини олдиларига солиб ур калтак, сур калтак қилиб, Султонсуюннинг ҳузурига келтирибдилар. Аркону давлат подшо хобгоҳида жамулжам бўлиб ўтиришган экан. Аҳволи абгор одамни кўрган Султонсуюн ёстикдан аста бошини кўтариб:

— Эй саҳройи, кимсан ўзинг, касби-коринг нима?— деб сўрабди.

— Султоним, мен сояйи давлатингизда қўй боқиб, ризқимни териб юрган бир чўпонман,— дебди ҳалиги йўловчи.

— Жуда соз!

Чўпоннинг ёнида турган мадраса талабаси қўрққанидан дағ-дағ титрар, рангида қон қолмаган, икки юзи уч ювилган бўздек оқариб кетган эмиш. Буни кўрган чўпон таёғига суяниб туриб:

— Тақсир, бу бечоранинг гуноҳи нима, ё уям менга ўхшаб подшоликка керак бўлиб қолганларданми? Ўзи биз сизга не учун даркор бўлиб қолдик? Қандай юмуш бўлса буюраверинг, шоҳим, қўлдан келганча хизматингизда бўлайлик!— дебди.

Султонсуюн кулимсираб:

— Шунча ёшга кириб ҳалиям эсинг кирмабди-да, нодон! Иш буюрадиган бўлсам, саройимда хизматкорлар қуриб қолибдими? Гапнинг пўст калласини сўрасанг, сизларни бошқа бир мақсадда йўқлаттирдим. Уч-тўрт кун бўлди, мен бир дарди бедавога мубтало бўлганман. Сизларнинг иссиққина қонингиз дардимга шифо бўлармиш. Энди тушунгандирсан?— дебди.

Бу гапни эшитган талаба ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлаб-

ди. Чўпон бўлса, таёғига суянганча, аввалги туришини бузмай:

— Тақсиримнинг дардларига дармон бўла олсак, қанийди, сира армонимиз қолмасди. Сиздек эл оғаси учун бир эмас, юз жонни фидо қилсак ҳам оз. Аммо мен бир нарсага сал тушунмайроқ турибман, шундай катта элда иккимиздан бўлак одам топилмабди-да, шоҳимизнинг дардларига дармон бўларлик. Ёки табибларингиз фақат иккимизнинг қонимизни буюришганимиди?— деб сўрабди.

— Чўпон, ана шу оқ дасторли мўйсафид табибларимнинг бошлиғи бўлади,— дея Султонсуюн ҳақимлар сардорини кўрсатиб, сўзини давом эттирибди.— Юртимизда бу кишига тенг келадиган ўткир табиб йўқ, ўзиям жуда билгич, ҳамма дарднинг давоси унга аён. Шу киши менинг дардимни аниқлаб, даволаётирлар. Мен бир ахмоқ билан битта донишманднинг қонидан шифо топарканман. Шунинг учун икковингни бу ерга чақиртирдим. Ҳозир сизларни ўлдиртирамиз, энди имонингни ўгиравер, нодон чўпон!— деб тушунтирибди Султонсуюн.

— Унақа бўлса доно ким-у, ахмоқ ким?

— Эй бахти қаро саҳройи! Яратган эгам ақл улашганда қайси бутанинг тагида юргандинг? Ҳойнаҳой, бу ёруғ жаҳонда сенчалик калтафаҳм одам бўлмаса керак дейман. Ақлли деганимиз эса ана шу ёнингда турган муллабачча. Мадрасанинг аҳли толиблари қишлоқларни томоша қилгани кетишганда, дунё билан иши бўлмай мук тушиб китоб ўқиб ўтирган бу йигит ақлли бўлмай яна ким ақлли бўлсин?!— деб жавоб берибди Султонсуюн.

Чўпон қўрқувдан рангида қон қолмаган талабанинг бўй-бастига кўз қирини ташлабди-да:

— Тақсир, етти ўлчаб бир кес деганлар. Ишонган табибларингизнинг гапига кириб, эл-юртнинг маломатига қолиб юрманг яна,— дебди.

— Бу нима деганинг, чўпон? Бундоқ тушунтириброқ гапирсанг-чи,— дебди Султонсуюн ажабланиб.

— Олампаноҳ, ҳали мадрасанинг тўрт деворию китобдан бошқа нарсани кўрмаган, билмаган бу думбул муллаваччани донишманд деб бўлмайди. Нега десангиз мадраса талабаларининг миясида жўжаҳўрознинг ақличалик ақл йўқ, улар китобга ёзилган нарсаларни ўқиш-у, мударрис берган сабоқни ёдлашдан бошқа нарсани билмайдилар. Шундай бўлгач, бу бечораларнинг

калласида ақл нима қилади, шоҳим. Бола пақирнинг гуноҳидан ўтинг, бориб китобини ўқийверсин,— дебди чўпон.

Султонсуюн бундоқ ўйлаб қараса, чўпоннинг гапларида жон борга ўхшайди. У «Бечора талаба ҳали суяги қотмаган ёш бола бўлса, шунча салла-каллалар турганда она сути оғзидан кетмаган бир ўспириннинг умрига зомин бўлиш ҳам инсофдан эмас», деб ўйлабди-да, чўпонга юзланиб:

— Гапинг тўғри, чўпон. Улдирай десам бечора талаба ёшгина бола экан, кўзим қиймади, бўшатиб юборай десам, жон ширин. Қошки ақлли одамни топиш осон бўлса, шуниям излаб-излаб зўрға топиб келишган эди,— дебди.

— Султоним, аслида мулозимларингизнинг тайини йўқ экан. Ақлли одамни излаб шунча овораи сарсон бўлиб, ахири топганлари шу муллавачча бўлибди-да! Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ деганларидек, энг доно, ақлдор кишиларнинг бари шундоққина ёнингизда туришибдию, билмасиз-а? Подшоҳим, менинг билишимча, ҳар бир ишни ўз ақли билан билиб қиладиган кишини донишманд дейдилар. Шундай экан, сизнинг бош табибингиздан ақллироқ одам бўлмаса керак. Ҳатто ўзингиз ҳам уни жуда билгич деб мақтадингиз. Менимча, дунёдаги ҳамма дарднинг давосини биладиган бош табиб ақлге бўлмай яна ким ақлли бўлсин! Агар сизга энг доно одамнинг қони даркор бўлса, ана табиб жаноблари бир эмас, минг жонини бўлсаям қурбон қилишга тайёр турибдилар,— дебди.

Чўпоннинг гапи подшогаям жуда маъқул бўлибди. У:

— Чўпон ҳақ гапни айтди. Бўшатинг муллаваччани, ўрнига бош табибни тутиб боғланглар!— деб буюрибди.

Мулозимлар мадраса талабасининг қўлини ечибдилар, у бечора қутулганига шукур қилиб, шоғолнинг оғзидан қочган тустовуқдай бирпасда зим-ғойиб бўлибди. Подшонинг амрига кўра унинг ўрнига бош табибни тутиб боғлабдилар. Шунда ҳақимлар сардори аюҳаннос солганича подшонинг оёғига йиқилибди, бошидаги қозондай салласи ерга тушиб чуваланиб кетибди. У йигламсираб:

— Тақсир, жўжабирдай жонмиз, раҳм қилинг, болаларим сағир қолмасин! Менда ақл нима қилади, бу хом каллада зигирчайам ақл нишонаси йўқ. Уёғини сўрасан-

гиз, бир энлик хатниям келиштириб ёзолмайман,— деб ялиниб-ёлворибди.

Султонсуюн эса унга ғазаб билан:

— Сен, баччағар, шу беақл калланг билан нуқул бўлмағур ривоятларни ўйлаб топаркансан-да, а? Бир бўлди. Ҳайф сенга бош табиблик лавозими,— деб ўшқарибди-да, ясавулларига:— Ҳалиги бечоранинг ўрнига дарров ўзини сўйинглар, — деб буюрибди.

Мулозимлар ўша заҳотиёқ бош табибнинг қўлларини орқасига боғлаб, юрак-бағрини доғлаб, калласига тўртгани мушглаб, икки кўзини ёшлаб, қон ялаган жаллодларнинг ёнига бошлаб борибдилар.

Шундан сўнг Султонсуюн парқув болишларига ён-бошлаб олганча, боядан бери таёғига суяниб турган чўпонга юзланиб:

— Хўш, чўпон, нега жим бўлиб қолдинг? Сўзлай-вер, қулоғим сенда,— дебди.

Чўпон эса ўша туришини бузмай:

— Подшоҳи олам, мен йилига олти қўзи эвазига етти йил давомида бир бойнинг қўйини боқиб бердим. Етти йиллик хизмат ҳақим қирқ икки қўз бўлади, шундайми?— дебди.

— Шундай, шундай,— дея бош ирғаб тасдиқлабди Султонсуюн.

— Ундай бўлса, айтингчи, ҳисоб-китобга ақли етган одам қандай қилиб ахмоқ бўлсин, шоҳим? Хат-саводим бўлмасаям, ўз ҳақ-ҳисобимга пухтаман. Ўша хумса бой сурувни қўлимга топширгандан бери қўзи тугул бир чичқоқ улоқ ҳам бергани йўқ эди. Кеча у билан ҳисоб-китоб қилиб, етти йиллик меҳнат ҳақимни ундириб олдим. Қерак-яроқ нарсаларни харид қилай, эл қатори кийим-бош қилиб, бирнави рўзгоримни бутлайин деб бозорга келаётган эдим, қўрғонингиз дарвозаси олдида турган мулозимлар гап-сўз йўқ мени ушлаб олишди. Хизмат ҳақимни ундириб олганимга димоғим чоғ бўлиб, ашула айтиб келаётгандим, уларни кўриб қапа-лагим учиб кетди. Ўз ҳақини талаб қилишга ақли етган одам ахмоқ бўларканми ахир, подшоҳи олам?— деб гапини тугатибди чўпон.

Султонсуюн ҳам бироз ўйланиб туриб:

— Балли, чўпон, ҳақ гапни айтдинг! Шунча нарсага ақли етган одамни ахмоққа чиқаришнинг ўзи ғирт нодонлик. Хўш, энди гапни бир бошладингми, охирига

етказ, ахмоқ одам қанақа бўлади ўзи, сен бизга ана шунни айтиб бер!— дебди.

— Подшоҳим, ахмоқ одамни қаердан топишни билмадим-у,— аммо унинг кимлигини айтиб беришим мумкин,— дебди чўпон.

— Қани, қани, айт-чи!

— Менимча, дунёда ўғридан ахмоқроқ одам бўлмаса керак.

— Тўғри айтасан, тоғ бўриси, эл ўғриси бўлмас, аммо ўғриларни ахмоқ дейишининг боиси нима?

— Қинғир ишнинг қийғи бир йилдан кейин ҳам билинармиш, шоҳим. Ўғрининг бир қилмиши билинмаса, иккинчи ўғрилиги барибир билинади. Юзи шувут бўлиб, шармандаси чиққан ўғри элатга қўшилолма, бегона юртга кўчиб кетишга мажбур бўлади. Аммо ўрганган кўнгил ўртанса қўймас деганларидек, қўли эгри одам қаерга бормасин, барибир нопок ишга қўл уриб миси чиқиб, етти иқлимга овоза бўлиб кетади. Ҳалол меҳнат килишга бўйни ёр бермай, одамлар мулкига кўз олайтирувчи ўғриларнинг қилиб юрган иши қип-қизил ахмоқчиликдир, — деб жавоб берибди чўпон.

Чўпоннинг ақллилигига қойил қолган Султонсуюн энди ўрнидан туриб ўтириб олибди-да:

— Баракалла, чўпон, отангга раҳмат! Ҳақ гапни айтдинг!— дебди.

Сўнгра эшик олдида қўл қовуштириб турган шоп мўйловли ясавулларига қараб:

— Ҳайф сиздек мулозимларга, калла деб қовоқни кўтариб юраверган экансизлар-да. Ақлли ким, ахмоқ ким суриштирмасдан, учраган кишини судраб келаверадими одам деган? Ҳозироқ чўпонни бўшатишлар, ўз йўлига кетаверсин. Фуқарога кун бермаётган ўғрилардан бирини тутиб келишлар,— деб буйруқ берибди.

Шунда боядан бери буларнинг ҳангомасини кузатиб турган Мирали гапга аралашиб:

— Тақсир, элда ўғриям бор, тўғриям. Ўғриларни тутиб, зиндонбанд этмак жуда яхши тадбир. Аммо сизнинг дардингизга ҳеч қандай одам қони даркор эмас. Бир коса угра ошига аччиқ гармдори солиб ичсангиз бўлгани, бир терлаб ухлаганингиздан сўнг бутун аъзойи баданингиздаги бор ғубор шу билан чиқиб кетади.

Эртагача ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетасиз,— деб маслаҳат берибди.

Бу гап Султонсуюнгаям маъқул бўлибди. У Мирали айтгандай қилиб аччиқ угра оши буюрибди.

— Агар ижозат берсалар, бир ўтинчим бор эди, жаноби олийларига шунни баён этсам,— деб мурожаат қилибди Мирали. Султонсуюн бош ирғаб, рухсат бергач:

— Шу чўпоннинг ихтиёрини каминага топширсангиз,— деб қўшиб қўйибди.

— Жуда галати феълингиз бор-да, Мирали,— дебди Султосуюн,— уни бошингизга урасизми? Қўйинг, уни йўлдан қолдирманг, бозор ўчарини қилиб олиб, саҳросига қайтиб кетаверсин. Ҳамма чўпонларни саройда олиб қолаверсангиз, унда подани ким боқади?— деб подшо Миралини жеркиб берибди.

— Шоҳим, ёдингизда бўлса, бир вақтлар ақл-идрок борасида баҳслашган эдик...

— Тўғри, баҳслашгандик, рост, мана, ўзингиз ҳам кўрдингиз-ку, барибир мен ҳақ бўлиб чиқдим, чўпон ўзининг ғоятда ақллилиги туфайли омон қолди. Шундай эмасми?— дебди Султонсуюн.

— Шундайликка шундайку-я, лекин чўпоннинг ақлига яраша фаҳм-фаросати, зеҳни ва кўп йиллик ҳаётий тажрибалари бўлмаганида, минг доно бўлмасин, қўлидан ҳеч иш келмас эди. Фурсат борида ундан сўраб кўринг-чи, чўпонликдан бошқа ҳунари ҳам бормикин?— дебди.

Султонсуюн бундай қараса, чўпон аллақачон саройдан чиқиб кетибди. Шунда подшо ўзининг бетоблиғиниям унутиб, ўрнидан сапчиб турибди-да, кўшк деразаси олдига қараб югурибди. Қараса, чўпон қўрғон дарвозаси томонга кетаётган экан. Султонсуюн даричадан бошини чиқариб:

— Ҳой чўпон, сенинг асл касби-коринг нима ўзи?— деб қичқарибди.

— Султоним, мен саҳрода туғилиб-ўсган одамман, кўз очиб кўрганим қўра билан ўтов, беш кунлик дунёда яйловдан бошқа нарсани кўрмадим. Чўпончиликдан бошқа ҳунарим ҳам йўқ. Уёғини сўрасангиз сизнинг фармонингиз туфайли бир сойи сабаб билан саройга келиб қолдим, бўлмаса шу ёшга кириб ҳалигача остона ҳатлаб шаҳарга кирганим ҳам йўқ эди,— деб жавоб берибди чўпон.

Султонсуюн чўпонни қайтариб келиб, Миралига топширибди. У чўпон йигитга яхши уй-жой қилиб берибди. Йигит Ҳиротнинг энг зўр олимларидан сабоқ олиб, Султонсуюн даргоҳидаги саркардалардан қилич бозлик, найзабозлик, тирандозлик сирларини ҳам пухта ўзлаштириб олибди. Миралининг ҳимоясида зўр лашкарбоши бўлиб етишибди. У диловарликда Султонсуюндан қолишмас, Миралининг эса энг содиқ дўстларидан бири бўлиб қолган экан.

Саодатли Амирнинг
сифатлари

— Бугун ҳавода қизиқ ўзгаришлар бўлди,— деди.
Улардан бири жавоб бериб:

— Шаҳримизнинг яхшиликларидан бири шуки, бир кунда тўрт фаслнинг ҳавоси зоҳир бўлади,— деди.

Давлатли Олий ҳазрат:

— Тўғри,— деди,— бу шаҳарда бир кун бир йилдек ўтар экан.

УЛИГИ ҲАМ БИР БАЛО, ТИРИГИ ҲАМ!

Муסיқий фанида даврининг яғонаси Мавлоно Алишоҳ бир куни давлатли Олий ҳазратга арз қилиб, сизнинг илтифотингиздан ва марҳаматингиздан умид шуки, вақф бошқарувчилари олти ойлик маошимни бирданига берсалар, ҳар ойда хизматчиларга бош оғриқ бўлиб юрмасам, деди.

Олий ҳазрат жавоб бериб:

— Мавлоно,— деди,— умримиздан олти кун қолганими, йўқми, бизга маълум эмас, сиз нима учун омонат ҳаётга бу қадар катта эътиқод қилиб, келажак олти ойлик маошни талаб қилаяпсиз?

Мавлавий жаноблари:

— Сиз фармон беринг, у пулларни бераверсинлар, борди-ю, ўлиб қолсам, гўр-кафанимга яраб қолар,— деди.

— Улиги ҳам бир бало, тириги ҳам бир бало, дегани сиз экансиз-да,— деди олий Ҳазрат.

ОТИНГИЗНИ ШУНДАН ОРТИҚҚА ОЛМАДИЛАР

Бир куни саховат майдонининг эгаси бурунги зариф кимсалардан ўзининг қизиқ кўриниши ва ажойиб сўзлари билан мумтоз ва мустасно бўлган Мавлоно Шаҳобиддин Мудаввинга, марҳамат юзасидан, юз тангага арзирли бир от инъом қилди. Бу илтифот муносабати билан, мавлавий ўзини Олий ҳазратнинг хос кишилари қаторида ҳисоблаб, хизмат ва мулозаматни ҳаддан ошириб юборди.

Масалан, ҳар қачон отга миниб бирор жойга борилса, бу ҳам хизматда бўлар, қайтиб уйга келганда, уй эшигидан бир нафас нарига силжимас эди. Шу сабабли, лутф ва карам манбаи ундан жуда тангликка келди. Бироқ ўзининг олий ҳулқи унинг дилини оғритишга ва очиқдан-очиқ ўз мулозаматидан қайтаришга йўл қўймас

ЮЗ БАЙТИ БИР ПУЛ ЭҚАН-ДА!

Бир куни соф кўнгилли Амир фасоҳат ва зарофат бобида замон шоирларининг пешқадами Хожа Осафийга насихат қилиш учун муборак тилини баёнга келтириб, айтди:

— Мен сенга ҳайрон бўламанки, ўткир зеҳнинг ва баланд таъбинг бўла туриб, шеър айтиш билан кам шуғулланасан, ҳамма вақтингни фойдасиз ишларга сарф қиласан.

— Ҳозирги фурсатда борган сари кўпроқ шеър айтишга машғул бўлаётирман. Масалан, ўтган кеча икки пуллик шам ёниб битгунча, икки юз байт айтдим, — деди у.

Олий ҳазрат:

— Демак, у тизмаларингнинг юз байти бир пул экан-да! — деди.

БУЙИННИ ҲАМ ЮКДАН ХАЛОС ҚИЛИНГ

Мавлоно Сохий зolim киши эди. У бир қанча вақт вазирлик даражасига кўтарилган эди. Бошига катта салла ўрарди. Хуллас, унинг ёқимсиз қилиқлари Соҳибқироннинг қуёшдек нурли дилига равшан бўлгач, унга ғазаб қилиб, бошидан салласини олиб ташлашни буюрди. Ҳазрати Амир ўша ернинг ўзида подшога юзланиб, шундай дедилар:

— Бош юкини енгиллатдингиз, энди бўйин юкини ҳам енгиллатинг!

БИР КУН БИР ИИЛДЕК УТАР ЭҚАН

Бир вақтлар Астробод ўлкаси Амирнинг адолатлари соясида фаровон ва обод эди. Бир куни ҳавода турлича ўзгаришлар пайдо бўлди. Амир ўз ҳузурда бўлган баъзи бир вилоят катталарига қараб:

Султони Соҳибқирон салтанати тонгиннинг дастлабки ёриша бошлаган даврларида, шоҳ сифат амирга амирлик девонида муҳр босишни таклиф қилди. Ул ҳазрат, бу мансабга ўзининг майли йўқлиги туфайли, подшога арз қилди:

— Ҳозирда мен навоб¹ ва ичкиларингиз жумласидан ҳисобланаман. Расм-русумга риоя қилиб турмай, ҳамма амирлардан юқорида ўтираман. Агар амирликни қабул қилсам, тўралик тарийқасига риоя қилиш йўли билан барлос катталари мендан юқори туришлари керак бўлади, бу ҳолда у мансаб менинг мартабамни пасайтирган бўлади; умид қиламанки, мени муҳр босишдан қутқарсалар, шу билан хизмат ва мулозимат ишларини осойишталик билан бажариб турсам.

Дўстпарвар Соҳибқирон жавоб бериб, деди:

— Қобилиятли қоматингизни амирлик сарпоси билан безамаслигим мумкин эмас. Сиз айтганча, бу мансабни қабул қилгандан кейин барлос амирлари мендан юқори ўтирадилар, деган гап ҳам нотўғридир. Чунки Султон Бадиуззамондан бошқа умародан ҳеч ким сиздан юқори бўлмасин, деб ҳукм чиқараман. Лекин сиз билан дўстлик ва яқинлик даъвосида бўлган Амир Музаффар барлосга, агар хоҳласангиз, сиздан илгари муҳр босишга рухсат берсангиз, йўқ десангиз ҳам ихтиёр ўзингизда.

Қисқаси, Олий ҳазрат подшоҳ илтимосини қабул қилгандан кейин ул ҳазрат билан Амир Сайид Ҳасан Ардашер бир кунда жубба ва кулоҳи наврўзий кийиб, муҳр босишлари муқаррар бўлди. Барчанинг хаёлида, подшо ҳукмига мувофиқ, тадбирли Амир ҳаммадан юқорига муҳр босади, деган фикр айланар эди. Бироқ ўша кун, одатга мувофиқ, ул ҳазратнинг олдига яхши кунда муҳр босиш учун нишон олиб келдилар. Ул ҳазрат нишонни Амир Сайид Ҳасанга берилсин, аввал у киши муҳр боссин, дедилар. Амир Сайид Ҳасан эса, ҳурмат изҳор этиб, нишонни яна Амирга қайтарди. Ул ҳазрат қоғозни олиб, ўша камтарлик юзасидан шундай жойга муҳр босдики, ундан қуйироққа ҳеч ким муҳр босолмади.

¹ Саройга хос киши маъносида.

эди. Шу сабабли хизматчилардан бири, Амирнинг буйруги билан; ўғирлик тариқасида унинг томонига йўлланди ва отини олиб, тезлик билан бозорга келтириб сотди. Мавлавий у одамни ҳақиқатдан ўғри деб ҳисоблади, унинг орқасидан қидириб, икки тош йўлни пиёда босди, отдан ҳеч асар топмагач, бу воқеадан ҳайрон бўлиб, иззат денгизи Амирнинг ҳузурига югурди ва ўзининг саргардонлик кайфиятини арз қилди.

— Биз отингизнинг баҳосини берамиз. Шу шарт биланки, бундан сўнг от сақламайсиз ва отга минган чоғимизда бизга ҳам бош оғриғи бўлмайсиз,— деди Олий ҳазрат.

У кўнганлигини билдирди. Шу чоқда Амир:

— Маълум миқдор ақчани мавлонога берингиз,— деди, ҳийлакорлик қилган киши унга тўқсон тўрт танга санаб берди. Мавлавий таажжубланиб:

— Инъом қилинган ақча юз танга бўлиши керак, нима сабабдан олти танга кам?— деди. Ҳозир бўлганлардан бири:

— Отингизни шундан ортиққа олмадилар,— деди.

УСТОЗ ЭҲТИРОМИ

Агарчи Олий ҳазрат ўз қобилиятларининг кўплиги ва зеҳний қувватининг ортиқлиги жиҳатидан ҳар икки тилда, яъни туркий ва форсий шеърлар муяссар бўлса-да, унинг ўтқир таъбининг мойиллиги форсчадан кўра туркийчага ортиқроқ эди.

Мавлоно Лутфий сўз лутфида ягонаи даврон эди. Ундан илгари ҳеч ким туркий тилда шеърни ундан яхшироқ айта олмаган. Олий ҳазрат, ёшлари эндигина тўлиб, йнгитлик даври бошланган пайтларда, бир куни Лутфий хизматига борди. Лутфий, ўз нозик фикрларининг натижаларидан юзага чиққан бир ғазални ўқиш билан бизни баҳраманд қилсангиз, деб илтимос қилди. Ул ҳазрат бир ғазал ўқиди, унинг матлаи мана шу:

*Оразин ёнқоч, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлгач қуёш.*

Мавлавий жаноблари бу алангали ғазални эшитиш билан ҳайрат денгизига чўмиб, шундай дейди: «Воллоҳ, агар муяссар бўлса эди, ўзимнинг ўн-ўн икки минг форсий ва туркий байтимни шу ғазалга алмаштираддим ва бу ишнинг юзага чиқишини зўр муваффақият ҳисоблардим».

бориб, уни уяси оғзига қўйдим ва озор етказиш ташвишидан қутулдим.

Олий ҳазратнинг хизматидагилар бу ҳикояни эшитгандан кейин унинг гоят раҳмдиллигидан ҳайрат денгизига чўмдилар ва тилларини раҳматлар айтишга очдилар.

ЧОДИРГА ИН ҚУРГАН ҚУШ

Соҳибқирон бир йили Марв шаҳрида қишлаганларида, олам улуғларининг паноҳи ҳам бирга эди. Бир ғуррак Олий ҳазратнинг чодирга кириб юрди, ҳеч ким унга халақит бермагани учун, у ерга уя ясаб, тухум ҳам қўйди. Сайёралар подшоҳи (қуёш) Ҳут қишлоғидан иззат ва шараф манзилига юриш қилгач, Султони соҳибқирон ҳам Ҳирот пойтахтига йўналмоқчи бўлди. Ғуррак эса ҳали тухумни очмаган эди. Давлатли Олий ҳазратнинг зотий шафқат ва табиий марҳамати шуни тақазо қилдики, ғуррак тухум очиб, болаларини катта қилгунча чодирни қимирлатмай, шундай қолдирилсин, бинобарин, Хожа Ҳасан Бахтиёрга у чодирни муҳофазат қилиб туришни ва ғуррак болаларини учирик қилгандан кейин хизмат ҳақи учун чодирни ўзи билан олиб келишини буюрди. Мазкур Хожа ҳам бу ишни қабул қилиб, у жонивор ўз болаларини катта қилиб олиб кетгунча кузатиб турди.

ТИЛАНЧИ

Султони Саид замонида бир куни шавкатли Амир қаҳрамон Муҳаммад Абу Саид билан Боғи Сафидда сайр қилиб юрган эди. Шу пайтда Паҳлавон Муҳаммаднинг танишларидан Юсуф номли бир киши учраб қолди, вазирларнинг баъзисидан шикоят қилиб, улар сувимни зўрлик билан олдилар, мен бу воқеани Мирзога арз қилгани келган эдим, ясавуллар унинг олдига киришга қўймадилар, ваҳоланки, менинг аҳволимнинг ночорлиги шу даражадаки, ҳар куни шилон вақтида ҳар кимдан бир миқдор нонни тиланчилик билан олиб, шу билан кун кечираман, деди.

Ул ҳазрат унга қараб шу пайтни ўқидилар:

Подшо эшигидан нон тилаган тиланчи,

ўз суви билан қўлини ювиб қўлтиғига урмоғи керак!

ЗУҚКОЛИК

Бир навбат Султони Саид амирларидан бир тўдаси Жаҳ-жаҳ атрофида Султонни соҳибқирон аскарларидан бир бўлагини урушдан сўнг асир олиб, ўлдириш ва бошларини ўз подшоларига юбориш учун уларни ўзаро тақсим қилиб олдилар.

Ҳазрати султоннинг яқин дўсти ва давлатли Олий ҳазрат Мирзобек Амир Султон Ҳасан Арҳангий ўғли билан бирга ўша аскаргоҳда эди. Қисқаси, асирларнинг икки нафарини Амир Султон Ҳасанга олиб келдилар, у ерда амирнинг ўзи йўқ эди. Олий ҳазрат шу жойда Мирзобек билан ўтиришган эди. Хабарчи у икки кишини келтириб, дарҳол ҳар иккисини ўлдириб, бошларини юборингиз, деди. Олий хулқли Амир бу ҳолни кўриб, аҳволи ўзгарди ва Мирзобекка, мен уруш майдонининг фалон жойида бир ўлдирилган кишини кўрдим, жаллодга бир-икки танга беринг, унинг бошини келтирсин, асирлардан бирининг ўрнига ўтказсин, деди. Мирзобек эса буйруққа амал қилиб, бу билан Олий ҳазрат бир кишини қутқарди. Энди иккинчисини қутқариш фикрида эди, шу пайтда тўсатдан хаабарчи келиб, асирнинг бирини ўлдирмангиз, бир бош етади, деди. Шунга биноан, уруш майдонидан келтирилган бир бошни топшириб, ҳар икки кишини озод қилиб юбордилар.

ЧУМОЛИ

Бир куни ҳидоят насабли Амир аср номозини адо қилгандан сўнг, кундалик одатга қарши, намозда бўлмаганларни суриштиришга киришмай, тез суръат билан ўзининг хусусий боқчасига қараб йўлланди ва бирор жойда тўхтамасдан етиб борди. У чоқда Амир олдида бўлган одамлар ҳайрон бўлишди. Олий ҳазрат улардаги бундай фикрни англаб, гавҳар сочувчи тил билан шундай деди:

— Мен масжидга келаётганимда фалон жойда таҳорат қилган эдим, намоз сафида турганимда елкамда бир чумоли кўрдим. Билдимки, таҳорат қилган жойимда, у менга илашган экан. Мободо у менинг елкамдан тушиб, озор топса ва ўз уясининг йўлини тополмаса ва шу сабабдан уволига қоларман, деб қўрқдим. Шунинг учун намоздан кейин тезлик билан таҳорат олган жойга

ТУПЛАМГА КИРИТИЛГАН РИВОЯТЛАР МАНБАЛАРИ:

АЛИШЕР БИЛАН БУЛБУЛ

1. Алишер билан булбул. «Алломалар ибрати», Тошкент, «Еш гвардия», 1982, 65—66-бетлар.
2. Бош ва қилич. Ҳ. Сулаймонов номидаги қўлёмалар институтининг фольклор архиви, инв № 4637.
3. Бир матлаъ тарихи. «Доно Алишер», Тошкент. «Еш гвардия», 1968, 9—14-бетлар.
4. Тўрт донишманд. (Манбада «Тарихдаги тўрт донишманд киши»). «Доно Алишер», 30—32-бетлар.
5. «Навой ўтди кўчангдан». «Алломалар ибрати», 29—32-бетлар.
6. Доно савдогар. (Манбада «Навой билан чўпон»). «Ойжамол», Тошкент, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969, 212—213-бетлар.
7. Алишер Навой ва унинг севган қизи. «Ойжамол», 217—218-бетлар.
8. Тулпор насли. (Манбада «Тулпорнинг насли қайси зотдан?»). Айтувчи: Хайрулла бобо Ғайзуллаев. Бухоро вилояти, Қоракўл депараси, Жигачи қишлоғи. Ёзиб олувчи: М. Жўраев.
9. Энг кучли неъмат. (Манбада «Тухум туз билан тотли»). Айтувчи: Хайрулла бобо Ғайзуллаев, Бухоро вилояти, Қоракўл депараси, Жигачи қишлоғи. Ёзиб олувчи: М. Жўраев.
10. Эркисиз шоҳдан эркин гадо афзал. Ҳ. Сулаймонов номидаги қўлёмалар институти фольклор архиви, инв № 3918, ёзиб олувчи С. Умаров.
11. Алишер Навой билан қози калон. Ҳ. Сулаймонов номидаги қўлёмалар институти фольклор архиви, инв. № 3362, ёзиб олувчи: М. Муродов.
12. Алишер билан шайх. Ҳ. Сулаймонов номидаги қўлёмалар институти фольклор архиви, инв. № 4731. Ёзиб олувчи: Н. Сабуров.
13. Мир Алишер билан касал. Ҳ. Сулаймонов номидаги қўлёмалар институти фольклор архиви, инв. № 4679. Ёзиб олувчи: Н. Сабуров.
14. Мир Алишер чизган сурат. Ҳ. Сулаймонов номидаги қўлёмалар институти фольклор архиви, инв. № 4677, ёзиб олувчи: Н. Сабуров.

15. Мир Алишер билан Султон Хусайн. «Олтин олма», Тошкент, Ф. Гулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968, 328—330-бетлар.

16. Алишер Навоий кимни ёмон кўрган? «Ойжамол», 217-бет.

17. Қаерда чивил йўқ? «Олтин олма», 31-бет.

18. Ҳаддингдан ошсанг, мозорга бор! С. Умаров. Ривоят ва ҳаёт. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1988 йил.

19. Алишер Навоий билан ямоқчининг ўғли. «Ойжамол», 217—218-бетлар.

20. Дунёда нима лаззатли? «Ойжамол», 216—217-бетлар.

21. Алишер билан деҳқон. Айтувчи: Хайрулла бобо Файзуллаев, Бухоро вилояти, Қоракўл депараси, Жигачи қишлоғи, ёзиб олувчи: М. Жўраев.

22. Шарафли бурч. Ҳ. Сулаймонов номидаги қўлёзмалар институтининг фольклор архиви, инв. № 4637.

23. Уч ёмоннинг таъриф. Ҳ. Сулаймонов номидаги қўлёзмалар институти фольклор архиви, инв. № 4637.

24. Дунёдаги энг яхши ҳидни келтиринг! М. Муродов. «Сарчашмадан томчилар», Тошкент, 1984, 5—6-бетлар.

25. «Олиб келинг!» М. Афзалов. «Навоий ҳақида афсоналар», «Қизил Ўзбекистон», 1948, № 92, 9 май.

26. Отлар оёғи билан сув ичаверсин! ЎзССР ФА Тил ва адабиёт институти фольклор архиви, инв. № 884—1/22.

27. Бош ва тил. ЎзССР ФА Тил ва адабиёт институти фольклор архиви, инв. № 884—1/23.

28. Яхшидан боғ қолади. Айтувчи: Хайрулла бобо Файзуллаев, Бухоро вилояти, Қоракўл депараси, Жигачи қишлоғи, ёзиб олувчи: М. Жўраев.

29. Кўрпангизга қараб оёқ узатинг-да, шоҳим. (Манбада «Кўрпангга қараб оёқ узат»). ЎзССР ФА Тил ва адабиёт институти фольклор архиви, инв. № 884—11.

30. От нимага кулди? ЎзССР ФА Тил ва адабиёт институти фольклор архиви, инв. № 607.

31. Боларилар. «Тошкент оқшоми», 1968, 11 март. Айтувчи: П. Қаюмов, ёзиб олувчи: М. Муродов.

32. Тўғри жавоб. «Тошкент оқшоми», 1968 йил, 11 март. Айтувчи: Деҳқонбой Ҳамроқулов, ёзиб олувчи: М. Муродов.

33. Зиёд ботир. «Доно Алишер», 51—72-бетлар.

34. Тандир қуролмаган уй қуролармиди? «Доно Алишер», 45—48-бетлар.

35. Худо сақласин! «Доно Алишер», 40—43-бетлар.

36. Юрт қоровули. «Доно Алишер», 35—40-бетлар.

37. Ҳозиржавоб шонр. «Алломалар ибрати», 48—49-бетлар.

38. Дилором билан китобий муомала. «Доно Алишер», 14—17-бетлар.

39. Доно Алишер. «Алломалар ибрати», 25—29-бетлар.
 40. Она сутн. «Алломалар ибрати», 60—63-бетлар.
 41. Қизлар ҳазили. «Алломалар ибрати». 50—53-бетлар.
 42. Ғазал тили билан. «Алломалар ибрати», 67—68-бетлар.
 43. Алишер Навоий билан Биноий. «Алломалар ибрати», 66-бет.

44. Биноийдек бўлиб қолишадн. ЎзССР ФА Тил ва адабиёт институти фольклор архиви, инв. № 1736/9.

45. Булбул навоси. ЎзССР ФА Тил ва адабиёт институти фольклор архиви, инв. № 1736/11.

46. Гап навосида. «Алломалар ибрати», 68-бет.

47. Ғазал тўқниш ҳам иш эканми? «Алломалар ибрати», 32—40-бетлар.

48. Адолат. Ҳ. Сулаймонов номидаги қўлёмалар институти фольклор архиви, инв. № 4636.

49. Бирни кессанг, ўрни эки! Ҳ. Сулаймонов номидаги қўлёмалар институти фольклор архиви, инв. № 4637.

50. Қайси пичоқ подшоники? Айтувчи: Эшон бува Абдиев, Бухоро вилояти, Олот депараси, Калинин номи колхоз. Езиб олувчи: М. Жўраев.

51. Кийикнинг туёғи қаёқда-ю, қулоғи қаёқда? «Доно Алишер», 32—33-бетлар.

52. Нуқтанинг қудрати. «Алломалар ибрати», 66—67-бетлар.

53. Шоир жиловдори. «Алломалар ибрати», 69—71-бетлар.

54. Одами эрсанг... «Алломалар ибрати», 53—56-бетлар.

ҲОЗИРҶАВОБ МИРАЛИ

(Алишер Навоий — Мирали ҳақидаги туркман халқ ривоятлари Маматқул Жўраев томонидан ўзбек тилига ўғирилган)

1. Миралининг отаси кўрган юлдуз. Б. Кербобоев. Эсерлар теплумы. 4-т. Ашгабад. 1959, 219—293-бетлар.

2. Мирали билан Султонсуюн — «Мирали ва Солтансейун», «Совет эдебияти», 1948, № 5, 45—50-бетлар.

3. Мирали билан савдогар. Б. Кербобоев. Кўрсатилган асар, 304—306-бетлар.

4. Пати юлинган товуқ — «Сырлы хазина», Ашгабад. 1985, 179—186-бетлар.

5. Тошдан ҳам телпак тикиб бўладими? «Сырлы хазина», 174-бет.

6. Ким аввал кўрди? Б. Кербобоев. Кўрсатилган асар, 324—329-бетлар.

7. Гул билан Султонсуюн. Б. Кербобоев. Кўрсатилган асар, 330—336-бетлар.

8. Ким ҳақ? Б. Кербобев. Қўрсатилган асар, 337—338-бетлар.

9. Ўз эгаларига қайтган пуллар. Б. Кербобоев. Қўрсатилган асар, 341—342-бетлар.

10. Султонсуюн билан доно чўпон. «Мыралы ве Солтонсейун», 52—55-бетлар.

САОДАТЛИ АМИРНИНГ СИФАТЛАРИ

Тўпламнинг бу қисмидаги ҳикоятлар улуғ тарихчи бобомиз Хондамир қаламига мансуб «Мақоримул ахлоқ» («Яхши хулқлар») асарининг 1968 йилги нашридан саралаб олинди.

Для детей младшего школьного возраста

СБОРНИК

ПРИТЧИ ОБ АЛИШЕРЕ НАВОИ

Народные притчи

На узбекском языке

Мусаввир Л. Ибрагимов
Расмлар муҳаррири А. Маҳкамов
Саҳифаловчи муҳаррир Е. Толочко
Мусаҳҳиҳ Р. Файз

ИБ № 0366

Босмахонага 10.10.90. берилди. Босишга 26.12.90. рухсат этилди. 84×108^{1/32} форматда. Босмахона қоғози. Адабий гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли босма л. 8,4+0,42 вкл. Шартли кр—оттиски 9,03. Нашр л. 8,08+0,45 вкл. 50000 нусхада. № 19—90- шартнома. № 197- буюртма. Баҳоси 1 с. 40 т.

«Чўлпон» нашриёти, 700083. Тошкент шаҳри, ГСП., «Правда» газетаси кўчаси, 41.

Ўзбекистон ССР Давлат матбуот комитети Янгийўл китоб фабрикаси, Янгийўл шаҳри, 702800, Самарқанд кўчаси, 44.